

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΣΧΟΛΗ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ &
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**

ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΜΕΣΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

**«Αναμνήσεις μιας κατεχόμενης πόλης»
Ένας ηχητικός περίπατος στην Αθήνα 1941-1944**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ελένη-Μαρία Κουκούλη

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή:
Α. Γκαζή, Επίκουρη Καθηγήτρια, Επιβλέπουσα
Χ. Αυλάμη, Επίκουρη Καθηγήτρια
Γ. Σκαρπέλος, Αναπληρωτής Καθηγητής

Αθήνα, Μάιος 2017

Copyright © Ελένη-Μαρία Κουκούλη, 2017.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

*Με τη μνήμη, με την ανασκαφή των κρυμμένων ιστοριών και γεωγραφιών,
με το ξαναγράψιμο των συμβατικών χαρτών μπορούμε να ανακαλύψουμε
κάποιες από τις «άλλες» πόλεις που υπάρχουν μέσα στην πόλη.*

David Pinder, cultural geographer

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θερμές ευχαριστίες οφείλω σε όσους βοήθησαν στην εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής και ήταν ευτυχώς πολλοί.

Πρώτα απ' όλα, ευχαριστώ θερμά τους ανθρώπους που μου παραχώρησαν τις συνεντεύξεις και φυσικά τους αφηγητές που μου «δάνεισαν» τις φωνές και τις εμπειρίες τους. Τη Διεύθυνση Αρχείου της ΕΡΤ και ιδιαίτερα την Διευθύντρια κ. Δέσποινα Ζερβού καθώς και την κ. Κωνσταντίνα Τασιοπούλου και κ. Διδώ Γεωργούλα για την πολύτιμη βοήθειά τους και την προθυμία τους να με βοηθήσουν.

Επίσης την Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Αθήνας για την παραχώρηση των αρχείων και την φιλοξενία τους και ιδιαίτερα την κ. Κατερίνα Αρβανιτάκη, όπως και την Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Κολωνακίου και ειδικά την κ. Ιωάννα Μέμου.

Ευχαριστώ επίσης, την κ. Τασούλα Βερβενιώτη, την ψυχή των ομάδων προφορικής ιστορίας για τον κόπο που καταβάλλει τόσα χρόνια για το κίνημα της προφορικής ιστορίας και την υποστήριξη που μου παρείχε.

Την κ. Βασιλική Λάζου για τον χρόνο της και τις πολύτιμες συμβουλές της.

Ευχαριστώ θερμά επίσης τους Γιώργο Λαυτσή – Σκρέτα, σχεδιαστή του φυλλαδίου-χάρτη και Πάρι Λαυτσή – Σκρέτα σχεδιαστή της ιστοσελίδας για την προθυμία και τον χρόνο που μου διέθεσαν.

Την καθηγήτρια κ. Χρυσάνθη Αυλάμη για τις καίριες επισημάνσεις της.

Και φυσικά, ευχαριστώ ιδιαιτέρως την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, κ. Ανδρομάχη Γκαζή, για τις συμβουλές, την υποστήριξη, την καθοδήγηση και την επιμονή της.

Τέλος χρωστάω το πιο μεγάλο ευχαριστώ στις συμφοιτήτριες, τους φίλους μου και την οικογένειά μου για την υποστήριξή τους. Ιδιαίτερα τη μητέρα μου Κατερίνα, τον αδερφό μου Κώστα και τον Πάρι, όχι μόνο γιατί η παρούσα διπλωματική δεν θα ολοκληρωνόταν ποτέ χωρίς τη βοήθειά τους, αλλά και που με ανεχτήκανε τη δύσκολη αυτή περίοδο.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	4
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	5
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
2. ΜΝΗΜΗ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑ	15
2.1 Μνήμη	15
2.1.1 Επικοινωνιακή και Πολιτισμική μνήμη	21
2.1.2 Η επίσημη - δημόσια - λαϊκή μνήμη και η αντι-μνήμη	22
2.1.3 Σχέση ατομικής και συλλογικής μνήμης	26
2.1.4 Μνήμη και τόπος	27
2.1.5 Πόλη και μνήμη	32
2.1.6 Η μνήμη και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας	33
2.1.7 Η μνήμη στη ψηφιακή εποχή	37
2.2 Προφορική ιστορία	46
2.3 Δημόσια ιστορία	53
2.4 Ψηφιακή ιστορία	54
2.5 Η αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας στα μουσεία	56
2.6 Η προφορική ιστορία στη ψηφιακή εποχή	62
2.6.1 Η απόκτηση	65
2.6.2 Η αποθήκευση, η περιγραφή, η συντήρηση και η συνδεσιμότητα	67
2.6.3 Η προβολή	69
2.7 Ηχητικοί περίπατοι – memoryscapes	75
3. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	91
3.1 Εισαγωγή	91
3.2 Οι επιπτώσεις της Κατοχής	92
3.2.1 Διοίκηση – Κατοχικές Κυβερνήσεις	92
3.2.2 Οικονομία	94
3.2.3 Λιμός	96
3.2.4 Στρατηγικές επιβίωσης	98
3.2.5 Μαυραγοριτισμός	99
3.3 Αντίσταση	100
3.3.1 Η πρώτη φάση	100
3.3.2 Η δεύτερη φάση	102
3.3.3 Η τρίτη φάση	105
3.3.4 Αντάρτικο	108
3.3.5 Τρομοκρατία	110
3.3.6 Η «αντίσταση» στην Αντίσταση – Τάγματα Ασφαλείας – Δωσιλογισμός ..	110
3.4 Η πορεία προς την Απελευθέρωση	113
3.5 Η μνήμη της περιόδου	114
4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	116

4.1 Εισαγωγή	116
4.2 Ερευνητική διαδικασία	119
4.3 Σχεδιασμός.....	125
4.4 Υλοποίηση	126
4.4.1 Αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών	126
4.4.2 Αξιολόγηση.....	128
4.4.3 Νομικά και δεοντολογικά ζητήματα.....	129
5. «ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΜΙΑΣ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗΣ ΠΟΛΗΣ» - Ένας ηχητικός περίπατος στην Αθήνα 1941-1944.....	130
6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	179
ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	184
ΠΗΓΕΣ.....	184
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	188
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	218

Περίληψη

Τις τελευταίες δεκαετίες στα πλαίσια του φαινομένου της «έκρηξης της μνήμης» έχει παρατηρηθεί αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για το παρελθόν και ειδικότερα για τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στο έδαφος των τρεχουσών κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών συνθηκών.

Ταυτόχρονα η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών και η μαζική παραγωγή και ο διαμοιρασμός περιεχομένου από χρήστες στο Διαδίκτυο τροφοδοτούν τη συζήτηση για τις συμμετοχικές πρακτικές και τον εκδημοκρατισμό στην κυκλοφορία και την παραγωγή της γνώσης. Ωστόσο, στην Ελλάδα οι δυνατότητες αυτές παραμένουν εν πολλοίς αναξιοποίητες, με αποτέλεσμα την περιορισμένη επικοινωνία μεταξύ της ακαδημαϊκής και της δημόσιας ιστορίας.

Σε αυτό το πλαίσιο, καρπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι ένας ηχητικός περίπατος (μνημοτοπίο) στην Αθήνα που αφηγείται την ιστορία της Κατοχής και της Αντίστασης (1941-1944) μέσα από προφορικές μαρτυρίες, καταγεγραμμένες αναμνήσεις συλλεγμένες με τη μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας.

Σκοπός του εγχειρήματος είναι η χαρτογράφηση της συλλογικής μνήμης της περιόδου και η ανάδειξη των φαινομενικά απόντων από τον αστικό ιστό μνημονικών τόπων, που για ιστορικό-πολιτικούς λόγους έχουν υποβαθμιστεί ή και αποσιωπηθεί από την επίσημη πολιτική διαχείρισης της μνήμης, ώστε να ενθαρρυνθεί η γνωριμία τόσο με την ιστορική περίοδο όσο και με την πόλη.

Ταυτόχρονα βαθύτερη επιδίωξη της μελέτης είναι να συμβάλλει έστω στο ελάχιστο στους τρόπους με τους οποίους μια πολυδιάστατη, επιστημονική ιστορία θα συνομιλήσει με ευρύτερα ακροατήρια (δημόσια ιστορία), αξιοποιώντας τα τεχνολογικά μέσα (ψηφιακή ιστορία), αλλά και να τροφοδοτήσει και να τροφοδοτηθεί από τη συλλογική μνήμη.

Για την υλοποίηση του εγχειρήματος μετά από μια σύντομη βιβλιογραφική επισκόπηση της ιστορικής περιόδου και θεωρητικών ζητημάτων των οποίων άπτεται η εργασία, μελετήθηκαν παραδείγματα ηχητικών περιπάτων από την Ελλάδα και το εξωτερικό και στη συνέχεια αρχειακές πηγές βάσει των οποίων σχεδιάστηκε το μνημοτοπίο.

Αξιοποιήθηκαν μαρτυρίες από ποικίλους αφηγητές με σκοπό την πολυφωνικότητα, την ανατροπή στερεοτύπων και μύθων, την ανάδειξη αποσιωπημένων ή περιθωριοποιημένων πτυχών στην ιστορική αφήγηση και την ανάδειξη της βιωμένης εμπειρίας καθημερινών ανθρώπων. Το περπάτημα μέσα στην πόλη στα χνάρια των

αφηγητών, η ακρόαση *in situ*, η αμεσότητα του προφορικού λόγου και τα ηχητικά εφέ έχουν στόχο να κινητοποιήσουν όλες τις αισθήσεις, να διεγείρουν τη φαντασία και να δημιουργήσουν συνολικά μια βιωματική, συναισθηματική και πολυαισθητηριακή εμπειρία εμπύθισης.

Η αντίθεση ανάμεσα στη ζώσα συλλογική μνήμη και την απουσία υλικών ιχνών στην πόλη ενδέχεται να λειτουργήσει σαν ένα σχόλιο πάνω στην πολιτική της μνήμης. Απουσία υλικών θραυσμάτων, ο ίδιος ο ηχητικός περίπατος μπορεί να λάβει το χαρακτήρα ενός τόπου μνήμης, αλλά και να επιτελέσει το ρόλο του *αντί-μνημείου*, ενός μνημείου δηλαδή που ενσωματώνει ποικίλες και ενίοτε αντιθετικές ερμηνείες, που δεν θεάται αλλά βιώνεται μέσα από τον διάλογο με το σύγχρονο μεταβαλλόμενο αστικό περιβάλλον. Ενός μνημείου που καλεί δηλαδή τον επισκέπτη να γίνει συμμετέτοχος στη διαδικασία της επιμνημόνευσης, να παράξει το δικό του κάθε φορά μοναδικό νόημα, συσχετίζοντας το παρελθόν με το παρόν.

Το εγχείρημα, παρότι μικρό και με περιορισμένα μέσα υπογραμμίζει, ωστόσο, την ανάγκη για τους επαγγελματίες της μνήμης να αξιοποιήσουν τις δυνατότητες της τεχνολογίας, ώστε να εκπληρώσουν τον κοινωνικό τους ρόλο στο ψηφιακό περιβάλλον της ανοιχτότητας και της συνεργασίας.

Λέξεις - κλειδιά: ηχητικοί περίπατοι, προφορική ιστορία, συλλογική μνήμη, Κατοχή, Αθήνα, Δημόσια Ιστορία, Ψηφιακή Ιστορία.

Memories of an Occupied City
An audiowalk in Athens 1941-1944

Koukouli Eleni-Maria

Abstract

In recent decades, as the phenomenon of the “memory boom” is thriving, a vivid interest about WWII in the context of the current financial, social and political conditions has arisen. At the same time, due to the development of new technologies, the abundance of user-generated content and the ease of its dissemination online have fueled a heated debate about participatory practices and the democratization of the production and dissemination of knowledge. In Greece, however, for several reasons this process is underdeveloped resulting in a feeble interaction between academic and public history.

In this line of thinking, the product of this thesis dissertation, an audiowalk (memoryscape) entitled “Memories of an Occupied City” in Athens narrates the history of the Occupation and the Resistance in the Axis-controlled Greece (1941-1944), using oral recorded memories and testimonies collected with the method of Oral History.

The goal of this project is to map the collective memories of the period and to illuminate places of memory, which are apparently absent and downgraded by the national politics of memory, because of historical/political reasons. So, it will be able to raise the awareness of both the historical period and the city itself.

In a parallel context, an essential aspiration of this project is to suggest means by which multidimensional valid and reliable History may communicate with greater audiences (public history) by utilizing new technologies (digital history) while it generates, and is generated by, collective memories.

In order to design this audiowalk, initially several relevant case studies in Greece and abroad were researched, followed by the exploration of other associated archives. Oral, often conflicting, testimonies from various informants from previous researches were utilized, with the aim to establish multivocality, to fight stereotypes and popular myths, to highlight marginalized and silenced aspects of the historical narrative of the period and

finally, to present the living experience of everyday people. Walking in the narrators' steps and listening *in situ*, the immediacy of oral testimonies and the sound effects aim to employ all senses, stimulate the participants' fantasy and create a living, emotional, multisensory and immersive experience.

Realizing the contradiction between the absence of material traces and the living collective memories, the visitor may wonder about the politics of memory. Due to the lack of material traces, this audiowalk may become itself a site of memory. At the same time, it becomes a *counter-monument*, a monument that encompasses different and often conflicting interpretations; a monument that is not to be seen, but to be experienced in dialogue with the contemporary ever-changing urban surroundings; a monument that invites the visitor to participate in the process of commemoration by creating a unique meaning connecting the past to the present.

This project, despite various shortcomings, may show the advantages offered by the new technologies for professionals willing to fulfill their social role in the digital environment of openness and collaboration.

Keywords: oral history trails, audiowalks, collective memory, public history, digital history, Nazi Occupation of Athens.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εποχή μας χαρακτηρίζεται από μια διαρκή ενασχόληση με τη μνήμη, φαινόμενο που έχει κωδικοποιηθεί με τον όρο «έκρηξη μνήμης». Η στροφή στη μελέτη της μνήμης από μια σειρά επιστημονικών κλάδων, ο πολλαπλασιασμός τελετών και εορτών μνήμης «από τα πάνω» και «από τα κάτω», καλλιτεχνικές και εμπορικές παραγωγές που ασχολούνται με αποσιωπημένα και «δύσκολα» παρελθόντα, σφοδρές αντιπαραθέσεις στη δημόσια σφαίρα με διακύβευμα τη μνήμη ως πυρήνα της ταυτότητας, είναι μερικές εκφράσεις αυτού του φαινομένου.

Παράλληλα τις τελευταίες δεκαετίες εμπλουτίζεται συνεχώς η συζήτηση γύρω από τις αλλαγές που φέρει η τεχνολογική επανάσταση στη μεταβίβαση της μνήμης, τις δυνατότητες διαμοιρασμού και συνδημιουργίας των ενθυμήσεων μέσω των νέων τεχνολογιών και την ανάδυση του Διαδικτύου ως ένα «ανοιχτό», δυναμικό αρχείο αναμνήσεων. Νέοι όροι και νέες πρακτικές επινοούνται σε όλους τους τομείς από υπέρμαχους της συμμετοχικότητας και της συνεργασίας στο όνομα του εκδημοκρατισμού της μνήμης, της επιστήμης, της τέχνης και εν γένει της δημόσιας σφαίρας.

Είναι λογικό αυτή η συστηματική ενασχόληση με την μνήμη να εγείρει σφοδρές αντιπαραθέσεις, ιδιαίτερα όταν αυτή γίνεται στην περίοδο της παγκόσμιας οικονομικής και πολιτικής κρίσης. Συγκεκριμένες ιστορικές εμπειρίες άλλωστε, όπως ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος, πυροδοτούν ιστορικές διαμάχες στον δημόσιο λόγο, συχνά δε χωρίς την παρουσία των ιστορικών. Η σημασία αυτού του διαλόγου υπογραμμίζεται από την άνοδο της ακροδεξιάς, του νεοφασισμού και του αντισημιτισμού στην Ευρώπη (και όχι μόνο) με πλέον ανατριχιαστική την περίπτωση των αρνητών του Ολοκαυτώματος.

Ειδικότερα στην, υπό τροϊκανή επιτήρηση, Ελλάδα, το παρελθόν της δεκαετίας του '40 χρησιμοποιείται όλο και συχνότερα για να εκφράσει σύγχρονες θέσεις σε ένα δημοφιλές σχήμα ιστορικών κύκλων («όπως και τότε έτσι και τώρα!») με ιστορικές αναλογίες όχι πάντα διατυπωμένες με προσοχή. Η δεκαετία του '40 εξάλλου, και μάλιστα μια μάλλον ωραιοποιημένη, ανιστορική εκδοχή της, κατέχει κεντρική θέση στη συγκρότηση των πολιτικών ταυτοτήτων της δεξιάς και της αριστεράς. Σε αυτά τα πλαίσια

και χάρη στις δυνατότητες των νέων τεχνολογιών, ψηφιακό περιεχόμενο κατακλύζει τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης με πολλές χιλιάδες προβολές και σχόλια. Αντίθετα, η επίσημη διαχείριση της συλλογικής μνήμης και της ιστορίας της δεκαετίας είναι ιδιαίτερα αποσπασματική ή και παντελώς απύσχα, λόγω της αδυναμίας συγκρότησης μιας ενοποιητικής αφήγησης, της διαιρεμένης μνήμης και της ιδεολογικής εκμετάλλευσης αυτού του παρελθόντος.

Όλες οι παραπάνω συζητήσεις (η στροφή στη μνήμη, οι δυνατότητες της τεχνολογίας και η δημόσια ιστορία του Β' Παγκοσμίου πολέμου σε συνάρτηση με τις τρέχουσες πολιτικές) στην Ελλάδα διεξάγονται παράλληλα σαν μονόλογοι, που απευθύνονται σε διαφορετικά ακροατήρια. Εφόσον οι δυνατότητες της τεχνολογίας παραμένουν αναξιοποίητες από την εσωστρεφή ακαδημαϊκή κοινότητα και η επίσημη πολιτική στέκεται απρόθυμη να αναλάβει δράση στην ανάπτυξη μιας κριτικής επανεξέτασης της πρόσφατης ιστορίας, οι μύθοι και απλουστευτικά σχήματα για την περίοδο ανακυκλώνονται και «άβολα» σημεία της ιστορίας μένουν στο σκοτάδι. Την ίδια στιγμή, ρατσιστικές και ξενοφοβικές ομάδες παράγουν αμέτρητα kilobytes «ιστορίας» στο Διαδίκτυο, ενώ οι νεότερες γενιές, εξαιτίας της αδυναμίας της εκπαιδευτικής πολιτικής, της προβληματικής διδακτικής της ιστορίας και της απροθυμίας αναμέτρησης με το πρόσφατο παρελθόν, γίνονται το εύλωτο ακροατήριο για τέτοιου είδους ιστορικές διαστρεβλώσεις και μύθους.

Στόχος λοιπόν της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι να βρεθεί στο σταυροδρόμι αυτών των διεργασιών. Να αποτελέσει δηλαδή μια ελάχιστη συμβολή στον τρόπο με τον οποίο μια πολυδιάστατη, επιστημονική ιστορία θα βρει τον τρόπο να συνομιλήσει με ευρύτερα ακροατήρια, αξιοποιώντας τα τεχνολογικά μέσα, αλλά και να τροφοδοτήσει και να τροφοδοτηθεί από τη συλλογική μνήμη.

Σε αυτό το πλαίσιο, καρπός της διπλωματικής εργασίας είναι η δημιουργία ενός ηχητικού περιπάτου (μνημοτοπίου) στην πόλη της Αθήνας, ο οποίος σε επιλεγμένα σημεία θα αφηγείται την ιστορία της Κατοχής και της Αντίστασης μέσα από την ακρόαση προφορικών μαρτυριών. Το εγχείρημα αυτό αποτελείται από την ιστορική διαδρομή που συστάθηκε για τους σκοπούς της εργασίας αυτής και από την επίσημη ηλεκτρονική ιστοσελίδα που το συνοδεύει.

Σκοπός του ηχητικού περιπάτου είναι η εξερεύνηση και η χαρτογράφηση της συλλογικής μνήμης της περιόδου και η ανάδειξη των φαινομενικά απόντων από τον

αστικό ιστό μνημονικών τόπων, ώστε να ενθαρρυνθεί η γνωριμία τόσο με την ιστορική περίοδο όσο και με την πόλη. Επίσης, μέσω της υλοποίησης του εγχειρήματος αυτού, σκοπός είναι η επισκόπηση και η δημιουργική συμβολή στη συζήτηση γύρω από τις χρήσεις της προφορικής ιστορίας και την αξιοποίηση των ψηφιακών μέσων για τη διάχυση της ιστορικής γνώσης (δημόσια ιστορία).

Η επιλογή της προφορικής ιστορίας ως εργαλείου έχει διπλό όφελος. Αφενός συμβαδίζει με τους σκοπούς του εγχειρήματος, καθώς αναδεικνύει την βιωμένη *εμπειρία* και τα συναισθήματα των καθημερινών ανθρώπων (και όχι των πρωταγωνιστών της πολιτικής σκηνής σε μια γεγονοτολογική απαρίθμηση των σπουδαίων στιγμών της ιστορικής περιόδου), εξανθρωπίζοντας την ιστορία. Αφετέρου υπαγορεύεται από το θέμα του περιπάτου, εφόσον η υπό εξέταση περίοδος βρίθκει αποσιωπήσεων και αντιθετικών μνημών. Έτσι με τη χρήση των προφορικών μαρτυριών μπορεί να αποδοθεί η προβολή μιας πολυδιάστατης και πολυφωνικής εκδοχής που συγκροτείται από πολλές μικρές ιστορίες. Η αμεσότητα των προφορικών μαρτυριών και η συναισθηματική εμπλοκή του επισκέπτη διευκολύνει τη μεταβίβαση της μνήμης και την καλλιέργεια της ενσυναίσθησης, ζητούμενο του συγκεκριμένου εγχειρήματος. Διότι μέσα από τις ιστορίες καθημερινών πρωταγωνιστών μπορεί να γίνει κατανοητό πως πίσω από τις -αν μη τι άλλο δικαιολογημένες - μυθικές διαστάσεις της Κατοχής και της Αντίστασης κρύβονται άνθρωποι με κίνητρα, αγωνίες, φόβους και ελπίδες, όπως όλοι μας. Εν κατακλείδι όλα τα παραπάνω αποσκοπούν στην ενθάρρυνση του αναστοχασμού γύρω από το τραυματικό αυτό παρελθόν με τα μάτια στραμμένα στο παρόν και το μέλλον.

Κατά αυτή την έννοια, ο ηχητικός περίπατος φιλοδοξεί να είναι μια εφαρμογή δημόσιας ιστορίας, επιδιώκει δηλαδή την ευρύτερη επικοινωνία της ιστορικής γνώσης και κουλτούρας στην κοινωνία ως μέσο *πραγμάτωσης του κοινωνικού της ρόλου* (Tosh, 2008: x).

Προς την κατεύθυνση αυτή επιλέγεται η προβολή των προφορικών μαρτυριών σε μια διαδρομή στην πόλη, μια δράση δηλαδή εκτός των παραδοσιακών τειχών ενός μουσείου, πανεπιστημίου ή εν γένει ενός κτιρίου, και μέσα στο ζωντανό αστικό χώρο. Αυτή η επιλογή εναρμονίζεται με τις πρόσφατες κατευθύνσεις της μουσειολογίας που θέτουν στον πυρήνα της πολιτικής τους την επικοινωνία με τους επισκέπτες και την αναβάθμιση του ρόλου του μουσείου στην καθημερινότητα τους. Την ίδια στόχευση, της διεύρυνσης

της προσβασιμότητας και της ανατροφοδότησης, υπηρετεί και η δημιουργία της ιστοσελίδας ως μια μορφή ψηφιακής έκθεσης και διαύλου επικοινωνίας.

Η διπλωματική εργασία χωρίζεται σε έξι κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται η θεωρητική πλαισίωση του εγχειρήματος, μέσω μιας σύντομης βιβλιογραφικής επισκόπησης των κυριότερων ζητημάτων με τα οποία καταπιάνεται η εργασία.

Αρχικά, καθώς στον πυρήνα της προφορικής ιστορίας βρίσκεται η μελέτη της μνήμης, εξετάζονται οι κύριες θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με αυτήν και οι προβληματισμοί αναφορικά με τη φύση και τη σχέση των διαφορετικών ειδών μνήμης (ατομική, συλλογική, κοινωνική, επικοινωνιακή, πολιτισμική επίσημη, αντι-μνήμη κτλ.). Στη συνέχεια σύμφωνα με το προϊόν της εργασίας, την δημιουργία διαδρομής σε μνημονικούς τόπους της πόλης, παρουσιάζεται συνοπτικά η χωρική πλαισίωση της ενθύμησης και η υλική έκφραση της επίσημης και μη μνήμης, και η σημασία της μελέτης των μνημονικών στρωμάτων στην πόλη. Η διαμεσολάβηση της μνήμης στα μέσα μαζικής επικοινωνίας και τα ψηφιακά δίκτυα και οι μεταβολές στη διαδικασία της μνημόνευσης, αλλά και στην έννοια του αρχείου στο ψηφιακό κόσμο ολοκληρώνουν τη θεωρητική επισκόπηση αναφορικά με τη μνήμη.

Ακολουθεί μια σύντομη αναδρομή και κριτική επισκόπηση των κύριων μεθοδολογικών ρευμάτων και ζητημάτων στην εξέλιξη της προφορικής ιστορίας και ορίζονται εν συντομία τα «πεδία» της Δημόσιας και της Ψηφιακής ιστορίας.

Οι λόγοι της εισαγωγής της προφορικής ιστορίας στα μουσεία, οι πρακτικές, οι δυνατότητες και οι προβληματισμοί που ανακύπτουν από την αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών σε μουσειακές εφαρμογές και στη διάχυσή τους στο Διαδίκτυο και τα ψηφιακά μέσα, αποτελούν τα επόμενα δύο κεφάλαια, απαραίτητα για την θεωρητική και πρακτική πλαισίωση του εγχειρήματος.

Τέλος, μελετώνται παραδείγματα ηχητικών περιπάτων από την Ελλάδα και το εξωτερικό με σκοπό τη σκιαγράφηση των πλεονεκτημάτων, των αδυναμιών και των «καλών πρακτικών» στη χρήση προφορικών μαρτυριών σε πολιτιστικές διαδρομές και στην χωροθέτηση των αναμνήσεων.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας αφορά στη δημιουργία του περιπάτου. Μετά από μια σύντομη, αλλά απαραίτητη ιστορική επισκόπηση της περιόδου, περιγράφεται αναλυτικά η διαδικασία η οποία ακολουθήθηκε τόσο στην έρευνα των αρχειακών πηγών, όσο και στο σχεδιασμό της διαδρομής. Στο σημείο αυτό εντάσσονται τα πρακτικά αλλά και

θεωρητικά ζητήματα που ανέκυψαν, οι λύσεις που υιοθετήθηκαν και οι περιορισμοί κατά τη διάρκεια της σχεδίασης. Στη συνέχεια παρουσιάζεται το σενάριο του μνημοτοπίου, όσο πιο κοντά στην πραγματικότητα μπορεί να αποδοθεί με τον γραπτό λόγο. Τέλος, ακολουθεί συζήτηση σχετικά με τον απολογισμό του εγχειρήματος, τα συμπεράσματα και οι αναδυόμενες προοπτικές.

2. ΜΝΗΜΗ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑ

2.1 Μνήμη

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρήθηκε ένα μαζικό ενδιαφέρον για τη μελέτη της μνήμης στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, αλλά και μια αύξηση των επιτελεστικών μνημονικών πρακτικών στην κοινωνία (εορτασμοί, επέτειοι, ίδρυση μουσείων, παραγωγές ιστορικού περιεχομένου στα μέσα μαζικής επικοινωνίας κτλ.) ένα φαινόμενο το οποίο έχει χαρακτηριστεί ως «έκρηξη μνήμης» (Huysse, 2003 · Nora 1989· Winter, 2007) με αποτέλεσμα την ανάδυση ενός νέου διεπιστημονικού πεδίου, αυτού των μνημονικών σπουδών ή σπουδών μνήμης (memory studies).

Η μνήμη αφορά ευρεία ποικιλία μνημονικών προϊόντων και πρακτικών (Olick, 2008: 158). Στο επίκεντρο, ωστόσο, του ενδιαφέροντος αυτού του νέου πεδίου δεν βρίσκεται η γνωστική λειτουργία αποθήκευσης και επεξεργασίας της πληροφορίας και της γνώσης (Μαντόγλου, 2012:39), αλλά η μνήμη ως κοινωνική κατασκευή και πρακτική, καθώς και η δημόσια και η συλλογική πλευρά της.

Αν και η ενθύμηση φαντάζει εκ πρώτης όψεως μια προσωπική υπόθεση που λαμβάνει χώρα στον εγκέφαλο ενός ατόμου, στην πραγματικότητα λειτουργεί και διαμορφώνεται πάντα από και μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο από το οποίο δεν μπορεί να αποσπαστεί (Γκαζή, 2013: 29· Myszal, 2003: 12). Η θεωρητική θεμελίωση της παραπάνω ιδέας πιστώνεται κυρίως στον Halbwachs¹ (2003a · 2003b), επάνω στις ιδέες του οποίου αναπτύχθηκε το πεδίο των μνημονικών σπουδών (Olick,

¹ Το πρώτο βιβλίο του Maurice Halbwachs (1877-1945) σχετικά με τη μνήμη, το *Les cadres sociaux de la mémoire* εκδόθηκε το 1925, ενώ το *La mémoire collective* εκδόθηκε μετά το θάνατο του συγγραφέα στο ναζιστικό στρατόπεδο συγκέντρωσης Buchenwald βάσει μιας συλλογής χειρογράφων που βρέθηκε από τους οικείους του.

Vinitzky-Seroussi, & Levy, 2011: 16). Η σημαντική συνεισφορά του Halbwachs στη μελέτη της μνήμης αφορά την ανάδειξη της μνήμης ως κοινωνικής κατασκευής (Μπενβενίστε, 2013: 13), η οποία πραγματοποιείται μέσα σε επικοινωνιακές διαδικασίες και σε κοινωνικά πλαίσια αναφοράς (Μαντόγλου, 2012: 16, 38). Ο Halbwachs υποστήριξε πως το άτομο μετέχει σε δύο είδη μνήμης, την ατομική – αυτοβιογραφική, και τη συλλογική – κοινωνική²/ιστορική³, ανάλογα με τον τρόπο με τον οποίο οργανώνονται οι αναμνήσεις. Η πρώτη οργανώνεται γύρω από ένα πρόσωπο και αφορά αναμνήσεις γεγονότων, τα οποία είτε βίωσε ο ίδιος είτε γύρω από τα οποία προσανατολίζεται η μνήμη του (Olick, Vinitzky-Seroussi, & Levy, 2011: 19), ενώ η δεύτερη κατανέμεται στο εσωτερικό μιας ομάδας (π.χ. οικογένεια, τάξη, έθνος, συντεχνία κτλ.) και αφορά σε απρόσωπες αναμνήσεις γεγονότων με βάση τα οποία διατηρεί την ταυτότητα και τη συνοχή της.

Τα δύο αυτά είδη μνήμης εισδύουν το ένα στο άλλο (Halbwachs, 2013b: 75-77), εφόσον το άτομο θυμάται υιοθετώντας την οπτική γωνία της ομάδας και η μνήμη της ομάδας ενσαρκώνεται και εκφράζεται στις ατομικές μνήμες (Halbwachs, 2013a: 28).

² Ο Halbwachs χρησιμοποιεί εναλλάξ τους όρους κοινωνική και συλλογική μνήμη. Ωστόσο θεωρείται πως με τον όρο κοινωνική εννοείται η κοινωνική φύση της μνήμης, η οποία μπορεί να είναι είτε αυτοβιογραφική είτε συλλογική (Kansteiner, 2002: 185). Επιπλέον η έννοια του συλλογικού αναφέρεται τόσο στη μοιρασμένη εμπειρία ενός γεγονότος όσο και στη συλλογική επιτέλεσή του (Misztal, 2003: 13).

³ Ο Halbwachs επίσης κάποτε ταυτίζει την κοινωνική με την ιστορική μνήμη, δημιουργώντας μια σχετική ασάφεια (Μαντόγλου, 2013:16). Αν και ο ίδιος (2013: 103) χαρακτηρίζει τον όρο «ιστορική μνήμη» ατυχή, αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στο έργο του «Η συλλογική μνήμη» περιγράφοντας τη σχέση της με τα άλλα είδη μνήμης. Στο σημείο αυτό διακρίνει την ιστορική μνήμη από την ιστορία και από τη συλλογική μνήμη. Η ιστορική μνήμη, δηλαδή *η αλληλοδιαδοχή των γεγονότων των οποίων την ανάμνηση διατηρεί η εθνική ιστορία* (Halbwachs, 2013a: 102), είναι προσβάσιμη μόνο μέσα από τα ιστορικά αρχεία και μπορεί να είναι «οργανική» ή νεκρή (Olick, 1999:335). Η ιστορία είναι το παρελθόν με το οποίο δεν διατηρούμε πλέον οργανική σχέση, ενώ η συλλογική μνήμη αφορά στο ενεργητικό παρελθόν που διαμορφώνει τις ταυτότητές μας (Olick & Robbins, 1998: 111). Ωστόσο νεότερες θεωρήσεις δεν υιοθετούν την τόσο απόλυτη διάκριση μεταξύ της μνήμης και της ιστορίας (Klein, 2000). Αντίθετα υπό το πρίσμα πιο πρόσφατων επιστημολογικών ερωτημάτων που έθεσε ο μεταμοντερνισμός σχετικά με την επιστημονική ορθολογικότητα και τη δυνατότητα «αντικειμενικής» ιστορικής γνώσης (Ιγκερς, 2006: 155-192), η διάκριση της ιστορίας από την μνήμη δεν έγκειται πλέον στην «αντικειμενικότητα» της πρώτης, αλλά μάλλον στις επιστημονικές μεθόδους που χρησιμοποιεί (Olick & Robbins, 1998:11). Ιδιαίτερη συμβολή στη μελέτη της μνήμης είχε η προφορική ιστορία, όπως θα εξεταστεί στο σχετικό κεφάλαιο.

Ωστόσο κατά τον Halbwachs ακόμη και η ατομική ενθύμηση είναι δυνατή μόνο όταν εντάσσεται στα κοινωνικά πλαίσια και συμμετέχει στη συλλογική μνήμη (Halbwachs, 2013a: 26, 67, 109) εφόσον τα άτομα θυμούνται ως μέλη μιας κοινωνικής ομάδας (Halbwachs, 2013b: 50), εσωτερικεύοντας τις κοινές παραδόσεις και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις που μοιράζονται οι συλλογικότητες (Misztal, 2003: 12). Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης, δηλαδή η γλώσσα, ο χρόνος, ο χώρος και η εμπειρία, είναι τα σημεία αναφοράς που προσφέρει η κοινωνία και που είναι αναγκαία για την αναγνώριση και τον εντοπισμό των αναμνήσεων (Μπενβενίστε, 2013: 13 · Halbwachs, 2013a). Επομένως, η μνήμη δομείται με σημεία αναφοράς, τα οποία καθορίζονται από την κοινωνία και με τη βοήθεια εργαλείων όπως οι λέξεις, οι ιδέες κτλ. τα οποία δανείζεται κανείς από το περιβάλλον και είναι φορτισμένα με νοήματα, δηλαδή με *κοινωνική μνήμη* (Μαντόγλου, 2012: 43). Ταυτόχρονα, όμως, τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης δεν είναι *παρά η σύννοση των ατομικών αναμνήσεων πολλών μελών της ίδιας κοινωνίας* (Halbwachs, 2013a: 27). Επομένως, η μνήμη είναι κοινωνική, διότι θυμόμαστε ως μέλη των κοινωνικών ομάδων, διότι η ίδια η πράξη της ενθύμησης είναι αλληλεπιδραστική και λαμβάνει χώρα σε κοινωνικές περιστάσεις και κοινωνικά, πολιτισμικά πλαίσια, με τη βοήθεια πολιτισμικών προϊόντων και για κοινωνικούς σκοπούς (Misztal, 2003: 12).

Η θέση του Halbwachs πως το άτομο θυμάται ως μέλος κοινωνικών ομάδων συνεπάγεται μια σχέση ανάμεσα στην ταυτότητα και τη μνήμη, συνεισφορά η οποία θεωρήθηκε δικαίως πολύ σημαντική, μια και σήμερα αναγνωρίζεται πως η μνήμη είναι το κύριο μέσο κατασκευής της ταυτότητας (Danforth, 2008: 258). Επισημαίνει σχετικά πως *μέσα από τις αναμνήσεις διαιωνίζεται ωςάν συνεχής γραμμή διαδοχής, η αίσθηση της ταυτότητά μας* (Halbwachs, 2013a: 118). Οι ομάδες διαμορφώνουν «κοινότητες μνήμης», όπως η οικογένεια, μια επαγγελματική τάξη, το έθνος κτλ., όταν αισθάνονται ότι τους συνδέει ένα κοινό παρελθόν, το οποίο επικυρώνει τις ταυτότητές τους στο παρόν (Danforth, 2008: 257-258) και το οποίο διαφυλάσσουν στο μέλλον με σκοπό την συνέχεια της αυτο-εικόνας τους. Η πολιτική της ταυτότητας υπαγορεύει τι αξίζει να μνημονευθεί και τι να λησμονηθεί (Misztal, 2003: 15). Όπως εύγλωττα περιγράφει ο Assmann (2008: 114) η *ενθύμηση είναι μια πραγμάτωση του ανήκειν [...] πρέπει να θυμάσαι για να ανήκεις κάπου*.

Εφόσον όμως τα κοινωνικά πλαίσια μεταβάλλονται οι αναμνήσεις δεν είναι απλές ακέραιες επανεμφανίσεις (Halbwachs, 2013a: 118-121), αλλά *ανασυγκροτήσεις*

αναθεωρημένες μέσα σε κοινωνικά συμφραζόμενα (Μπενβενίστε, 2013: 14). Συμπεραίνουμε έτσι πως η μνήμη είναι μεταβλητή και πως το παρελθόν δεν διατηρείται ως έχει, αλλά ανασυγκροτείται με βάση το παρόν έτσι, ώστε η εικόνα του παρελθόντος να συμφωνεί με τις κυρίαρχες ιδέες της κοινωνίας σε κάθε εποχή (Halbwachs, 2013a: 27-28) και ώστε να *στηρίζεται η ταυτότητα της ομάδας στο παρόν* (Μαντόγλου, 2012: 69· Halbwachs, 2013a: 118). Επομένως, εντοπίζεται μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στη μνήμη και την ταυτότητα: εφόσον η μνήμη κατασκευάζει το άτομο και το άτομο την πλάθει, η ταυτότητα και η μνήμη αλληλοκατασκευάζονται (Μαντόγλου, 2012: 16, 70).

Ανακεφαλαιώνοντας, η (ατομική και η συλλογική) μνήμη δεν είναι ένας αποθηκευτικός χώρος όπου συσσωρεύονται αναμνήσεις έτοιμες προς ανάκληση, αλλά είναι ένας *μηχανισμός «διαχείρισης» του παρελθόντος* (Μπενβενίστε, 2010: 127), μια ενεργητική διαδικασία ανακατασκευής και δημιουργίας νοήματος μέσω της οποίας συσχετίζουμε τα ίχνη του παρελθόντος για να *κατασκευάσουμε ένα συνεκτικό αφήγημα για τον προσωπικό και συλλογικό μας εαυτό μέσα στο χρόνο* (Su & Gibson, 2016: 76), διαδικασία που διαμορφώνεται και αρθρώνεται μέσα στο παρόν και μέσα στα κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια. Η ενθύμηση επομένως είναι μια διαδικασία επιλεκτική, μεταβλητή, αναστοχαστική και αναδρομική (Thompson, 2002: 168).

Σε μια συζήτηση για τη μνήμη δεν μπορεί να απουσιάζει η λήθη⁴. Εφόσον η μνήμη είναι μια επιλεκτική διαδικασία, σημαίνει πως εάν κάτι δεν ανακληθεί, θα λησμονηθεί. *Μνήμη χωρίς λήθη δεν υπάρχει* (Λιάκος, 2007: 97). Ο Husseyn (2003: 4) αναφέρει: «αναπόφευκτα κάθε πράξη της μνήμης φέρει μια διάσταση της προδοσίας, της λήθης και της απουσίας». Η μνήμη και η λήθη έχουν ιδωθεί λοιπόν ως ένα διαλεκτικό ζεύγος χωρίς όμως να εκτιμώνται με τον ίδιο τρόπο. Ο κίνδυνος της λήθης φοβίζει, τρομοκρατεί, ισούται με την αδυναμία και την απώλεια, δεν σημαίνει όμως πως δεν είναι χρήσιμη ή και απαραίτητη σε κάποιες περιπτώσεις. Η λήθη, όπως και η μνήμη, δεν εντάσσονται σε μία ενιαία κατηγορία. Η λήθη μπορεί να είναι συνειδητή ή ασυνείδητη, ατομική ή κοινωνική, «από τα πάνω» θεσμική και οργανωμένη ή «από τα κάτω» (Μπούσχοτεν et

⁴ Για τη φυσιολογία και τα διαφορετικά είδη της λήθης στη γνωστική ψυχολογία βλ. Μασούρα, Ε. & Καργόπουλος, Φ. (2008). Οι μνήμες του πολέμου και οι πόλεμοι της μνήμης. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Κ. Μπάδα (Επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, (σσ. 45-58). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

al., 2008: 13), να αφορά στη λησμόνηση, την αποσιώπηση, την απώθηση, την αμνηστία (Λιάκος, 2007: 97). Ο Connerton (2008) διακρίνει ανάμεσα σε επτά διαφορετικούς τύπους λήθης: την κατασταλτική διαγραφή (suppressive erasure), την εντεταλμένη απολησμόνηση (prescriptive forgetting), τη λήθη που είναι ιδιοσυστατική στη διαμόρφωση μιας νέας ταυτότητας, τη δομική αμνησία (structural amnesia), τη λήθη ως ακύρωση (annulment), τη λήθη ως σχεδιασμένη απαρχαίωση (obsolescence) και τη λήθη ως την ντροπιαστική αποσιώπηση (humiliated silence). Από την τυπολογία του Connerton (2008), κάποια είδη λήθης αφορούν άτομα και κάποια συλλογικότητες. Κάποια έχουν θετικό πρόσημο, όπως η απολησμόνηση στοιχείων που δεν εξυπηρετούν την παρούσα ταυτότητα και «σβήνουν» για να δημιουργηθεί χώρος για πιο επίκαιρες αναμνήσεις, άλλα είδη έχουν ξεκάθαρα αρνητικό πρόσημο, όπως η κατασταλτική διαγραφή που επιβάλλεται σε ολοκληρωτικά καθεστώτα, ενώ άλλα είναι αμφιλεγόμενα, όπως η μαζική αποσιώπηση γεγονότων, για τα οποία η συλλογικότητα νιώθει ντροπή (πχ. η ήττα σε ένα πόλεμο) και μπορεί να λειτουργεί καταπιεστικά, αλλά ενίοτε είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την επιβίωση. Επομένως, η λήθη μπορεί να αφορά σε επιβεβλημένες αποσιωπήσεις για την κατασκευή ενός *ωραιοποιημένου αφηγήματος* (Γκαζή, 2010: 354), ενώ σε άλλες περιπτώσεις μπορεί να είναι ένα *μέσο για την αναδιοργάνωση της κοινωνικότητας και την ανασυγκρότηση της ταυτότητας των μελών της κοινότητας* (Παραδέλλης, 1999: 41).

Μετά τον Halbwachs έχει αναδειχτεί μια πληθώρα ταξινομήσεων της ατομικής μνήμης, όπως αυτή του Connerton, (1989: 22-25), ο οποίος διακρίνει ανάμεσα στην προσωπική μνήμη (personal memory) (η ιστορία ζωής), την γνωστική μνήμη (cognitive memory) (γνώσεις) και τη μνήμη-έξη (habit-memory) (πρακτική γνώση).

Η κοινωνική διάσταση της ατομικής μνήμης είναι πλέον κοινά αποδεκτή από όλους τους επιστημονικούς κλάδους που μελετούν τη μνήμη (της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, της ιστορίας, της νευρολογίας κτλ.) (Kansteiner, 2002: 185). Ενώ η έννοια της συλλογικής μνήμης καθιερώθηκε γρήγορα στην επιστημονική συζήτηση, ο όρος θεωρήθηκε αρκετά ασαφής, γεγονός που οδήγησε στην ανάδυση μιας πληθώρας παραπλήσιων ή διευκρινιστικών όρων: «κοινωνική μνήμη», «πολιτισμική μνήμη», «εθνική μνήμη», «δημόσια μνήμη», «λαϊκή (vernacular) μνήμη», «αντιμνήμη» κ.ά. (Kansteiner, 2002: 181-182), ανάλογα από τη σκοπιά του εκάστοτε επιστημονικού πεδίου (Γκαζή, 2010: 346).

Επιπλέον το γεγονός πως στη βιβλιογραφία δεν έγινε ξεκάθαρη διάκριση μεταξύ των δυο εννοιών στις οποίες αναφέρεται η συλλογική μνήμη του Halbwachs, δηλαδή από τη μία στην κοινωνική πλαισίωση της μνήμης και από την άλλη σε αναμνηστήριες αναπαραστάσεις μιας συλλογικότητας, είχε ως αποτέλεσμα τη συσκότιση του πεδίου. Με σκοπό την αποσαφήνιση μεταξύ των δύο περιεχομένων, έχουν προταθεί οι όροι «συλλεγμένη - collected» και «συλλογική - collective» μνήμη (Olick, 1999). Η «συλλεγμένη μνήμη» αφορά στη συσσωμάτωση ατομικών μνημών των μελών μιας ομάδας, ενώ στη «συλλογική μνήμη» τονίζεται η δυναμική σχέση που δημιουργείται από την αλληλεπίδραση των μνημών μεταξύ τους και με τις μνημονικές τεχνολογίες.

Σε κάθε περίπτωση είναι φανερό πως ορθότερος είναι ο πληθυντικός αριθμός, συλλογικές ή συλλεγμένες αναμνήσεις, εφόσον «δεν υπάρχει *μία* ενιαία συλλογική μνήμη» (Γκαζή, 2010: 346 έμφαση της συγγραφέως). Ακόμα και οι συλλογικές αναμνήσεις είναι εξ' ορισμού πολλαπλές, όσες είναι οι ομάδες (Nora, 1989: 9), αλλά όσα είναι και τα μέλη τους (Misztal, 2003: 51) εφόσον στο εσωτερικό των ομάδων αναπτύσσονται ισάριθμες πρωτότυπες μνήμες (Halbwachs, 2013a: 102). Εντούτοις, θα αναφερόμαστε στη «συλλογική μνήμη» εφόσον μας ενδιαφέρει η ιδιαίτερη δυναμική που γεννάται μέσα από την αλληλεπίδραση των ατόμων και εκφράζεται και μεταδίδεται σε πολιτισμικές και κοινωνικές μορφές για την παραγωγή μιας κοινά μοιρασμένης αντίληψης ως προϋπόθεση ένταξης σε μια ομάδα και άρα συμμετοχής σε μια ταυτότητα (Connerton, 1989: 3).

Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί μια συνοπτική παρουσίαση των εννοιών αυτών και οι αντίστοιχοι προβληματισμοί που αναδύθηκαν αναφορικά με την σχέση της ατομικής και της συλλογικής μνήμης.

Αρχικά θα πρέπει να αναφερθούν οι τρόποι με τους οποίους μεταβιβάζεται η μνήμη. Η ενθύμηση είναι άρρηκτα δεμένη με την αφήγηση (Γκαζή, 2010: 349). Η αφήγηση είναι το μέσο με το οποίο οι άνθρωποι μεταφράζουν τις εμπειρίες σε λέξεις και δεν περιλαμβάνει μόνο την εξιστόρηση των γεγονότων, αλλά και την πράξη της αφήγησης (ρυθμός, δομή, σιωπές κτλ.) δηλαδή *τη διευθέτηση και την εκδραμάτιση της ιστορίας* (Abrams, 2014: 152). Η πράξη της ενθύμησης είναι επομένως και επιτελεστική. Η μνήμη διατηρείται και μεταδίδεται μέσα από τελέσεις και σωματικές πρακτικές (Connerton 1989: 4) που επιβεβαιώνουν κάθε φορά τη σύνδεση με την αρχική εμπειρία. Η μνήμη τέλος αποκρυσταλλώνεται, αποθηκεύεται και μεταδίδεται και μέσω αντικειμένων (Su &

Gibson, 2016: 76) αποκτά δηλαδή υλικότητα στα μνημεία, τα αντικείμενα ή σε μνημονικούς τόπους. Εν ολίγοις, *οι αναμνήσεις γίνονται αφηγήματα που με τη σειρά τους οδηγούν σε επιτελεστικές πράξεις – ενθύμηση και/ή εκδηλώνονται σε αντικείμενα – μνημεία* (Su & Gibson, 2016: 76)

2.1.1 Επικοινωνιακή και Πολιτισμική μνήμη

Ο Halbwachs (2013a: 103) αντιπαραθέτει τη συλλογική μνήμη στην ιστορία και στην ιστορική μνήμη: «η ιστορία ξεκινά εκεί που τελειώνει η παράδοση, τη στιγμή που σβήνει ή αποσυντίθεται η κοινωνική μνήμη». Όταν η ανάμνηση δεν ζει στη συνείδηση μιας ομάδας πρέπει να παγιωθεί γραπτά. Ο Assmann (1995: 128), ασκώντας κριτική σε αυτή τη θέση του Halbwachs, υποστήριξε πως ακόμα και όταν η μνήμη αποκρυσταλλώνεται σε αντικειμενοποιημένες πολιτισμικές μορφές ή τελετουργικές επικοινωνίες, συνεχίζει να υφίσταται μια στενή σχέση ανάμεσα στις ομάδες, τις ταυτότητες και αυτή την αντικειμενοποιημένη οργανωμένη κουλτούρα στο βαθμό που αυτή η γνώση λειτουργεί διαμορφωτικά και κανονιστικά και επιτρέπει στην ομάδα να αναπαράγει την ταυτότητά της. Από αυτή την σκοπιά η αντικειμενοποιημένη κουλτούρα έχει την ίδια λειτουργία με τη μνήμη (Assmann, 1995: 128), μεταφέρει δηλαδή στους ανθρώπους που μετέχουν σε αυτή μια συλλογική, πολιτισμική ταυτότητα (Assmann, 2008: 110). Για να συμπεριλάβει και την μνήμη που ανάγεται στην πολιτισμική σφαίρα, ο Assmann πρότεινε την περαιτέρω διάκριση της συλλογικής μνήμης σε δύο είδη: την *επικοινωνιακή* και την *πολιτισμική*, χωρίς να υπονοείται όμως μια απόλυτη διχοτόμηση, αλλά μάλλον μια αλληλοεπικάλυψη, μια δυναμική σχέση μεταξύ τους (Assmann, 2008: 113). Η πρώτη αναφέρεται στη μνήμη που απαιτείται και ζει στις καθημερινές αλληλεπιδράσεις και είναι χρονικά περιορισμένη, μη θεσμική, ανεπίσημη, ενσώματη, ασταθής, ανοργάνωτη, διάχυτη και μη ειδικευμένη, και την οποία ταυτίζει με τη συλλογική μνήμη του Halbwachs (Assmann, 1995: 126). Αντίθετα η δεύτερη αναφέρεται στις αναμνήσεις που είναι κατασκευασμένες από και για πολιτισμικές μορφές διαθέσιμες στους ανθρώπους για την ανοικοδόμηση σχέσεων με το παρελθόν, όπως οι θεσμοί, τα μνημεία, τα αγάλματα, οι ταινίες κτλ., αλλά και πρακτικές, όπως οι τελετές, οι τελετουργίες κ.ά. (Misztal, 2003: 12). Η πολιτισμική μνήμη:

«αποτελείται από ένα σώμα ανανεώσιμων κειμένων, εικόνων και τελετουργιών συγκεκριμένων σε κάθε κοινωνία και κάθε εποχή, των οποίων η καλλιέργεια υπηρετεί την σταθερότητα και την μεταβίβαση της αυτό-εικόνας της κοινωνίας» (Assmann, 1995: 132).

Η πολιτισμική μνήμη χαρακτηρίζεται από σταθερότητα, απόσταση, οργάνωση, είναι διαμορφωτική και κανονιστική, εξωτερική με την έννοια ότι αποθηκεύεται σε συμβολικές μορφές, αντικειμενοποιημένη, επίσημη, θεσμοθετημένη, τελετουργική, ιεραρχικά δομημένη και μεταβιβάζεται από ειδικευμένους φορείς (Assmann, 2008: 117). Αν και εμφανίζεται σταθερή και παγιωμένη σε ακίνητες «μορφές, φιγούρες της μνήμης», στην πραγματικότητα ανασκευάζεται με αναφορά τη σύγχρονη πραγματικότητα και σχετίζεται με το παρόν κάθε φορά διαφορετικά (Assmann, 1995: 130). Αυτό γίνεται δυνατό μέσα από τους δύο τρόπους ύπαρξής της: ο τρόπος της *δυννητικότητας* (potentiality) –όταν το παρελθόν διατηρείται στο αρχείο- και ο τρόπος της *πραγμάτωσης* (actuality) - όταν το αντικειμενοποιημένο νόημα υιοθετείται και επανανοηματοδοτείται σε νέα ιστορικά και κοινωνικά συγκείμενα.

2.1.2 Η επίσημη - δημόσια - λαϊκή μνήμη και η αντι-μνήμη

Οι μνήμες μπορεί να είναι πολλαπλές, όχι όμως και ισοδύναμες. Καταρχήν πρέπει να αναγνωριστεί πως υπάρχει *κυρίαρχη μνήμη*, η οποία διατηρεί την εξουσία και το πλεονέκτημα της ευρύτερης διάχυσης των ιστορικών αναπαραστάσεων μέσα από θεσμούς, όπως το κράτος και η εκπαίδευση (Popular memory group, 2003: 76). Στο πλαίσιο αυτό εμφανίστηκαν οι έννοιες της επίσημης και της δημόσιας μνήμης. Η «επίσημη μνήμη» αναφέρεται στην κυρίαρχη εθνική ερμηνεία του παρελθόντος, συνήθως υπό την αιγίδα του κράτους και εκφράζεται σε αναμνηστήριες τελετές, πράξεις και αναπαραστάσεις (μουσεία, μνημεία, σχολικά βιβλία κ.ά. μέσα) (Abrams, 2014: 144). Η «δημόσια μνήμη» περιλαμβάνει τις πεποιθήσεις και τις ιδέες με τις οποίες η κοινωνία ερμηνεύει το παρελθόν και το παρόν της και σχεδιάζει το μέλλον της (Misztal, 2003: 160) και αφορά στους τρόπους με τους οποίους σημαντικά γεγονότα ή εμπειρίες μνημονεύονται στη δημόσια σφαίρα με τη συμβολή του κράτους ή των ΜΜΕ, μεσολαβώντας ανάμεσα σε διαφορετικές ανταγωνιστικές ερμηνείες ευνοώντας όμως μια συγκεκριμένη εκδοχή του παρελθόντος (Abrams, 2014: 140).

Στο ερώτημα του ποιος ελέγχει το περιεχόμενο των κοινωνικών αναμνήσεων, και άρα επιλέγει τι θα συμπεριληφθεί και τι θα αποκλειστεί από το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα,

αλλά και πώς αυτό υπηρετεί τη νομιμοποίηση της εξουσίας στο παρόν ήρθε να απαντήσει η θεωρία της πολιτικής της μνήμης ή της *επινόησης της παράδοσης* (Misztal, 2003: 56).

Σύμφωνα με τους Hobsbawm και Ranger (1983), κατά τον 19^ο αιώνα υπό το βάρος των πολιτικών συνεχών μεταβολών, της εισόδου των μαζών στην πολιτική και της υποχώρησης των εθίμων⁵ τα μοντέρνα έθνη-κράτη παρήγαγαν μια επίσημη ιδεολογική «από τα πάνω» μνήμη μέσα από τη θεσμοθέτηση εθνικών, δημόσιων τελετών, την ανέγερση μνημείων και την οργάνωση των εκπαιδευτικών συστημάτων κ.ά., που παρείχαν και αναπαρήγαγαν τα εθνικά αφηγήματα με σκοπό την καθιέρωση της εθνικής και κοινωνικής συνοχής, τη νομιμοποίηση των νέων δομών και σχέσεων εξουσίας και την εμφύσηση νέων πιστεύω και αξιών στη βάση της συνέχειας του έθνους.

«Οι επινοημένες παραδόσεις είναι ένα σύνολο πρακτικών, που τυπικά διέπεται έκδηλα ή σιωπηρά από αποδεκτούς κανόνες και με τελετουργική ή συμβολική φύση, που επιδιώκουν να εμφυσήσουν μέσω της επανάληψης ορισμένες αξίες και νόρμες συμπεριφοράς, που αυτόματα υπαινίσσονται τη συνέχεια με το παρελθόν» (Hobsbawm & Ranger, 1992: 1).

Η νομιμοποίηση της εξουσίας έπρεπε να εδράζεται σ' ένα μακρινό, ένδοξο, «κατάλληλο», εξυγιασμένο και ρομαντικό παρελθόν και να δίνει την αίσθηση της αμεταβλησίας, να *φυσικοποιείται* ώστε να εμφανίζεται φύσει δεδομένη και *αδιαμφισβήτητη* (Χαμηλάκης, 2007: 40) και να εμπεδώνεται με την επανάληψη επίσημων τελετουργιών, ενώ στην πραγματικότητα απαντούσε σε καινοτόμα αιτήματα (Hobsbawm & Ranger, 1992: 2). Οι αναμνηστήριες τελετές καθίστανται έτσι ένα βασικό στοιχείο για την αναπαραγωγή της δημόσιας και επίσημης μνήμης (Foote & Azaryahu, 2007: 127), γι' αυτό και βρέθηκαν στο επίκεντρο των σπουδών μνήμης. Μελετώντας αυτές τις παραδόσεις υποστηρίζεται πως μπορεί να διακριθεί τι είναι επίσημα επινοημένο και τι διατηρείται στη λαϊκή μνήμη και άρα ποια είναι η επίδραση των δημόσιων στις ιδιωτικές μνήμες (Misztal, 2003: 59).

Ο Nora (1989:7-8) υποστηρίζει πως στην εποχή μας συντελέστηκε η εκθρόνιση της ζωντανής κοινωνικής μνήμης από την ιστορία, ονομάζοντας αυτό το φαινόμενο «επιτάχυνση της ιστορίας». Η μνήμη, υποστηρίζει, δεν είναι πλέον κοινωνική πρακτική

⁵ Ο Hobsbawm (1992:2-3) διακρίνει τα έθιμα (custom), που όπως ισχυρίζεται απαντούσαν σε πραγματικές ανάγκες και υπόκεινται σε αλλαγές ανάλογα με αυτές, από την παράδοση (tradition) που είναι κατασκευασμένη, επενδύεται με συμβολικό νόημα και στηρίζεται σε τελετουργικές πρακτικές, έχει ιδεολογικό χαρακτήρα και είναι αναλλοίωτη.

και βιωμένη εμπειρία (Γκαζή, 2003: 28) αλλά έρχεται από έξω (Nora, 1989: 14), εισχωρεί ως ίχνος, (δια)μεσολαβείται και βρίσκεται σε απόσταση, γίνεται τελικά ιστορία (Nora, 1989: 8). Εξαιτίας των επιταχυνόμενων αλλαγών δημιουργήθηκε μια αίσθηση ρήξης με το παρελθόν και τη μνήμη και ταυτόχρονα, σε συνδυασμό με τον εκδημοκρατισμό της ιστορίας και την αγωνία για το παρόν και την ανασφάλεια για το μέλλον, γεννήθηκε μια αίσθηση καθήκοντος να σωθεί οποιοδήποτε κατάλοιπο του παρελθόντος μπορεί δυνητικά να θεωρηθεί αξιομνημόνευτο (Nora, 1989: 13). Σε αυτό το πλαίσιο, όπου δεν υπάρχουν πια «περιβάλλοντα μνήμης» (*milieu de memoire*) (Nora, 1989: 7) δημιουργείται η ανάγκη για «τόπους μνήμης» (*lieux de memoire*) *μια τεχνητά διατηρημένη μνήμη, μια προμελετημένη και υπολογισμένη έκκριση της μνήμης που έχει χάσει την κοινωνική της λειτουργία ως πρακτική* (Nora, 1989: 14). Είναι τόποι όπου παγιώνεται η μνήμη σε μια επιλεκτική και στατική εκδοχή του παρελθόντος, σε αντίθεση με τα περιβάλλοντα μνήμης, τα οποία δημιουργούνται φυσικά (Nora, 1989: 12) και πλαισιώνουν την συλλογική μνήμη και την ατομική ενθύμηση (Abrams, 2014: 144). Οι τόποι της μνήμης μπορεί να είναι ένα μνημείο, ένα μουσείο ή ένα αρχείο που έχει επενδυθεί με συμβολικό νόημα (Nora, 1989: 19). Ωστόσο, ο Nora διακρίνει ανάμεσα σε κυρίαρχους και κυριαρχούμενους, σε δημόσιους και ιδιωτικούς τόπους μνήμης (Nora, 1989: 23).

Η θεωρία των επινοημένων παραδόσεων παραμένει χρήσιμη για τη διερεύνηση της χρήσης και των στόχων των αναμνηστήριων πρακτικών και μνημείων στην οικοδόμηση μιας ενοποιητικής και συνεκτικής εκδοχής του παρελθόντος. Ωστόσο, θεωρείται απλουστευτική διότι, αφενός δεν εξηγεί τον λόγο και τον τρόπο με τον οποίο υιοθετούνται οι επινοημένες παραδόσεις και, αφετέρου δεν λαμβάνει καθόλου υπόψη της τη χειραφετητική λειτουργία της συλλογικής μνήμης και την «από τα κάτω» συγκρότηση (Misztal, 2003:60-61), ιδιαίτερα στις σημερινές συνθήκες, όπου η οικοδόμηση μιας ενιαίας δημόσιας ιστορίας αμφισβητείται ολοένα και περισσότερο από πολλαπλές συλλογικότητες και δρώντες (Misztal, 2003:127).

Αν δεχτούμε πως η κατασκευή εκδοχών του παρελθόντος είναι το αποτέλεσμα της πάλης για κυριαρχία μιας συγκεκριμένης ερμηνείας ενός γεγονότος ή μιας περιόδου, τότε είναι εύλογο να συμπεράνουμε πως όταν αναδύεται μια ηγεμονική αντίληψη αποκλείει ή αποσιωπά τις εναλλακτικές ή τις αντιτιθέμενες εκδοχές με αποτέλεσμα όσοι μετέχουν στις ηγεμονευόμενες να αντιμετωπίζουν δυσκολίες στη δημόσια αφήγηση, ενίοτε και

στην προσωπική ενθύμηση, επειδή οι αναμνήσεις τους δεν ταιριάζουν στην κυρίαρχη αναπαράσταση (Abrams, 2014: 97· Passerini, 2003).

Ωστόσο, αυτή η κυρίαρχη μνήμη δεν κατέχει το μονοπώλιο των δημόσιων αναπαραστάσεων. *Ποτέ καμία δημόσια αναπαράσταση δεν μπορεί να εφαρμοστεί μονολιθικά ή να υιοθετηθεί πλήρως* (Popular memory group, 2003: 76). Αντίθετα, ανταγωνιστικές περιθωριοποιημένες ή αποκλεισμένες εκδοχές του παρελθόντος θέτουν σε αμφισβήτηση την κυρίαρχη μνήμη και μάχονται για την αναπαράστασή τους στη δημόσια σφαίρα. Η «λαϊκή μνήμη» είναι ένας όρος που επινοήθηκε ακριβώς για να αναδείξει τη δυνατότητα της κατασκευής μιας «από τα κάτω» μνήμης και την πολυπλοκότητα των σχέσεων μεταξύ της ηγεμονικής και των ηγεμονευόμενων αναπαραστάσεων, της δημόσιας αντίληψης για το παρελθόν και της ιδιωτικής, που παράγεται μέσα στη βιωμένη κουλτούρα (Popular memory group, 2003: 78· Mistral, 2003: 61-63). Η παραγωγή της λαϊκής μνήμης, επομένως, είναι ένα ρευστό πεδίο μάχης όπου διεξάγεται η πάλη στην οποία εμπλέκονται όλοι και όλοι έχουν την ευκαιρία να επαναδιαμορφώσουν το περιεχόμενό της με διαφορετικές φυσικά ταχύτητες. Προτείνεται, λοιπόν, ένα θεωρητικό μοντέλο που λαμβάνει υπόψη την επίδραση της ατομικής μνήμης στη λαϊκή-συλλογική μνήμη και το αντίστροφο (Abrams, 2014: 138). Στο ίδιο πνεύμα κινείται η έννοια της *αντι-μνήμης*, η οποία εισήχθη για να τονίσει τις ασυνέχειες ανάμεσα στις ιστορικές εποχές, αλλά και ανάμεσα στις μνήμες διαφορετικών ομάδων την ίδια εποχή (Μπενβενίστε 1999: 21). Η αντι-μνήμη χρησιμοποιεί τις συγκεκριμένες, τοπικές, προσωπικές εμπειρίες καταπίεσης για να αναθεωρήσει και εν τέλει να διεκδικήσει την ιστορική σκέψη από το κυρίαρχο αφήγημα (Lipsitz, 2001: 213-224).

Πρόσφατες μελέτες για τις αναμνηστήριες τελετές αναδεικνύουν τις πολλαπλές αναγνώσεις τέτοιων πρακτικών από τα διαφορετικά υποκείμενα και τις ορίζουν ως *δυναμικά πεδία δράσης και άλλων, ανεπίσημων συλλογικών μνημών και πολιτισμικών ταυτοτήτων* (Μπάδα & Ματσούκη, 2007). Στην πράξη καμία αναμνηστήρια τελετή ή μνημονικός τόπος δεν περιέχει ένα στατικό νόημα, αλλά τίθεται συνέχεια υπό διαπραγμάτευση μεταξύ ανταγωνιστικών αφηγημάτων, κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων και των διαφορετικών ειδών μνήμης (Misztal, 2003: 127).

Ο Connerton (1989: 103), χωρίς να απορρίπτει την θεωρία της επιμόρφωσης της παράδοσης, την χαρακτηρίζει ανεπαρκή, στο βαθμό που αναλύει την επιμόρφωση ή τις

προθέσεις των δημιουργών της, αλλά δεν εξηγεί τον τρόπο με τον οποίο διατηρείται. Υποστηρίζει πως οι αναπαραστάσεις του παρελθόντος μεταδίδονται και διατηρούνται μέσα από τελέσεις – περισσότερο ή λιγότερο τελετουργικές (Connerton 1989: 4). Η αφήγηση σε αυτήν την περίπτωση δεν είναι μια ιστορία στο παρελθόν που απλώς εξιστορείται, αλλά μια *πίστη που εκτελείται*⁶, ούτως ώστε να μην είναι μια απλή υπενθύμιση του τι έγινε, αλλά να *δίνει την ψευδαίσθηση της αχρονίας και της αυθεντικότητας με την ένταση ενός μεταφυσικού παρόντος* (Connerton, 1989: 43).

Η δύναμη της τελετουργικής γλώσσας ως μνημονικού μηχανισμού απορρέει από την επιτελεστικότητα και τον φορμαλισμό της (Connerton, 1989: 58-61). Η επιτελεστικότητα συνδέεται επίσης με την έννοια της *έξης* (*habit*), η οποία με τη σειρά της συνδέεται επίσης με τον σωματικό αυτοματισμό (Connerton, 1989: 5). Η επιτελεστική μνήμη είναι επομένως σωματική. Στη «μνήμη-έξη» το παρελθόν βρίσκεται σαν *ίζημα* (*sediment*) στο σώμα μέσω «πρακτικών ενσωμάτωσης» (Connerton, 1989: 72-73), όπως πχ. η απομνημόνευση πολιτισμικά συγκεκριμένων στάσεων. Η ισχύς των αναμνήσεων μέσα από τις «πρακτικές ενσωμάτωσης» εντοπίζεται σε αυτήν ακριβώς τη «μνήμη-έξη» (Connerton, 1989: 88). Ο Connerton (1989: 102) καταλήγει πως οι τελετουργικές τελέσεις και οι σωματικές πρακτικές είναι πολύ σημαντικά μνημονικά συστήματα, εφόσον δύσκολα υπόκεινται σε έλεγχο από πλευράς των συμμετεχόντων.

2.1.3 Σχέση ατομικής και συλλογικής μνήμης

Παραμένει, ωστόσο, το ερώτημα της σχέσης της αυτοβιογραφικής με τη συλλογική, επίσημη ή δημόσια μνήμη. Εάν, ορθά, δεν θέλουμε να υποτιμήσουμε τη δυναμική της ατομικής μνήμης, δηλαδή δεν θεωρήσουμε πως επικαθορίζεται από τις συλλογικές, πώς διαπλέκονται και κατά πόσο διαμορφώνονται οι προσωπικές αναμνήσεις από τις συλλογικές και το αντίστροφο; Η ατομική και συλλογική μνήμη συνδέονται αμοιβαία (Abrams, 2014: 146) σε μια διαλεκτική σχέση. Η μία επηρεάζει και ερμηνεύει την άλλη σε ένα μεταβαλλόμενο συνεχές (Pickering & Keightley, 2016: 39).

Εστιάζοντας στη διαλεκτική σχέση των δύο, οι Pickering & Keightley (2016: 39-40) προτείνουν την *αναδιαβάθμιση* (*interscalarity*) σαν μια μεθοδολογία, που εξετάζει τις διαμεσολαβήσεις από το μικρο-επίπεδο (υποκειμενικότητα και η προσωπική μνήμη)

⁶ Μετάφραση του *cult enacted* σύμφωνα με τη Γκαζή (2010:357).

μέσω του μέσου (η διυποκειμενικότητα και η μνήμη ως μέλος ομάδων) στο μακρο - επίπεδο (εθνική και διεθνική μνήμη και αναφορά σε ευρύτερες περιοχές). Οι εκδηλώσεις και οι πρακτικές της μνήμης συνυπάρχουν και αναφέρονται η μία στην άλλη στα επίπεδα αυτά, χωρίς ωστόσο να επικαθορίζονται ή να μεταδίδονται γραμμικά και αμετάκλητα (Pickering & Keightley, 2016: 42-45). Η μεθοδολογία αυτή δεν αρνείται την ύπαρξη ιεραρχίας των κοινωνικών επιπέδων που μέσα από την πρόσδεσή τους σε πηγές εξουσίας και αυθεντίας νομιμοποιούν ή περιθωριοποιούν μνήμες, επιτρέπει όμως τον εντοπισμό των συνεχειών και των διαφοροποιήσεων ανάμεσα στα διαφορετικά επίπεδα και των τρόπων που πραγματοποιούνται (Pickering & Keightley, 2016: 41).

2.1.4 Μνήμη και τόπος

Ο τόπος⁷ εθεωρείτο σημαντική μνημονική συσκευή ήδη από την εποχή των αρχαίων ρητόρων, του ποιητή Σιμωνίδη του Κείου, των τόπων και των loci memoriae (Dickinson, Blair & Ott, 2010:24) και της *ars memoria* (μνημοτεχνικής), κατά την οποία μεγάλης έκτασης χωρία τοποθετούνταν σε νοητά σημεία στα φανταστικά «παλάτια της μνήμης» ούτως ώστε να εντοπίζονται και να ανακτώνται πιο εύκολα (Δημητρούλια, υπό έκδ.· Mitzal, 2003:31).

Και σήμερα, όμως, όπως έχει αναφερθεί και προηγουμένως, είναι κοινή παραδοχή πως η μνήμη προϋποθέτει τη σύνδεσή της με τόπους και χωρικά σημεία αναφοράς. Ο Halbwachs (2013a, 2013b) έδειξε ότι η μνήμη σχηματίζεται με βάση χωρικά σημεία αναφοράς (τόποι, κτήρια, δρόμοι) στα οποία στηριζόμαστε για να ανασυνθέσουμε τις αναμνήσεις μας, και τα οποία παίζουν σημαντικό ρόλο στην διατήρηση της μνήμης μιας ομάδας. Όπως κατηγορηματικά υποστηρίζει: *δεν υπάρχει συλλογική μνήμη που να μην εκτυλίσσεται σ ένα χωρικό πλαίσιο* (Halbwachs, 2013a: 167). Ωστόσο, αναφέρεται από τη μία στον υλικό χώρο, όπου η μεταβολή του μπορεί να οδηγήσει σε σημαντική τροποποίηση των αναμνήσεων ή ακόμη και στην εξαφάνισή τους, εάν η μνήμη δεν

⁷ Αν και οι όροι τόπος (place) και χώρος (space) χρησιμοποιούνται πολλές φορές ως σχεδόν ταυτόσημοι, σε άλλες περιπτώσεις διακρίνονται με τον πρώτο να σηματοδοτεί ένα μέρος προσδιορισμένο, οριοθετημένο και εντοπίσιμο με το να κατονομάζεται, ενώ με τον δεύτερο εννοείται ένας ανοικτός, αδιαφοροποίητος και μη προσδιορισμένος χώρος. Ωστόσο οι δύο όροι δεν τίθενται αντιπαραθετικά αλλά βρίσκονται σε μια αμοιβαία ιδιосуστατική σχέση (Dickinson, Blair & Ott, 2010: 23).

εξελίσσεται με βάση αυτές τις μεταβολές, και από την άλλη στη *συμβολική* αναπαράσταση ενός τόπου, όπου η συμβολική σκέψη αποσυνδέει τους τόπους από τα υλικά περιβάλλοντα και τους σχετίζει μόνο με τις πεποιθήσεις της ομάδας, και καταλήγει με αυτόν τον συλλογισμό πως η σταθερότητα των *εικόνων* είναι τελικά που εξηγεί την επιμονή των αναμνήσεών μας (Truc, 2011: 149). Επομένως, ο χώρος για τον Halbwachs (2013: 168) δεν είναι μόνο ο φυσικός χώρος, αλλά είναι και ο κοινωνικά σημειωμένος και συμβολικά φορτισμένος (Truc, 2011: 150), που ορίζεται από ένα πλήθος σχέσεων που αναπτύσσονται σε συνάρτηση με τη θέση μας σε κοινωνικές ομάδες (Halbwachs, 2013: 168). Επομένως, τα χωρικά πλαίσια της μνήμης είναι δύο ειδών: το οικείο, τοπικό πλαίσιο, που είναι ευάλωτο και ασταθές στο έλεος των αλλαγών του εξωτερικού περιβάλλοντος - δηλαδή η *μνήμη των συγκεκριμένων τόπων* - και το ασφαλέστερο εξαιτίας της συμβολικής του λειτουργίας, οι ζώσες εικόνες της συλλογικής μνήμης (Halbwachs, 2013a: 133), οι αναπαραστάσεις που ενεργούν ως μήτρες για τη συγκρότηση των *τόπων μνήμης*⁸, απλοποιημένων μεν, πιο εύρωστων δε εκδοχών του παρελθόντος (Λαμπροπούλου, 2016: 14· Truc, 2011: 149). Ανεξάρτητα από τις αλλαγές που συμβαίνουν σ' έναν τόπο, ο συμβολικός χώρος παραμένει αναλλοίωτος και αμετάβλητος και συνδεδεμένος με τις παροντικές πεποιθήσεις της ομάδας που διατηρεί την ανάμνηση. Αυτή η αντίθεση ανάμεσα στην υλική εικόνα ενός τόπου και στη συμβολική που επικαλύπτει αυτή την πραγματικότητα γίνεται πολλές φορές πηγή εντάσεων (Truc, 2011: 149). Επιπρόσθετα, μια ανάμνηση που δεν μπορεί να εντοπιστεί στον χώρο – ανεξάρτητα από την αληθή ή επινοημένη φύση της και τη συσχέτισή της με τον χώρο - κινδυνεύει να θεωρηθεί αναληθής και επομένως να περάσει στη λήθη (Truc, 2011: 148). Εκεί εντοπίζεται η σπουδαιότητα της χωρικής αναφοράς και της συμβολικής σημείωσης ενός τόπου για τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης.

Με τη συμβολική σημείωση του χώρου οι μνήμες μεταμορφώνουν τον χώρο με τον οποίο σχετίζονται (Truc, 2011:151). Κατ' αυτόν τον τρόπο, όταν μια ομάδα εισέρχεται

⁸ Όπως έχει ειπωθεί, ο Nora απέδωσε μεγάλη σημασία στους μνημονικούς τόπους για τη συγκρότηση της μνήμης. Ο Nora καταδεικνύοντας πως η ιστορία και η μνήμη αρθρώνονται γύρω από τόπους μνήμης, τούς κατηγοριοποίησε σε τέσσερα είδη: στους συμβολικούς τόπους (πχ. οι τελετουργίες, οι επέτειοι), στους λειτουργικούς (πχ οι αυτοβιογραφίες), στους μνημειακούς (πχ τα κοιμητήρια) και τους τοπογραφικούς (πχ αρχεία) (Miształ, 2003: 105). Σε αυτούς τους τόπους η ιστορία και η μνήμη αλληλεπιδρούν και αμοιβαία αλληλοδιαπλέκονται (Γιαννιτσιώτης, 2010: 276).

σε ένα μέρος του χώρου, το μεταμορφώνει κατ' εικόνα της αλλά, την ίδια στιγμή υποτάσσεται και προσαρμόζεται και εκείνη στα υλικά αντικείμενα που τής αντιστέκονται (Halbwachs, 2013: 157). Επομένως, υπάρχουν τόσοι τρόποι αναπαράστασης ενός τόπου όσες και οι ομάδες και κάθε ομάδα αφήνει το αποτύπωμά της στον χώρο και αντιστρόφως. (Misztal, 2003: 16). Αυτή η θέση του Halbwachs βρίσκεται σε συμφωνία με την πιο πρόσφατη αναθεώρηση των επιστημολογικών παραδοχών για τον χώρο στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες που είναι γνωστή ως «χωρική στροφή»⁹ (Γιαννακόπουλος & Γιαννιτσιώτης, 2010: 12). Σύμφωνα με αυτές τις νέες θεωρήσεις, ο χώρος δεν προσλαμβάνεται ως μια αφηρημένη διάσταση ουδέτερη και αντικειμενική, αλλά ως το αποτέλεσμα κοινωνικών και πολιτισμικών νοημάτων και σχέσεων και ταυτόχρονα το μέσο, η προϋπόθεση της ύπαρξής τους (Γιαννακόπουλος & Γιαννιτσιώτης, 2010: 13). Η θεώρηση του χώρου ως κοινωνικού προϊόντος, ο οποίος επενδύεται συνεχώς με νοήματα από τις κοινωνίες οι οποίες βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση μαζί του εντοπίζεται στη σκέψη του Λεφέβρ¹⁰, την οποία στη συνέχεια επεξεργάστηκαν περαιτέρω μελετητές της μεταμοντέρνας γεωγραφίας (Γιαννιτσιώτης, 2010: 277-278· Δρουμπούκη, 2014: 78).

Ανακεφαλαιώνοντας, ο χώρος δεν αποτελεί το θέατρο, την σκηνή πάνω στην οποία διαδραματίζονται τα γεγονότα ή ανακαλούνται οι αναμνήσεις, αλλά συνδιαμορφώνει τόσο το βίωμα όσο και την ανάμνηση και επανανοηματοδοτείται από αυτά. Όπως εύγλωττα γράφουν οι Γιαννακόπουλος & Γιαννιτσιώτης (2010: 13), *το χωρικό κατασκευάζεται κοινωνικά, αλλά το κοινωνικό συγκροτείται επίσης χωρικά*. Γι' αυτόν τον λόγο η διττή φύση του χωρικού ως αποτελέσματος και προϋπόθεσης των κοινωνικών και πολιτισμικών σχέσεων και νοημάτων αφορά όλο το βάθος και το εύρος της μνημονικής διαδικασίας (Λαμπροπούλου, 2016: 14).

⁹ Για μια επισκόπηση της πλούσιας συζήτησης για τη χωρική στροφή και τη μεταμοντέρνα γεωγραφία βλ. Γιαννακόπουλος, Κ. & Γιαννιτσιώτης, Γ. (2010). Εισαγωγή: Εξουσία, αντίσταση και χωρικές υλικότητες. Στο Γ. Γιαννιτσιώτης & Κ. Γιαννακόπουλος (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού* (σσ. 11-57). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

¹⁰ Σύμφωνα με τον Λεφέβρ ο χώρος αναπαράγεται και αναπαρίσταται μέσω της διαπλοκής τριών κατηγοριών: των χωρικών πρακτικών (ο αντιληπτός - υλικός χώρος), των αναπαραστάσεων του χώρου (ο κατανοητός χώρος) και των χώρων των αναπαραστάσεων (ο βιωμένος χώρος) (Ηλιοπούλου, 2016: 90).

Η υλική έκφραση της συλλογικής μνήμης προκύπτει στον δημόσιο κατά βάση χώρο (μνημεία, ονοματοθεσίες δρόμων κτλ.) (Μπάδα & Ματσούκη, 2010) και εκεί γίνεται πιο εύκολα φανερό η ιδιοσυστατική σχέση μεταξύ μνήμης και χώρου (Hoelscher & Alderman, 2004: 350). Ως εκ τούτου, πολλοί ερευνητές έχουν στραφεί στη μελέτη των χωρικών εκφάνσεων της δημόσιας μνήμης. Μια πληθώρα ερευνών αφορά τα μνημεία πεσόντων και τα ηρώα των πολέμων (Foote & Azaryahu, 2007), τα μνημεία που διαχειρίζονται τραυματικές μνήμες με προεξέχουσα τη βιβλιογραφία για το Ολοκαύτωμα και μελετούν τις κρατικές ιδεολογίες και τις συνέχειες ή ασυνέχειες στις εφαρμογές τους (Δρουμπούκη, 2014: 75).

Σύμφωνα με το εθνικό - νεωτερικό παράδειγμα, οι υλικές αναπαραστάσεις της μνήμης ως φορείς μιας αναλλοίωτης αλήθειας (Γιαλούρη, 2010: 355) επιστρατεύονται με σκοπό τη διαπαιδαγώγηση και τη διασφάλιση της δημόσιας μνήμης (Huysen, 2003: 101). Οι μνημονικοί τόποι διασφαλίζοντας τη σύνδεση με τις μυθικές ρίζες (Huysen, 2003: 41), αναπαριστούν, εμπνέουν, καθοδηγούν, υπενθυμίζουν, νοθεύουν, παραδειγματίζουν και κυρίως χρησιμεύουν στη συγκρότηση της εθνικής ή όποιας άλλης κυρίαρχης συλλογικής ταυτότητας και στη δημόσια αναγνώρισή της (Dickinson, Blair & Ott, 2010: 2 5-26). Οι μνημονικοί τόποι καθίστανται έτσι οι τόποι ύψιστης σημασίας για τους πολίτες και οι αναμνήσεις, αφηγήσεις που φέρουν η ιστορία της κοινωνίας (Dickinson, Blair & Ott, 2010: 28). Όπως έχει ήδη ειπωθεί, τα μνημεία αφηγούνται μια ιστορία με ελεγχόμενο και επιλεκτικό τρόπο, τόσο αποκρύπτοντας όσο και αποκαλύπτοντας. Επομένως, η κοινωνική διαδικασία της ενθύμησης συνοδεύεται ταυτόχρονα με μια διαδικασία απολησμόνησης, αποκλεισμού άλλων ιστορικών αφηγημάτων από τη δημόσια αναγνώριση (Dwyer & Alderman, 2008, 168).

Τι καθιστά, όμως, τα μνημεία τόσο σημαντικά για τη διασφάλισης της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας;

Ο εντοπισμός και η εδαφικοποίηση του παρελθόντος (Foote & Azaryahu, 2007: 128) προσδίδει μια σταθερότητα και μονιμότητα, που με τη σειρά τους ενισχύουν την αίσθηση της συνέχειας με το (μυθικό) παρελθόν, άρα επιβεβαιώνουν τη διατήρηση της ταυτότητας στον χρόνο (Dickinson, Blair & Ott, 2010: 27) ιδιαίτερα δε στον ταχέως μεταβαλλόμενο χρόνο της σύγχρονης πραγματικότητας (Huysen, 2003: 41). Ταξινομημένα ως ερείπια και επενδεδυμένα με μια αίσθηση αυθεντικότητας, τα υπολείμματα του παρελθόντος εξυπηρετούν ως «μάρτυρες» και «αποδείξεις» που αποδεικνύουν την ιστορική εκδοχή

(Foote & Azaryahu, 2007: 128). Η επίσκεψη σε ένα τόπο μνήμης που έχει επενδυθεί με την αίσθηση της αυθεντικότητας δημιουργεί, επίσης, την αίσθηση του εκ νέου βιώματος ενός παρελθοντικού γεγονότος, παρά μια φανταστική σύνδεση με αυτό, σκέψη που συνδέεται με την επιτελεστικότητα της μνήμης του Connerton. Εξαιτίας της υλικότητας των μνημείων η ρητορική τους δεν περιορίζεται στην ανάγνωση και την ορατότητα, αλλά εμπλέκει όλες τις αισθήσεις (αφή, ακοή, οσμή, όραση και γεύση) (Dickinson, Blair & Ott, 2010:28).

Τέλος, είναι σημαντικό να επισημανθεί πως τα μνημεία οριοθετούν τον χώρο, εντοπίζουν και προσανατολίζουν χωρικά και χρονικά τους ανθρώπους και παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμεσολάβηση της πολιτικής των σωμάτων, καθορίζοντας εν τέλει ποιος ανήκει στο έθνος και την κοινότητα και με ποιους όρους (Dickinson, Blair & Ott, 2010: 28). Λειτουργούν δηλαδή ως *σύμβολα εντοπιότητας*¹¹, τα οποία ορίζουν το περιεχόμενο και το φαντασιακό σύνορο της ομάδας (Γιαννιτσιώτης, 2010: 275) και παράγουν τις πολιτικές συμπερίληψης και αποκλεισμού (Λαμπροπούλου, 2016: 13).

Εν τούτοις, τα νοήματα των μνημονικών τόπων κάθε άλλο παρά σταθερά στον χρόνο είναι (Γιαλούρη, 2010: 357-358), όπως εύλογα υποδεικνύουν οι ποικίλες συγκρούσεις μεταξύ της κυρίαρχης και των ηγεμονευόμενων ομάδων στην προσπάθειά τους να προσδώσουν το δικό τους νόημα σε αυτούς (Hoelscher & Alderman, 2004: 349). Σε αυτές τις περιπτώσεις η συμβολική σημείωση των τόπων μνήμης γίνεται το επίδικο μιας πολιτισμικής πάλης που εμπλέκει επικαλυπτόμενες μνήμες και αφηγήσεις (Said, 2000: 182). Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί πως, ανεξάρτητα από τις πολιτισμικές συγκρούσεις, τα συμβολικά νοήματα των τόπων της μνήμης μεταβάλλονται συνεχώς ανάλογα με τα κοινωνικά και ιστορικά συμφραζόμενα, τις οικειοποιήσεις από τα διαφορετικά κάθε φορά συλλογικά υποκείμενα, το περιβάλλον συμβολικό τοπίο στο οποίο εγγράφονται και τις καθημερινές δραστηριότητες των ανθρώπων (Γιαννιτσιώτης, 2010: 276-278· Dwyer & Alderman, 2008:168). Γίνεται, επομένως, μια περαιτέρω διάκριση ανάμεσα στον *μνημειοποιημένο* χώρο και τον *βιωμένο* κοινωνικό χώρο. Στον πρώτο αρθρώνεται η επίσημη, εθνική μνήμη, ενώ στον δεύτερο, ο οποίος *βιώνεται ενεργά από τα υποκείμενα*, βρίσκουν χώρο οι ανεπίσημες-λαϊκές μνήμες οι οποίες συνυπάρχουν ή ανταγωνίζονται

¹¹ Η πολιτισμική συγκρότηση της εντοπιότητας αφορά στην *ένταξη και την αίσθηση συμμετοχής σε ένα οριοθετημένο σύνολο σε μια κοινωνική και συνολική ολότητα* (Παπαταξιάρχης, 1990:335 στο Γιαννιτσιώτης, 2010: 275)

την επίσημη και οικειοποιούνται τους μνημονικούς τόπους (*επανοικειοποίηση ή αντι-χώροι*) (Λαμπροπούλου, 2016: 13· Μπάδα & Ματσούκη, 2010). Οι μνημονικοί τόποι είναι με άλλα λόγια *νοηματικά ασταθείς και ανοιχτοί σε εναλλακτικές και συγκρουσιακές αναγνώσεις και χρήσεις* (Γιαννιτσιώτης, 2010: 276).

Παράλληλα, γίνεται όλο και πιο αποδεκτή η άποψη πως τα παραδοσιακά μνημεία τελικά μπορεί να μην επιτελούν τη μνημόνευση των γεγονότων στα οποία αναφέρονται. *Με τη μεταβίβαση της λειτουργίας της μνήμης στα μνημεία, τείνουμε να λησμονούμε εμείς οι ίδιοι* (Young, 2008: 360). Θέση που θυμίζει την άποψη του Nora για την απουσία περιβαλλόντων μνήμης, εξαιτίας της *αποσύνδεσής τους από τη ζωτικότητα της καθημερινότητας και τη μεταφορά τους σε ένα συμβολικό επίπεδο* (Παπαδόπουλος, 2008: 173). Η μνημειακότητα σχετίζεται με τον μύθο και την εξουσία, αποκρύπτει την ιστορικότητα και τη χρονικότητα, φυσικοποιεί και παγιώνει το παρελθόν σε μια στατική εκδοχή, αποσυνδέεται από τη ζωή της πόλης και τη ζωντανή μνήμη και εν τέλει μπορεί να συμβάλει στην αορατότητα του παρελθόντος που μνημονεύει (Huysen, 2003: 32-47). Όπως υποστηρίζει ο Huysen (2003: 32), όσο περισσότερα μνημεία υπάρχουν τόσο πιο αόρατο γίνεται το παρελθόν και άρα πιο εύκολα παραδίδεται στη λήθη.

Με στόχο να αποκηρυχθεί η παραδοσιακή διδακτική και απολυταρχική λειτουργία των μνημείων, που αναπαριστά το παρελθόν με μια δημαγωγική ακαμψία και έχει ως αποτέλεσμα τον εκτοπισμό του παρελθόντος και τη μετατροπή των επισκεπτών σε παθητικούς θεατές (Young, 2008: 359) έχει προταθεί η έννοια των «αντι-μνημείων», εναλλακτικές μορφές μνημείων που δεν *μνημειοποιούν, αλλά μνημονεύουν* (Γιαλούρη, 2010: 358-359) που είναι ανοιχτά στην αναστοχαστικότητα, στην ενατένιση και στη σκέψη, βρίσκονται σε διάλογο και αλληλεπίδραση με τον επισκέπτη και καλλιεργούν μια *μνήμη εν τω γίνεσθαι* (Γιαλούρη, 2010:359· Young, 2008:359).

Σε κάθε περίπτωση τα μνημεία σήμερα μπορούν υπογραμμίζοντας την παροδικότητα, το εύθραυστο της φύσης τους, τη λεπτή σχέση ανάμεσα στη μνήμη και τη λήθη, τις ασυνέχειες, τα κενά (Huysen, 2003: 33), την ιστορικότητά τους, παραμένοντας ευμετάβλητα και λειτουργώντας ως *μέρη του ζωντανού αστικού ιστού και τόποι παρέμβασης στο παρόν, να γίνουν δρώντες πολιτικής ταυτότητας στο σήμερα* (Huysen, 2003: 101-2).

2.1.5 Πόλη και μνήμη

Σύμφωνα με όλα όσα ειπώθηκαν παραπάνω για τον χώρο, είναι κατανοητό πως η μνήμη διαμορφώνει την πόλη και διαμορφώνεται από αυτήν (Bridge & Watson, 2003: 9). Η πόλη αποτελεί έναν προνομιακό τόπο μελέτης της μνήμης, εφόσον εσωκλείει όλες σχεδόν τις μορφές μνήμης – πολιτισμική, επικοινωνιακή, συλλογική, ατομική, θεσμική ή ανεπίσημη, δημόσια ή ιδιωτική (Λαμπροπούλου, 2016: 13). Ο αστικός χώρος μπορεί να ιδωθεί ως μια *αποθήκη αναμνήσεων*, ή σωστότερα ως ένας τόπος ελέγχου και αντίστασης των συμβολικών νοημάτων (Rose-Redwood, Alderman & Azaryahu, 2008: 162), καθώς είναι ο *κατεξοχήν τόπος ανάδυσης και υλοποίησης νέων ταυτοτήτων και κοινωνικοτήτων, αντιλήψεων για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον και συνακόλουθα πεδίο κοινωνικών και πολιτισμικών συγκρούσεων με στόχο τον έλεγχο, τη χρήση, τη διαχείριση και την οικειοποίησή του* (Γιαννακόπουλος & Γιαννιτσιώτης, 2010: 12). Οι πόλεις εντέλει ως μνημονικοί τόποι που εκτείνονται στον χρόνο και τον χώρο, όπου διαφορετικές εποχές, ιστορίες και στρώματα μνήμης από διαφορετικές ομάδες διασταυρώνονται ή επικαλύπτονται, συναπαρτίζουν αυτό που έχει ονομαστεί «αστικά παλίμψηστα» (Hyussen, 2003: 84,101· Truc, 2011: 150). Η μελέτη της πολύπλοκης συγκρότησης του αστικού ιστού μπορεί να αποκαλύψει την πολύπλοκη τοπογραφία των συλλογικών μνημών, τις πολιτικές της μνήμης και τα ξεχασμένα, κρυμμένα παρελθόντα.

2.1.6 Η μνήμη και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας

Η συλλογική¹² μνήμη είναι ένα εγγενώς διαμεσολαβημένο φαινόμενο, εφόσον δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τη δημόσια άρθρωσή της (Neiger, Meyer & Zandberg, 2011: 3). Αυτός είναι ο λόγος που ένα μεγάλο τμήμα της βιβλιογραφίας διερευνά τα μέσα μεταβίβασης των αναμνήσεων και τις επιδράσεις που ασκούν αυτά στη διαδικασία της ενθύμησης. Μελέτες αναφορικά με την ιστορία της μνήμης και τις μνημοτεχνικές έχουν αναδείξει πως η μνήμη είναι ιστορικά και πολιτισμικά προσδιορισμένη, ότι δηλαδή οι πολιτισμικές πρακτικές και οι αντιλήψεις περί αυτής αλλάζουν σε κάθε εποχή και σε κάθε

¹² Στη σχετική βιβλιογραφία απαντάται συχνά ο όρος πολιτισμική μνήμη, γεγονός που μαρτυρά την επίδραση του Assman και δικαιολογείται από την πληθώρα των ερευνητών που ασχολούνται με τη μεταβίβαση της μνήμης σε επίπεδο πολιτισμικών προϊόντων και προέρχονται εν πολλοίς από τις σπουδές επικοινωνίας και πολιτισμού. Ωστόσο η διάκριση της μνήμης σε επικοινωνιακή και πολιτισμική έχει κριθεί περιοριστική, ιδιαίτερα για τον διαδικτυακό χώρο, βλ. Pentzold, 2009: 258-259.

κοινωνία (Landsberg, 2004: 3· Λε Γκοφ, 1998: 87-142). Οι εξελίξεις στις τεχνολογίες της επικοινωνίας και διαφύλαξης της πληροφορίας μεταβάλλουν τις μνημονικές πρακτικές και ακολούθως τα μέσα και ο τρόπος οργάνωσης και μετάδοσης της μνήμης *αφήνουν τα ίχνη τους στις μνήμες που δημιουργούν* (Erll, 2008: 389). Η προφορικότητα, ο γραπτός λόγος, ο έντυπος Τύπος και τα ηλεκτρονικά μέσα επικοινωνίας διαμόρφωσαν διαφορετικές μνημοτεχνικές, οι οποίες μετασχημάτισαν την ίδια τη διαδικασία της ενθύμησης (Λε Γκοφ, 1998: 87-142). Οι καινοτομίες στις τεχνολογίες της επικοινωνίας από τον 15^ο αι. (έντυπος λόγος) και κυρίως κατά τον 20^ό αι. (ηλεκτρονικά μέσα) κατέστησαν εφικτή την ανταλλαγή συμβολικού περιεχομένου μέσα από (δια)μεσολαβημένες αλληλεπιδράσεις ατόμων απομακρυσμένων στον χρόνο και τον χώρο (Thompson, 2011) διευρύνοντας το χρονικό και το χωρικό εύρος της ενθύμησης (Erll, 2008: 389).

Γρήγορα έγινε κατανοητός ο καταλυτικός ρόλος που παίζουν τα μέσα μαζικής κουλτούρας και η μαζικής κλίμακας κυκλοφορία αναπαραστάσεων του παρελθόντος στη μετάδοση περιεχομένου και στη διαμόρφωση των ατομικών και συλλογικών αναμνήσεων και ταυτοτήτων (Neiger, Meyer & Zandberg, 2011: 3,10· Misztal, 2003: 19-22).

Η Landsberg (2004) υποστήριξε πως στη νεωτερική κοινωνία, λόγω την ανάδυσης της μαζικής κουλτούρας και της μαζικής μετακίνησης των ανθρώπων, συντελέστηκαν δραματικές αλλαγές στις τεχνολογίες της μνήμης, στον ρόλο της και στη σχέση της ατομικής και της συλλογικής μνήμης, που είχαν ως αποτέλεσμα την ανάδυσης μιας νέας μορφής δημόσιας, πολιτισμικής μνήμης, της «προσθετικής μνήμης» (prosthetic memory). Η «προσθετική μνήμη» δεν είναι καθαρά ατομική ή συλλογική, αλλά βρίσκεται στη διεπιφάνεια μεταξύ της προσωπικής και της ιστορικής πρόσληψης ενός γεγονότος του παρελθόντος, όπως αναπτύσσεται στη συνάντηση μιας μαζικής πολιτισμικής αναπαράστασης με τις προσωπικές εμπειρίες ενός ατόμου (πχ. όπως συμβαίνει στη θέαση μιας ταινίας ή την επίσκεψη σε ένα μουσείο). Τις αποκαλεί *ιδιωτικά βιωμένες δημόσιες μνήμες* (Landsberg, 2004: 19), οι οποίες, ενώ δεν είναι αναμνήσεις γεγονότων που βίωσε το ίδιο το άτομο, έχουν εντούτοις την ικανότητα να διαμορφώνουν την υποκειμενικότητά του (Landsberg, 2004: 20), διότι παράγονται τελικά από *εμπειρίες* αποκτημένες σε διαμεσολαβημένες από τα μέσα αναπαραστάσεις.

Παρόμοια λειτουργία φαίνεται να έχει η «μετα – μνήμη» (postmemory) που εισηγείται η Hirsch, η οποία αφορά κυρίως *σε τραυματικές εμπειρίες που αν και δεν βιώθηκαν και διαμεσολαβούνται μέσω αναπαραστάσεων (ιστοριών, εικόνων και συμπεριφορών), μεταβιβάστηκαν στη δεύτερη γενιά τόσο βαθιά και συναισθηματικά ώστε να συνιστούν μνήμες αφ' εαυτών* (Hirsch, 2008: 103, 106-107). Η μετα – μνήμη (post-memory) αφορά τη δομή μεταβίβασης τραυματικών εμπειριών υπέρ και διά των γενεών, η οποία εμφανίζεται όταν επέρχεται ρήξη στη μεταβίβαση εξαιτίας της τραυματικής φύσης των ιστορικών γεγονότων και η οποία στη συνέχεια επιβάλει μορφές ενθύμησης που επανασυνδέουν και επανενσωματώνουν ένα διαγενεακό μνημονικό οικοδόμημα (Hirsch, 2008: 110). Η χρήση οπτικοακουστικών μέσων και αρχείων παίζει αποφασιστικό ρόλο στη συναισθηματική εμπλοκή των επόμενων γενεών (Dekel, 2011:269).

Κοινός τόπος στη συζήτηση είναι η αυξανόμενη ασάφεια των ορίων μεταξύ των προσωπικών και των συλλογικών αναμνήσεων από τη μία και αυθεντικών και πλαστών αναμνήσεων από την άλλη (Landsberg, 2004: 13), στο όλο και πιο πορώδες περιβάλλον των μέσων (Neiger, Meyer & Zandberg, 2011: 12). Γεγονότα στα οποία προσδίδεται πολιτισμική και κοινωνική αξία ή τραυματικά γεγονότα – με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το Ολοκαύτωμα - μεταβιβάζονται ως αναμνήσεις σε ανθρώπους που δεν τα έχουν βιώσει οι ίδιοι μέσα από μια διαμεσολαβητική διαδικασία. Εντοπίζεται δηλαδή *μια μετατόπιση στη συζήτηση από τη μεταβίβαση της μνήμης στη διαμεσολάβηση της εμπειρίας της μνήμης* (Dekel, 2011: 265). Επίσης, κοινή συνισταμένη είναι η αντίληψη πως η απο - τοπικοποίηση (delocalizing) που συντελέστηκε με την έλευση των μέσων μαζικής επικοινωνίας και την εγχάραξη του περιεχομένου σε διαμεσολαβημένες μορφές της κουλτούρας (Thompson, 2011) είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία *μνημονικών κοινοτήτων ή φαντασιακών κοινοτήτων* κατά Άντερσον (1997), που αποσυνδέθηκαν από το τοπικό και επαναπροσδέθηκαν, επανενσωματώθηκαν σε νέες εδαφικές κοινότητες, που όμως υπερβαίνουν τα όρια των διαπροσωπικών σχέσεων ή ακόμα και τα εθνικά σύνορα (Άντερσον, 1997 · Thompson, 2011).

Με αυτό το σκεπτικό, η Landsberg (2004: 8) υποστηρίζει πως τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης του Halbwachs, που υπονοούν *μια γεωγραφικά οριοθετημένη συλλογικότητα που μοιράζεται ένα σύστημα αξιών και την αίσθηση της «φυσικής» σχέσης μεταξύ των μελών της*, καθίστανται ανεπαρκή σήμερα, διότι στα πλαίσια της μαζικής κουλτούρας και της παγκοσμιοποίησης δημιουργούνται *κοινά κοινωνικά πλαίσια μνήμης* για ανθρώπους

με διαφορετικές πρακτικές και πεποιθήσεις και διαφορετικά πολιτισμικά ή εθνοτικά υπόβαθρα. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια είναι δυνατό να δημιουργηθούν «φαντασιακές κοινότητες» που δεν είναι γεωγραφικά ή εθνικά οριοθετημένες και που δεν θα απαλείφουν τις διαφορές των μελών τους, αλλά ενθαρρύνουν τα μέλη να νιώθουν συνδεδεμένα μεταξύ τους και να αναγνωρίζουν την ετερότητα (Landsberg, 2004: 8-9). Αναγινώσκει κατά αυτόν τον τρόπο στην εναλλαγή και ανταλλαγή των «προσθετικών αναμνήσεων» μεταξύ των ανθρώπων, τη δυνατότητα καλλιέργειας μιας ηθικής στάσης που θα ενθαρρύνει την ενσυναίσθηση, την αναγνώριση της ετερότητας, του «Άλλου» και την κοινωνική υπευθυνότητα (Landsberg, 2004: 24).

Τίθεται δηλαδή, μεταξύ άλλων, το ερώτημα της ανάδυσης μιας παγκόσμιας μνήμης. Πράγματι, έχει υποστηριχθεί πως στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, του κοσμοπολιτισμού, της παγκόσμιας συνδεσιμότητας, των «μιντιακών γεγονότων» (Hoskins, 2011: 283-4) και της ανάδειξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων η συλλογική μνήμη δεν προωθεί πλέον αναγκαστικά εθνικές αξίες (Neiger, Meyer & Zandberg, 2011: 12) και ότι δημιουργούνται οι συνθήκες για την ανάδυση μιας *κοσμοπολίτικης* μνήμης που θα υπερβαίνει τις εθνικές συλλογικότητες και θα ενισχύει την παγκόσμια αλληλεγγύη και αμοιβαία κατανόηση (Mizstal, 2010). Εντούτοις, αυτή η τοποθέτηση εγείρει προβληματισμούς, λόγου χάρη αναφορικά με την ετεροβαρή συμβολή του Δυτικού κόσμου και της πολιτιστικής βιομηχανίας στην επιλογή, τη διαμόρφωση και την κυκλοφορία των κοινών αναμνήσεων ή αναφορικά με την επιμονή των παραδοσιακών μέσων μεταβίβασης της μνήμης, όπως η προφορική παράδοση και οι εθνικοί καταγωγικοί μύθοι (Mizstal, 2010: 38-39).

Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί μια κριτική που γίνεται στα μοντέλα της θεωρίας των μέσων μαζικής επικοινωνίας που υπονοούν ένα μαζικό, ομογενοποιημένο ακροατήριο και το οποίο κατασκευάζει μια συλλογική, ταυτόχρονη και ενιαία πρόσληψη του γεγονότος. Αυτή η αντίληψη θεωρείται αναχρονιστική και ανεπαρκής, εφόσον τείνει να συγχέει ή να ταυτίζει την παραγωγή με την πρόσληψη των συμβολικών νοημάτων (Hoskins, 2011: 279-280). ο Hoskins επισημαίνει το παράδοξο που απαντάται στα μέσα μαζικής επικοινωνίας: *όσο πιο «συλλογικό» είναι το μέσο (όσο πιο μεγάλο είναι δηλαδή το εν δυνάμει κοινό του) τόσο λιγότερο πιθανό είναι η αναπαράσταση να αντανakλά τις συλλογικές μνήμες του κοινού του* (Hoskins, 2011: 280).

Σε αντίθεση με την αισιοδοξία της Landsberg, άλλοι μελετητές κρατούν μια πιο σκεπτικιστική στάση απέναντι στον ρόλο των μέσων μαζικής επικοινωνίας, τονίζοντας την εμπορευματοποίηση των μέσων, την εξάρτηση των οργανισμών από οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες και την επιλεκτικότητα των μνημονικών δρώντων, και υπογραμμίζουν τις αποσιωπήσεις, τη μονομέρεια και την παγίωση ηγεμονικών αφηγήσεων για το παρελθόν, που παίρνουν ακόμη και τη μορφή της λογοκρισίας ή συλλογικής αμνησίας, και εν τέλει σηματοδοτούν περιορισμούς στον χειρισμό του παρελθόντος και στις πολιτικές της ταυτότητας (Zierold, 2008: 406· Bird, 2011: 90). Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, η δυναμική της συλλογικής μνήμης, η οποία βασίζεται στην ανακύκλωση και την επανάληψη αναπαραστάσεων σε διαφορετικά μέσα («αναμεσοποίηση – remediation») που παγιώνουν τόπους μνήμης και συγκεκριμένες εκδοχές του παρελθόντος αποσιωπώντας άλλες, λαμβάνει χώρα μέσα στα κοινωνικά πλαίσια και άρα είναι μια διαδικασία στην οποία συμμετέχουν τόσο κοινωνικοί όσο και από επικοινωνιακοί δρώντες (Erll&Rigney, 2009: 5). Σε κάθε περίπτωση οι κρίσεις σχετικά με τον ρόλο των μέσων μαζική κουλτούρας στη διαμόρφωση των αναμνήσεων θα πρέπει να εξετάζονται μέσα από μια λεπτομερή, εμπειρική, μη κανονιστική περιγραφή των αλλαγών αυτών και όχι εν είδη διακηρύξεων και προθέσεων (Zierold, 2008: 406).

2.1.7 Η μνήμη στη ψηφιακή εποχή

Ριζικότερες αλλαγές στις μνημονικές πρακτικές σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο (Reading, 2013:245) -αν και κάποιες από τις τάσεις που συζητήθηκαν παραπάνω συνεχίζουν να υφίστανται και μάλιστα με μεγαλύτερη ένταση και στα νέα μέσα- υποστηρίζεται πως έφερε η έλευση του Διαδικτύου και ειδικότερα η μετάβαση στο Web 2.0¹³ (O'Reilly, 2005) με τη δημιουργία ενός online περιβάλλοντος, που υποστηρίζει τη διαδραστικότητα και την επικοινωνία. Χάρη σε αυτές τις ιδιότητες, τα νέα μέσα και το Διαδίκτυο έγιναν οι κυρίαρχοι, καθημερινοί τύποι συλλογικής ενθύμησης και δημιουργήθηκε ένα πεδίο, όπου μπορούν ποικίλοι θεσμικοί ή μη δρώντες να αφηγηθούν

¹³ Η βασική ιδέα που διαπνέει το Web 2.0 είναι η εκχώρηση του ελέγχου των εφαρμογών, πληροφοριών και δεδομένων στους τελικούς χρήστες (end users) και η δυνατότητα επαναχρησιμοποίησης, δημιουργίας και διάδοσης της γνώσης και της πληροφορίας με έναν πιο ευέλικτο και προσωπικό τρόπο (Tredinnick, 2008: 108).

τις εμπειρίες τους (Neiger, Meyer & Zandberg, 2011: 11) Θεωρείται πως η συμμετοχικότητα στο Διαδίκτυο και τα ψηφιακά μέσα κλυδώνισαν την «αυθεντία» της ελίτ και των παραδοσιακών θεσμών (Tredinnick, 2008: 105), καθώς επέτρεψαν σε νέους πολλαπλούς δρώντες να εισβάλουν στο δημόσιο διάλογο, υποσκάπτοντας σ' ένα βαθμό το μονοπώλιο της παραγωγής ιδεολογίας και διαμόρφωσης της μνήμης. Άτομα και κοινότητες έγιναν ικανοί να κάνουν ορατές και να μοιραστούν τις ιστορίες τους στη δημόσια σφαίρα, είτε εμπλουτίζοντας τον δημόσιο λόγο είτε υπερβαίνοντας και αμφισβητώντας τον σε περίπτωση αποκλεισμού τους και να κατασκευάσουν από κοινού αναμνήσεις (Su & Gibson, 2016: 78). Η Ashuri (2011: 106) ονομάζει αυτή τη συσσώματωση ατομικών αναμνήσεων, που ανασύρονται κινητοποιούμενες από ηθικό χρέος για να είναι προσβάσιμες από άλλα μέλη της κοινότητας τα οποία ήταν απόντα και από τον χώρο και τον χρόνο, *συναρθρωμένη (joint) μνήμη*. Χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα ενός τρόπου συμμετοχικής οικοδόμησης της μνήμης και της γνώσης είναι η διεθνής, online εγκυκλοπαίδεια Wikipedia, στην οποία τα λήμματα γράφονται και αναθεωρούνται συνεχώς από τους χρήστες μέσα από μια «ανοικτή» διαδικασία διαπραγματεύσεων, αμφισβητήσεων και συναινέσεων. Η Wikipedia αποτελεί έτσι έναν *παγκόσμιο μνημονικό τόπο* ή *πεδίο μνημονικών μαχών* (Su & Gibson, 2016: 78) με τελικό αποτέλεσμα τη διαμόρφωση και την επικύρωση μιας κοινά μοιρασμένης γνώσης που συνιστά μια συλλογική μνήμη (Pentzold, 2009: 263· Farinosi & Micalizzi, 2016: 92· Ferron & Massa: 2013).

Οι δυνατότητες συμβολής, δημιουργίας και ελέγχου πάνω στο περιεχόμενο μέσα από συνεργατικούς τρόπους στα ψηφιακά μέσα θεωρείται πως έχει ανατρέψει τη ριζική διάκριση ανάμεσα στον καταναλωτή και τον παραγωγό, το κοινό και τον αναμεταδότη (Tredinnick, 2008: 105), φαινόμενο το οποίο έχει περιγραφεί με πολλούς όρους (*prosumer, co-creation, produsers*). Με τον όρο *produsers* (*παραγωγοί-χρήστες*¹⁴) περιγράφονται οι συμμετέχοντες στις διαδικτυακές πλατφόρμες, οι οποίοι έχουν έναν *εγγενή και αξεδιάλυτο υβριδικό ρόλο, είναι ταυτόχρονα χρήστες και παραγωγοί πληροφορίας* (Burns, 2007: 3-4· Ritzer & Jugerson, 2010). Επομένως, οι χρήστες δεν μπορούν να περιγράφονται απλώς ως «κοινό» και απαιτείται ένα νέο παράδειγμα που θα

¹⁴ Στην ελληνική συναντάμε τον όρο «παραναλωτή» που αντιστοιχεί στο «prosumer».

λαμβάνει υπόψη του τη συμβολή των χρηστών όχι μόνο στην νοηματοδότηση, αλλά και στην παραγωγή περιεχομένου (Hoskins, 2011: 286).

Σε αυτό το περιβάλλον διαμοιρασμού και συνδημιουργίας των ενθυμήσεων αποδίδονται πολλαπλά οφέλη για τα άτομα (ενδυνάμωση, προσωπική έκφραση και δημιουργία, αυτοεπίγνωση κτλ.), για τις κοινότητες (συλλογική ενδυνάμωση, κοινωνική αλληλεπίδραση, συνδεσιμότητα κ.ά.) και για την κοινωνία ευρύτερα, διαβλέποντας δυνατότητες μιας πιο ισότιμης συμμετοχής και εκδημοκρατισμού της ανακατασκευής της συλλογικής μνήμης και της δημόσιας σφαίρας (Su & Gibson, 2016: 78· De Kreek & Van Zoonen, 2013· Farinosi & Micalizzi, 2016: 92).

Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, πως η χρήση των νέων μέσων δεν συνεπάγεται το τέλος των αναπαραστάσεων δημόσιων γεγονότων από τα παραδοσιακά μέσα και τους θεσμούς δημόσιας μνήμης, ούτε αμφισβητείται το οικονομικό και τεχνολογικό πλεονέκτημα που έχουν οι θεσμοί αυτοί στην άρθρωση και διανομή ηγεμονικών εκδοχών του παρελθόντος (Reading, 2011: 248-250). Δεν παύουν όμως ακόμα και αυτές οι αναπαραστάσεις να διαμεσολαβούνται, να διαχέονται συνεχώς και να επανατοποθετούνται σε ποικίλα τοπικά συγκείμενα.

Ωστόσο, οι ιδιότητες του Διαδικτύου (ανοιχτότητα, διαδραστικότητα, ταχύτητα, πολυμεσικότητα, απεριόριστες δυνατότητες αναπαραγωγής, συνδεσιμότητα σε παγκόσμια κλίμακα και σε συγχρονικό ή ασύγχρονο χρόνο, ρευστότητα του περιεχομένου, κινητικότητα των δεδομένων κτλ.) όχι μόνο καθορίζουν τι θα μνημονευθεί και τι θα λησμονηθεί, αλλά επιφέρουν αλλαγές στην ίδια τη διαδικασία της ενθύμησης και της απολησμόνησης (Hoskins, 2011: 282). Σύμφωνα με τον Hoskins (2009: 92), η θεμελιώδης αλλαγή στην κατασκευή της μνήμης αφορά την ενσωμάτωση και τη διάχυσή της μέσα στα ψηφιακά δίκτυα, τις κοινωνικοτεχνικές πρακτικές, που έχουν ως αποτέλεσμα την ανάδυση μιας δυναμικής δικτυωμένης μνήμης που διαμεσολαβημένη από και μέσα στα κοινωνικά μέσα δικτύωσης πραγματώνεται και κατασκευάζεται *en κινήσει (on-the-fly)*. Με τη συνεχή και καθημερινή έκθεση και διαμόρφωση των αυτοβιογραφικών μας στοιχείων στα κοινωνικά δίκτυα, την αλληλεπίδραση σε ένα δημόσιο ή εν μέρει δημόσιο χώρο και τον διαμοιρασμό αρχείων στις πλατφόρμες, η μνήμη ανασκευάζεται συνεχώς (Hoskins, 2009: 92).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, το Διαδίκτυο μεταμόρφωσε τη χρονικότητα, τη χωρικότητα και την κινητικότητα της σχέσης των ανθρώπων με το παρελθόν και άρα των αναμνήσεων (Hoskins, 2009: 93).

Η μαζική, εύκολη και άμεση πρόσβαση σε αρχεία του παρελθόντος μαζί με την πολυμεσικότητα του διαδικτυακού χώρου συμβάλλει στη δημιουργία ενός έντονου οπτικοακουστικού περιβάλλοντος, όπου το παρελθόν είναι συνεχώς παρόν (Hoskins, 2011). Η παραγωγή της μνήμης και των δεδομένων στα δίκτυα γίνεται επομένως σε έναν απροσδιόριστο εξελισσόμενο χρόνο, όπου δεδομένα προστίθενται, αλλάζουν, διαγράφονται συνεχώς (Hoskins, 2009: 100) και όπου το παρελθόν αποκτά νέα χαρακτηριστικά με κάθε στιγμή που περνάει (Hoskins, 2009: 94). Η ένταση ανάμεσα στα ίχνη του παρελθόντος και τις ενδεχομενικότητες του παρόντος μεγεθύνεται στον ψηφιακό κόσμο σε ένα *παρελθόν που είναι «πάντα ήδη νέο»* (Hoskins, 2009: 95). Η νέα ψηφιακή χρονικότητα της μνήμης αφορά δηλαδή στη συγχρονικότητα παρελθόντος και παρόντος (Hoskins, 2009: 99) (και μέλλοντος;) ή όπως το θέτει ο Μπιλάλης (2015: 49) στην «ενεστωτοποίηση του παρελθοντικού ίχνους» και στην άρνηση της χρονικής απόστασης – «*η αδιακρίσια δηλαδή των χρονικών αναβαθμών* ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον» (Μπιλάλης, 2015: 56).

Επιπλέον, η ανοιχτότητα και ο δημόσιος χαρακτήρας με τα οποία επενδύονται οι συλλογικές πράξεις ενθύμησης στο Διαδίκτυο (Pentzold, 2011: 81) - ακόμα και οι προσωπικές εμπειρίες σε ένα βαθμό κατασκευάζονται, μοιράζονται, διαμορφώνονται και τροποποιούνται με άλλους χρήστες (Farinosi & Micalizzi, 2016: 91) - έχουν ως αποτέλεσμα την ανάδυση ενός ιδιότυπου κράματος ατομικής και δημόσιας μνήμης (Hoskins, 2009: 92) η οποία χαρακτηρίζεται από ρευστότητα (Ferron & Massa, 2013: 25) και κινητικότητα ανάμεσα στις βαθμίδες ατομικής, συλλογικής και δημόσιας μνήμης (Pickering & Keightley, 2016: 47).

Αν τέθηκε το ερώτημα της ανάδυσης μιας παγκόσμιας μνήμης με τη χρήση των μέσων μαζικής επικοινωνίας, το ερώτημα εδώ αποκτά άλλη δυναμική και πολυπλοκότητα. Η παγκόσμια δικτύωση δημιουργεί μια άνευ προηγουμένου κινητικότητα των δεδομένων κατά την οποία οι διαμεσολαβημένες αναμνήσεις προσωπικά ή τοπικά παραγόμενες, κινητοποιούνται και κυκλοφορούν πέρα από εθνικά σύνορα και εγκαθίστανται σε πολλαπλούς, διασκορπισμένους ανά τον κόσμο τόπους μέσα σε ποικίλα τοπικά συγκείμενα, μέσα στα οποία επανασηματοδοτούνται (Reading, 2011: 241). Η Reading

(2011: 242) ονομάζει αυτό παγκόσμιο ψηφιοποιημένο μνημονικό πεδίο *globital* (από τις λέξεις *global & digital* και την αντήχηση *bit*) για να περιγράψει τη μνήμη ως το *συνεργατικό συνδυασμό της κοινωνικής και πολιτικής δυναμικής της παγκοσμιοποίησης με την ψηφιοποίηση*. Ο Pentzold (2009: 263-264), ωστόσο, διευκρινίζει πως οι μνημονικοί τόποι στο Διαδίκτυο είναι *δυνητικά* παγκόσμιοι, από τη στιγμή που η συμμετοχή περιορίζεται από τεχνολογικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς παράγοντες. Στο πεδίο αυτό, επίσης, δεν αναδύεται μια ενιαία διακριτή μνήμη αλλά μάλλον παγκοσμιοποιημένες μνήμες, που *ανταγωνίζονται για την πολιτισμική παραγωγή, κυκλοφορία και κατανάλωση με σκοπό τη συναρμογή, κινητοποίηση και διασφάλιση του μνημονικού κεφαλαίου* (Reading, 2011:242). Εξάλλου, οι μνημονικοί δρώντες στα ψηφιακά δίκτυα, όπως έχει ήδη ειπωθεί, δεν πρέπει να ορίζονται ως ένα μαζικό ομογενοποιημένο ακροατήριο, αντίληψη που έχει ούτως ή άλλως δεχθεί κριτική ότι υποτιμά την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων και τη δυναμική αλληλεπίδραση ατομικής και συλλογικής μνήμης,- και η οποία θεωρείται ακόμα πιο ανεδάφικη σήμερα, εφόσον αδυνατεί να συλλάβει τις ριζικές μεταβολές που συντελούνται στα ψηφιακά δίκτυα. Από αυτή την σκοπιά είναι λάθος να υποθέτουμε ότι η προσβασιμότητα σε μια αφθονία κοινών αναπαραστάσεων θα σχηματίσει απαραίτητα μια συνεκτική κοινωνική μνήμη (Hoskins, 2011: 287).

Ενώ, έχει επίσης υποστηριχθεί πως συντελείται μια διαδικασία απο – υλοποίησης των μέσων μεταβίβασης της μνήμης καθιστώντας την πιο ευάλωτη και ασταθή (Farinosi & Micalizzi, 2016: 91), επισημαίνεται από την Reading (2011:246) πως δεν πρέπει να αγνοείται η υλικότητα των μέσων. Οι δικτυωμένες αναμνήσεις διαμεσολαβούνται μέσω της ψηφιοποίησης, μέσω δηλαδή αθέατων κοινωνικών σχέσεων πρωτοκόλλου, αλγορίθμου και των βάσεων δεδομένων (Reading, 2011: 242). Η αρχιτεκτονική του Διαδικτύου και των πλατφορμών αναπόφευκτα και αόρατα ρυθμίζουν τις κοινωνικοτεχνολογικές πρακτικές (Hoskins, 2009: 95· Farinosi & Micalizzi, 2016: 91-92).

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό πως στον ψηφιακό κόσμο διαρρηγνύονται ή σωστότερα αναμορφώνονται διακρίσεις του παρελθόντος, όπως η προσωπική και η μοιρασμένη συλλογική ή δημόσια μνήμη, η ψηφιακή και η αναλογική, η προσωπικά βιωμένη και η διαμεσολαβημένη από τα μέσα μνήμη, η τοπική και η παγκόσμια μνήμη, η παραγωγή και η κατανάλωση των αναπαραστάσεων, στοιχεία που πρέπει να ιδωθούν

σε δυναμική αλληλεπίδραση (Reading, 2011: 241). Ο Hoskins (2009: 93-94) υποστηρίζει πως αυτές οι αλλαγές διαμορφώνουν μια νέα οικολογία της «μεταμνήμης» (metamemory) στην οποία θα πρέπει να αποτιμηθεί συνολικά τόσο η φύσης της ενθύμησης και της λήθης όσο και η λειτουργία και οι σκοποί των πολιτισμικών δρώντων (αντικειμένων, μουσείων κτλ.).

Πώς επηρεάζεται η θέση των παραδοσιακών θεσμών της δημόσιας μνήμης υπό το πρίσμα των παραπάνω μεταβολών;

Το Διαδίκτυο ως νέο πλαίσιο για την ενθύμηση, όπως περιγράφηκε μέχρι τώρα, απορρέει από την λειτουργία του ως αχανές αρχείο υπερσυνδέσμων (hypertext) πληροφορίας (κειμένων, οπτικοακουστικών αρχείων, εικόνων κτλ.) (Pentzold, 2011:80) μεταμορφώνοντας συνυφασμένες έννοιες με το αρχείο. Καταρχάς πρέπει να καταστεί σαφές πως το αρχείο εννοείται με μια ευρύτερη έννοια, που δεν αφορά μόνο θεσμικές συλλογές, αλλά βιβλιοθήκες, μουσεία, ακόμη και σελίδες στο Διαδίκτυο, *δηλαδή και ήμι-, υπό-, αντί- θεσμικές «αποθήκες» γνώσης* (Dekel, 2011: 269). Εφόσον η ψηφιοποίηση κάνει εφικτή την αποθήκευση, τη διαχείριση, την αναπαραγωγή και την αναδιαμόρφωση δεδομένων με μικρότερο κόστος σε παγκόσμια κλίμακα και σε διαφορετικά μέσα, απειλείται η «αύρα» του τεκμηρίου, δηλαδή η μοναδική του παρουσία στον χώρο και τον χρόνο (Benjamin, 1969 στο Malpas, 2008: 13-14). Η «αύρα» που λειτουργεί ως ένας άμεσος και «αδιαμεσολάβητος» σύνδεσμος με το παρελθόν, χάρη στην οποία αποδίδεται ιδιαίτερη πολιτισμική αξία στο αντικείμενο, σχετίζεται με τις έννοιες της υλικότητας και της αυθεντικότητας, του φόβου της απώλειας και της υποχρέωσης της διάσωσής του, κεντρικές έννοιες της δυτικής ευρωκεντρικής και αντικειμενοκεντρικής πολιτιστικής κληρονομιάς (Cameron, 2008: 179· Cameron, 2007). Εφόσον η υλικότητα *-ως η τοποθέτηση σ' έναν μοναδικό τόπο και χρόνο-* δεν είναι πλέον προϋπόθεση και η δυνατότητα για αναπαραγωγή είναι απεριόριστη, η ίδια η έννοια της αυθεντικότητας τίθεται υπό αμφισβήτηση (Malpas, 2008). Όπως ειπώθηκε και προηγουμένως αναφορικά με τη «μεταμνήμη» και τη «προσθετική μνήμη», χάρη στη διαδραστικότητα, την πολυμεσικότητα, και την αμεσότητα των νέων (και εν μέρει και των παλιών) μέσων η αυθεντικότητα μεταφέρεται στην *εμπειρία* της αναπαράστασης, την παρουσία του παρελθόντος (Erll & Rigney, 2009: 4) και τη συναισθηματική εμπλοκή του επισκέπτη (Dekel, 2011: 265).

Επίσης, στο προσβάσιμο, ανοιχτό και μοιρασμένο on line δίκτυο της ελεύθερης ροής περιεχομένου και της συμμετοχικής κουλτούρας της παρανάλωσης (Oomen & Aroyo, 2011), αμφισβητείται η αυθεντία των παραδοσιακών θεσμών παραγωγής γνώσης. Τίθεται δηλαδή υπό διαπραγμάτευση η εξουσία της διαμεσολάβησης των επαγγελματιών (Henning, 2012: 431) στο τι θα επιλέγει να μνημονευθεί, τι να λησμονηθεί και ποιες πολιτισμικές και αισθητικές αξίες θα προκριθούν (Cameron, 2007: 57). Όλοι οι χρήστες εν δυνάμει μπορούν να προσπελάσουν, να αποθηκεύσουν και να επεξεργαστούν τα δεδομένα του αρχείου σύμφωνα με τις προτιμήσεις τους και να κατασκευάσουν τα δικά τους νοήματα μέσα από την ενεργητική συμμετοχή τους– να γίνουν *συνδημιουργοί της ενθύμησης* (Su & Gibson, 2016: 78) αντί να παραμείνουν παθητικοί δέκτες ή θεατές (Dave, 2008: 46).

Επιπλέον, σε αντίθεση με την σταθερή, γραμμική αλληλουχία που υπαγορεύεται από την παγίωση της μνήμης στα οπτικοακουστικά μέσα και τον γραπτό λόγο (Hoskins, 2009: 92-93), η υπερκειμενικότητα του Διαδικτύου και η δυνατότητα αποθήκευσης και προβολής ενός μεγαλύτερου όγκου δεδομένων (Henning, 2012: 430), επιτρέπει μια πιο ευέλικτη οργάνωση και σύνδεση πληθώρας πληροφοριών και μνημονικών τόπων και διευκολύνει την ανάδειξη πολλαπλών ερμηνειών (Kos, 2008) και μιας εξατομικευμένης μνημονικής εμπειρίας (Su & Gibson, 2016: 77).

Επομένως, αν, σύμφωνα με τον Nora, το αρχείο ως «τόπος μνήμης» (*lieux de mémoire*) ήταν μια τεχνητά διατηρημένη μνήμη, που είχε χάσει την κοινωνική της λειτουργία ως πρακτική (Nora, 1989: 14), η διαδραστικότητα και η πολυμεσικότητα των νέων μέσων μετάλλαξε τη φύση του (Pinchevski, 2011: 271). Το αρχείο έτσι απελευθερωμένο από χωρικούς και ως ένα βαθμό θεσμικούς περιορισμούς, από την υλικότητα και την αυθεντία αποκτά νέες δυνατότητες (Hoskins, 2009: 97), από *απολίθωμα μετατρέπεται σε μια κατ' εξοχήν κοινωνική πρακτική* (Pinchevski, 2011: 271), σε μια ζωντανή μνήμη, όπου ο χρήστης μπορεί να συμμετέχει ενεργά και να παράξει περιεχόμενο. Δεν είναι τυχαίο ότι γίνεται εκτενής συζήτηση για τις δυνατότητες που ανοίγουν τα νέα μέσα στη συμμετοχή των χρηστών στην παραγωγή γνώσης και ερμηνειών σε συνεργασία με τους πολιτιστικούς οργανισμούς¹⁵. Κοινός τόπος της

¹⁵ Έννοιες όπως το «συμμετοχικό αρχείο» (Huvila, 2008) ή το «συμμετοχικό μουσείο» (Simon, 2010) συζητούνται όλο και πιο ευρέως. Για μια σειρά παραδειγμάτων πληθοποριστικών πρακτικών και

συζήτησης είναι πως εάν η ενασχόληση με την πολιτιστική κληρονομιά ενσωματωθεί στις κοινωνικές πρακτικές, θα εμπλουτίζει συνεχώς το περιεχόμενό της σύμφωνα με τις αξίες της κοινωνίας (Cameron, 2008: 182).

Ωστόσο, δεν λείπουν πιο κριτικές φωνές γύρω από την κατεύθυνση των αλλαγών. Η «αύρα», η έννοια της αυθεντικότητας, ενώ ενισχύεται από την φυσική παρουσία του τεκμηρίου, προέρχεται κυρίως από τα κοινωνικά νοήματα που του έχουν αποδοθεί, είναι δηλαδή μια κοινωνική κατασκευή (Cameron, 2007: 54-57). Με αυτό το σκεπτικό μπορεί να υποστηριχθεί πως η αναπαραγωγή των αντικειμένων ψηφιακά όχι μόνο δεν απειλεί την «αύρα» τους, αλλά, αντίθετα, μπορεί να εξυψώνει την αξία του αυθεντικού, στον βαθμό που τα υλικά αντικείμενα εκλαμβάνονται ως τα «πραγματικά» σε αντιδιαστολή με τα εικονικά-ψηφιακά (Cameron, 2007: 58). Επιπλέον, σύμφωνα με την Cameron (2007: 69) τα ψηφιακά αντικείμενα δεν παύουν να έχουν μια υλική βάση και ιστορία (άρα και αυθεντικότητα) και να είναι πολιτισμικές κατασκευές, που υπόκεινται σε πολιτισμικές ιεραρχίες.

Επιπρόσθετα, καθώς στα νέα μέσα σκοπός είναι η υποτιθέμενη αδιαμεσολάβητη, «καθαρή» άυλη επικοινωνία και η αμεσότητα της εμπειρίας και της σύνδεσης με το παρελθόν (Henning, 2012: 434), έχει υποστηριχθεί πως αποκρύπτονται επιμελώς η υλικότητά τους και οι διαδικασίες παραγωγής και ερμηνείας. Η απόκρυψη της διαμεσολάβησης πραγματοποιείται, μεταξύ άλλων, μέσα από τον πολλαπλασιασμό και την ανακύκλωση των αναπαραστάσεων σε διαφορετικά μέσα, την «αναμεσοποίηση»¹⁶ (remediation), τη «διαμεσολάβηση της διαμεσολάβησης» (Bolter & Grusin, 1999 στο Erll & Rigney, 2009: 3). Ωστόσο, οι Erll & Rigney (2009: 4-5) υποστηρίζουν πως ενυπάρχει ένα παράδοξο: ταυτόχρονα με την καταβύθιση στο παρελθόν συνυπάρχει η «υπερμεσικότητα» (hypermediacy), που υπενθυμίζει στον θεατή την παρουσία του μέσου και τη διαμεσολάβηση της μνήμης, γεγονός που υπογραμμίζει την εν δυνάμει αυτό – αναστοχαστικότητα όλων των μνημονικών μέσων.

Η άποψη πως η αυθεντία δεν παύει να υφίσταται εξ ολοκλήρου, αλλά μετασχηματίζεται στη βάση όχι πια της μοναδικότητας του αντικειμένου, αλλά της μοναδικότητας της εμπειρίας του χρήστη (Dekel, 2011: 272) και στην αξία της γνώσης

θεωρητικών προβληματισμών σχετικά με τη συνδημιουργία θεσμών και χρηστών βλ. Ridge M. (Επιμ.). (2014). *Crowdsourcing our Cultural Heritage*. London: Ashgate.

¹⁶ (μετάφραση του remediation από Μπιλάλης, 2015: 35).

καθαυτής των συμμετεχόντων είναι επίσης διαδεδομένη. Αποτέλεσμα του μετασχηματισμού της συγκρότησης της γνώσης είναι η πραγμάτευση του συγκεκριμένου υπό πολλαπλές οπτικές, το οποίο με τη σειρά του μετασχηματίζει την ίδια την έννοια της αυθεντίας, η οποία οικοδομείται πλέον μέσα από το συγκεκριμένο στο οποίο παρέχεται η πληροφορία (συγκειμενική - contextualised εκδοχή της αυθεντίας) (Phillips, 2014: 255). Επομένως, δεν αμφισβητείται συνολικά η αυθεντία των θεσμών, αλλά τίθεται υπό διαφορετικούς όρους εφόσον οι χρήστες πλέον αναμένουν να είναι κύριοι της δικής τους προσωποποιημένης εμπειρίας (Phillips, 2014: 256).

Επιπλέον, η κρίση της γνώσης, η δυσκολία διαχείρισης και παραγωγής νοήματος από έναν συσσωρευμένο όγκο πληροφοριών (Henning, 2012: 429-430) και η ροή του περιεχομένου που παράγεται από τους χρήστες δημιούργησε μια ανανεωμένη ανάγκη για αξιόπιστη και έγκυρη εμπειρομογνώσυνη (authoritative expertise) (Phillips, 2014: 247). Αυτή την αναθεωρημένη αυθεντία ονομάζει η Phillips (2014: 247) «ανοιχτή αυθεντία» (open authority), ώστε να συμφιλώσει τους μέχρι πρότινος αντιθετικούς όρους της αυθεντίας και της ανοικτότητας (Phillips, 2014: 251). Αυθεντία -με την έννοια της αξιοπιστίας και όχι της απολυταρχίας της μοναδικής αλήθειας (authoritarian και authoritative) (Phillips, 2014: 251), και με σκοπό να τοποθετηθεί η έγκυρη και αξιόπιστη γνώση στο κέντρο του ανοιχτού διαλόγου με το κοινό (Phillips, 2014: 251). Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να συνδυαστεί η εμπειρογνωμοσύνη των ειδικών και η συνεισφορά του κοινού μέσα στις συνεργατικές πλατφόρμες, ούτως ώστε η πολιτισμική ερμηνεία να γίνει πιο πολυδιάστατη με ποικιλομορφία και λιγότερους αποκλεισμούς (Phillips, 2014: 251).

Όπως είναι λογικό, οι παραπάνω τάσεις δεν απορρέουν μόνο από τις τεχνολογικές καινοτομίες, αλλά και από τις εξελίξεις στην επιστημολογία, την πολιτισμική στροφή, τον μεταδομισμό και μεταμοντερνισμό και την άνοδο των κοινωνικών κινημάτων, των πολιτικών της ταυτότητας τις δεκαετίες του '60 και του '70 (Cameron, 2007: 53), αλλά και στο έδαφος ευρύτερων οικονομικών και πολιτικών αλλαγών σχετικά με τη χρηματοδότηση των πολιτιστικών οργανισμών και τον ανταγωνισμό με τη βιομηχανία του τουρισμού (Henning, 2012: 438). Στο πλαίσιο μιας επιθετικότερης εμπορικής πολιτικής των πολιτιστικών οργανισμών (Saumarez-Smith, 2012: 748) προβληματισμοί έχουν ανακύψει σχετικά με τη θεώρηση του επισκέπτη ως «πελάτη» για τον οποίο πρέπει να παραχθεί μια εξατομικευμένη, προσωποποιημένη εμπειρία σύμφωνα με τα νέα οικονομικά μοντέλα (Henning, 2012: 433). Τέλος, εξαιτίας της γρήγορης απαρχαίωσης

των τεχνολογιών και της απουσίας ενός ολοκληρωμένου σχεδίου διατήρησης των ψηφιακών δεδομένων, ο Rosenzweig (2003) διαβλέπει τον κίνδυνο της σπανιότητας πηγών για τους ιστορικούς του μέλλοντος, ενώ προειδοποιεί πως η επέλαση των ιδιωτικοποιήσεων των διαδικτυακών πηγών θα σημάνει πως *το μελλοντικό παρελθόν* και η πολιτιστική κληρονομιά θα βρίσκονται σε ιδιωτικά χέρια.

Ανακεφαλαιώνοντας, τα νέα μέσα και το Διαδίκτυο ως μια αρχειακή υποδομή αναμνήσεων μεταλλάσσουν την έννοια του αρχείου. Χάρη στη συνδεσιμότητα, την προσβασιμότητα, τη διαδραστικότητα και την πολυμεσικότητα άρουν πρότερους περιορισμούς (χωρικούς, θεσμικούς), μεταμορφώνουν κεντρικές έννοιες στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς (αυθεντικότητα, αυθεντία) καθιστώντας το μια ζωντανή κοινωνικό-τεχνολογική πρακτική παραγωγής περιεχομένου, νοημάτων και αναμνήσεων και ανοίγοντας νέες δυνατότητες για τη συμμετοχή και τη συνεργασία των χρηστών στην παραγωγή και τον εκδημοκρατισμό της γνώσης και της συγκρότησης των αφηγημάτων. Ωστόσο επιβάλλεται μια διευκρίνιση. Για να αποφευχθεί μια τεχνο-ντετερμινική θεώρηση -τεχνοφοβική ή τεχνοφιλική (Saumarez-Smith, 2012: 746)- σύμφωνα με την οποία οι νέες τεχνολογίες θα μετασχηματίσουν νομοτελειακά τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες (Μπιλάλης, 2015: 34), θα πρέπει οι δυνατότητές τους να μην υπερτιμώνται (Henning, 2012: 442), να μην ιδωθούν δηλαδή ως το «ραβδί» που ως δια μαγείας θα διευρύνει την πρόσβαση και θα εκδημοκρατίσει την παραγωγή της γνώσης χωρίς καμία άλλη προσπάθεια εκ μέρους των ειδικών.

2.2 Προφορική ιστορία

Η προφορική ιστορία είναι μια ερευνητική μεθοδολογία¹⁷ διεξαγωγής συνεντεύξεων με σκοπό την ιστορική ανασυγκρότηση του παρελθόντος μέσα από την καταγραφή και την ανάλυση των αναμνήσεων των ανθρώπων (Abrams, 2014: 12). Η ανάπτυξη της προφορικής ιστορίας με τη μορφή ενός διεθνούς κινήματος¹⁸ (Thompson, 2008) μετά τον

¹⁷ Δεν κρίθηκε απαραίτητο να γίνει αναλυτική αναφορά στα στάδια της έρευνας της προφορικής ιστορίας, εφόσον δεν κατέστη δυνατό να πραγματοποιηθούν συνεντεύξεις στην παρούσα έρευνα. Για μια διεξοδική ανάλυση των σταδίων βλ. Yow, V. R. (2005). *Recording oral history: A practical guide for social scientists*. Rowman: Altamira press.

¹⁸ Για την ιστορία της προφορικής ιστορίας βλ. Thompson, P (2008). *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*. Αθήνα: Πλέθρον (σσ. 55-156). Για την προφορική ιστορία στην Ελλάδα βλ. Μπουτζουβή, Α. &

Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο γεννήθηκε ως απάντηση στο αίτημα της αλλαγής της επιστήμης της ιστορίας και την ανάπτυξη της νέας κοινωνικής ιστορίας, αίτημα που με τη σειρά του αναδύθηκε μέσα από τις κοινωνικοπολιτικές διεργασίες της εποχής (Λιάκος, 2015: 35-36) σε συνδυασμό με την τεχνολογία του φορητού μαγνητόφωνου (Thomson, 2007). Εναρμονιζόμενοι με τις εξελίξεις και τις αναζητήσεις στην ιστοριογραφία του 20^{ου} αιώνα (από τη «Σχολή» των Annales έως τους μαρξιστές ιστορικούς και την ανάπτυξη της κοινωνικής ιστορίας) οι ιστορικοί που ασχολήθηκαν με την προφορική ιστορία επιθυμούσαν να καταγράψουν την ανθρώπινη εμπειρία κοινωνικών ομάδων που μέχρι τότε ήταν εν πολλοίς αποκλεισμένοι από την ιστορική αφήγηση, όπως οι γυναίκες, η εργατική τάξη, οι εθνικές μειονότητες κτλ. Η προφορική ιστορία ήρθε δηλαδή να καλύψει την ανάγκη μιας «ιστορίας από τα κάτω», μιας ιστορίας γι' αυτούς που δεν διαθέτουν την πολυτέλεια των αρχείων και της καταγραφής, και βρίσκουν τους δικούς τους τρόπους να διατηρήσουν την αξιοπρέπειά τους (Λιάκος, 2007: 278).

Με την εδραίωσή της η προφορική ιστορία ως επιστημονικό πεδίο ανά τον κόσμο κατά τη δεκαετία του 1970, την ένταξή της στα πανεπιστήμια και την ίδρυση επιστημονικών ενώσεων και περιοδικών (Perks, 2003: 3) απέκτησε συστηματοποιημένες μεθόδους. Στα πρώτα βήματά της, ωστόσο, η προφορική ιστορία συνάντησε την αντίδραση των παραδοσιακών ιστορικών, κυρίως μέσα από κριτικές αναφορικά με την αξιοπιστία της μνήμης και την αντιπροσωπευτικότητα των δεδομένων (Abrams, 2014: 16-18). Οι ερευνητές της προφορικής ιστορίας υπερασπίστηκαν το πεδίο καταδεικνύοντας την επιλεκτικότητα και τη μεροληψία των γραπτών πηγών, ακολουθώντας παλιές και αναπτύσσοντας, όπου ήταν αναγκαίο, νέες επιστημονικές αρχές (Thompson, 2008: 157-5· Thomson, 2007: 54). Στη συνέχεια, ωστόσο, ως απάντηση στην κριτική τόσο από τους παραδοσιακούς κύκλους των ιστορικών όσο και από ριζοσπαστικές φωνές μέσα στο ίδιο το πεδίο (Thomson, 2007: 55-56) σημειώθηκε

Θανοπούλου Μ. (2002). Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα. Οι εμπειρίες μιας δύσκολης πορείας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 107: 3-21 και Τσιώλης, Γ. (2012). Για την προφορική ιστορία και τη βιογραφική έρευνα στην Ελλάδα: με αφορμή ένα συνέδριο. *Ενθέματα*. Ανακτήθηκε (10/3/2016) από: <https://enthemata.wordpress.com/2012/05/20/tsiolis/> και για το κίνημα των Ομάδων Προφορικής Ιστορίας βλ. Βερβενιώτη, Τ. (2016). Οι ομάδες της προφορικής ιστορίας στην Αθήνα, εν μέσω Κρίσης και Ιστορίας. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Δ. Λαμπροπούλου, Μ. Μούλιου & Π. Χαντζαρούλα (Επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου* (σσ. 327-345). Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, Ένωση Προφορικής Ιστορίας.

μια ενδιαφέρουσα μετατόπιση ενδιαφέροντος προς την υποκειμενικότητα και τη μνήμη. Η μετατόπιση αυτή εντάσσεται σε μια ευρύτερη «στροφή στην ιστορική μνήμη» στο δεύτερο μισό του 20ού αι., μια εποχή κατά την οποία τα τραυματικά ιστορικά γεγονότα «θόλωσαν» τα όρια του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου αναδεικνύοντας τη σημασία της μαρτυρίας για την κατανόηση του μερικού, του προσωπικού, του ιδιαίτερου, του υποκειμενικού τρόπου βίωσης των γεγονότων (Λιάκος, 2015: 38-39). Έτσι, πολλοί ερευνητές, ανασκευάζοντας την κατηγορία περί αναξιοπιστίας και υποκειμενικότητας της μνήμης, εντόπισαν ακριβώς σε αυτές τις ιδιότητες τη δύναμή της (Thompson, 2008: 202).

Ανάμεσα στους πρώτους ερευνητές που συνεισέφεραν προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η Passerini (2003: 53-54), η οποία προειδοποίησε για τον κίνδυνο ενός «αβασάνιστου εκδημοκρατισμού» στο πεδίο, ήτοι τη θεώρηση της προφορικής ιστορίας μόνο ως ένα εργαλείο έκφρασης των πιο καταπιεσμένων υποκειμένων και τη δημιουργία ενός «εναλλακτικού γκέτο», που δεν θα αναθεωρεί τις θετικιστικές και ιστορικιστικές τάσεις της επιστήμης, την προσπάθεια δηλαδή της ανοικοδόμησης του παρελθόντος που υπάρχει και ο ιστορικός μπορεί να το ανακαλύψει ή και να το μετασχηματίσει (Πασσερίνι, 1998: 31). Επέμεινε για την αποκατάσταση της υποκειμενικότητας των υποκειμένων, δηλαδή την ικανότητα του ατόμου να αποφασίζει για τη ζωή του έστω και εάν η ικανότητα αυτή περιορίζεται από τις υλικές και πολιτισμικές συνθήκες (Πασσερίνι, 1998: 17) και για τη σημασία των πολιτισμικών περιβαλλόντων της μνήμης – όταν συνέβη - και της ενθύμησης – όταν ανακαλείται- για να εξηγήσει τις σιωπές και τις αντιθετικές απαντήσεις των αφηγητών γύρω από την περίοδο του φασισμού. Υποστήριξε πως, εφόσον οι μαρτυρίες είναι εκφάνσεις της πολιτισμικής ταυτότητας (εμπλέκονται δηλαδή με τη μνήμη, την ιδεολογία και υποσυνείδητες επιθυμίες) (Passerini, 2003: 54), οι ιστορικοί πρέπει να αναμετρηθούν με την πραγματική πηγή των μαρτυριών, την υποκειμενικότητα και τους λόγους και τους τρόπους με τους οποίους ανασκευάζονται οι αφηγήσεις στις εκάστοτε συνθήκες του παρόντος (Πασσερίνι, 1998: 101) σε σχέση με τις κυρίαρχες αφηγήσεις (Thomson, 2007: 56) και στο πλαίσιο των εμπειριών και της πολιτικής θέσης των πληροφορητών (Abrams, 2014: 19).

Λαμβάνοντας υπόψη πως η ανάκληση της μνήμης είναι μια ενεργητική, δημιουργική και αναστοχαστική διαδικασία (Olick, 2011: 227) παραγωγής νοημάτων και ερμηνειών (Portelli, 2003: 69) μπορούμε να εντοπίσουμε τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στη μνήμη

και την ταυτότητα, το παρελθόν και το παρόν. Επομένως, εάν η προφορική ιστορία εστιάζει περισσότερο στα νοήματα παρά στα γεγονότα, *οι προφορικές μαρτυρίες μάς αποκαλύπτουν όχι μόνο τι έκαναν οι άνθρωποι, αλλά και τι ήθελαν να κάνουν, τι πίστευαν πως έκαναν και τι πιστεύουν τώρα ότι έκαναν* (Portelli, 2003: 67). Άρα, ακόμη και οι «αναληθείς» δηλώσεις παραμένουν *ψυχολογικά αληθείς* για τους αφηγητές και είναι εξίσου σημαντικές με τα «πραγματικά γεγονότα», φωτίζοντας το πώς οι αφηγητές ερμηνεύουν το παρελθόν και το παρόν και τι προσδοκούν για το μέλλον τους (Portelli, 2003: 67-69; Thompson, 2008: 202-216).

Προχωρώντας παραπέρα τον συλλογισμό, ο Portelli (2003) υποστήριξε πως ακριβώς από τις ιδιαιτερότητες της προφορικής ιστορίας, δηλαδή την προφορικότητα, την αφηγηματικότητα, την υποκειμενικότητα, τη «διαφορετική» αξιοπιστία και τη σχέση συνεντευξιαστή και αφηγητή (διυποκειμενικότητα) αντλείται η δύναμή της και η ξεχωριστή σημασία της ως πρακτική και ιστορική πηγή. Η Abrams (2014: 34) προσθέτει, επιπλέον, την επιτελεστικότητα, τη μεταβλητότητα και τη συνεργασία. Τα στοιχεία του προφορικού λόγου που δεν αποτυπώνονται στον γραπτό και οι μορφές και η οργάνωση του αφηγηματικού λόγου, η ξεχωριστή οπτική των αφηγητών, η δυναμική φύση και μεροληπτικότητα της μνήμης και η διαλεκτική σχέση των αναμνήσεων με την παρούσα θέση του αφηγητή, το γεγονός πως το αποτέλεσμα της συνέντευξης είναι το προϊόν της επικοινωνίας μεταξύ ερευνητή και αφηγητή και η ενεργητική εμπλοκή του ιστορικού στη δημιουργία της ιστορικής «πηγής», αλλά και του αφηγητή και η εγγενής «ατέλεια» με την έννοια της μη ολοκλήρωσης της προφορικής πηγής, όλα αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των προφορικών πηγών προσδίδουν ξεχωριστή χρησιμότητα στη μέθοδο και επιτρέπουν τη διερεύνηση πολλαπλών νοημάτων και ερμηνειών με μοναδικό τρόπο (Portelli, 2003).

Για την προφορική ιστορία, λοιπόν, η μνήμη γίνεται όχι μόνο η πηγή αλλά και το αντικείμενο της έρευνας (Thomson, 2007: 55). Ή, όπως το θέτει ο Frisch (2003: 33): *το ερώτημα της μνήμης –προσωπικής και ιστορικής, ατομικής ή διαγενεακής- μεταφέρθηκε στο κέντρο της σκηνής ως το αντικείμενο, και όχι απλά η μέθοδος της προφορικής ιστορίας*. Αντίστοιχα, το ενδιαφέρον των ιστορικών μετατοπίστηκε από το γεγονός στην εμπειρία (Λιάκος, 2015: 39).

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, η ατομική μνήμη δεν δημιουργείται εν κενώ. αντίθετα, είναι κοινωνικά κατασκευασμένη, δηλαδή δημιουργείται μέσα σε πολιτικά και κοινωνικά

πλαίσια. Συνεπώς, μπορεί να υποστηριχθεί πως εφόσον η προσέγγιση μιας ατομικής μνήμης μπορεί να προσφέρει μια βαθύτερη κατανόηση των κοινωνικών παραγόντων της μνήμης (Olick, 2011: 226), η προφορική μαρτυρία είναι ένα χρήσιμο εργαλείο για την εξέταση του τρόπου με τον οποίο η εμπειρία, η μνήμη και η ιστορία συγχωνεύονται. Ερευνώντας τις διαδικασίες με τις οποίες οι άνθρωποι, φορείς της ιστορίας τους και της κουλτούρας, επανανοηματοδοτούν τις ζωές τους σε μια ποικιλία χρονικών στιγμών και με μια πληθώρα τρόπων (Frisch, 2003: 35), μέσω της προφορικής ιστορίας μπορεί να φωτιστεί πώς *διαπλέκονται οι παρελθοντικές και παροντικές εμπειρίες, η μνήμη και η ιστορία* (Frisch, 2003: 34) και οι διαδράσεις και οι συγκρούσεις μεταξύ ατομικής και συλλογικής μνήμης, των δημόσιων κυρίαρχων αναπαραστάσεων και των αποσιωπημένων ή των ιδιωτικών εμπειριών (Popular Memory Group, 2013: 78).

Με αυτό το σκεπτικό, η ομάδα Popular Memory Group (2003:75) έδωσε έμφαση στην πολιτική διάσταση της *λαϊκής μνήμης* και της προφορικής ιστορίας, ως *πολιτικές πρακτικές*. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, ο ανταγωνισμός για την παραγωγή νοήματος για το παρελθόν επηρεάζει τόσο τη σύγχρονη πολιτική όσο και την ατομική ενθύμηση (Thomson, 2007: 56). Αναδεικνύοντας την εσωτερική σχέση της πολιτικής και της ιστορίας τα μέλη της ομάδας υποστήριξαν πως η μνήμη και η ιστορία καθίστανται διακυβεύματα στον διαρκή αγώνα για την ηγεμονία (Popular Memory Group, 2003: 79). Επομένως, η *λαϊκή μνήμη - η δημιουργία μιας κοινής αίσθησης για το παρελθόν* – και η λαϊκή ιστοριογραφία αποκτούν πολιτική σημασία και έχουν μεταμορφωτικό ρόλο για τις κοινωνικές ομάδες (Popular Memory Group, 2003: 79). Έθεσαν δηλαδή την πολιτική – ακτιβιστική διάσταση της προφορικής ιστορίας ως μια ριζοσπαστική πρακτική παραγωγής ιστορίας *έξω* από τα ιστορικά βιβλία που θα αναμορφώνει τις κυρίαρχες αφηγήσεις και θα δίνει φωνή σε αποσιωπημένα υποκείμενα (Popular Memory Group, 2003: 83).

Πράγματι, η προφορική ιστορία έχει συνδεθεί από πολύ νωρίς (από τις δεκαετίες του 1960-70) με την έκφραση, την ορατότητα και την ενδυνάμωση (empowerment) ατόμων και ομάδων είτε αποκλεισμένων από τη δημόσια σφαίρα – που στερούνται πολιτικά δικαιώματα- είτε θυμάτων (επιζήσαντες από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης των Ναζί, εργάτες, γυναίκες, έγχρωμοι, ΛΟΑΤ, μετανάστες, ιθαγενείς, άτομα με ειδικές ανάγκες κτλ.). Επιστρατεύτηκε ως μέσο αμφισβήτησης του κυρίαρχου αφηγήματος, αναθεώρησης της ιστορίας και εν τέλει κοινωνικής και πολιτικής αλλαγής και για αυτούς

τους λόγους υποστηρίζεται πως η *προφορική ιστορία [βρίσκεται] στο σημείο συνάντησης της ακαδημαϊκής έρευνας και της πολιτικής* (Abrams, 2014: 210). Σε αυτό το πλαίσιο έχει δημιουργηθεί μια πληθώρα ακτιβιστικών προγραμμάτων σε συνεργασία με κοινότητες από τις απαρχές του πεδίου μέχρι σήμερα και σε παγκόσμια κλίμακα. Ο Thompson (2008: 37-38) υποστήριξε πως η διαλογική μορφή της προφορικής ιστορίας μείωσε την απόσταση ανάμεσα στους ιστορικούς και το κοινό, μεταξύ των ακαδημαϊκών θεσμών και την κοινωνία. Η συνεργατική φύση της μεθόδου, η απαραίτητη παρουσία και του δεύτερου πόλου, του συνεντευξιαστή, ο οποίος καλείται να αναλάβει μια πιο ενεργητική θέση έθεσε υπό αμφισβήτηση την ιεραρχική σχέση μεταξύ του ειδικού και του μη ειδικού. Σημαντικό ρόλο, επίσης, στη διάδοση των προγραμμάτων προφορικής ιστορίας έπαιξαν τα θεραπευτικά οφέλη για άτομα και κοινότητες που επιδόθηκαν στην αφήγηση των ιστοριών ζωής είτε επρόκειτο για τραυματικές μνήμες που επεδίωκαν την άρθρωση, την αναγνώριση και τη συμφιλίωση (Thomson, 2007: 59) είτε για ηλικιωμένους στους οποίους μέσω της προφορικής ιστορίας ενισχύθηκε η αυτοεκτίμηση και μια αίσθηση αυτονομίας και ταυτότητάς τους («θεραπεία αναπόλησης- reminiscence» (Abrams, 2014: 216-7). Δεν είναι τυχαίο, επομένως, που η διαδικασία της γραφής της ιστορίας «βγήκε έξω» στον κόσμο, ενεπλάκη με κοινότητες οι οποίες διεκδίκησαν τον δικό τους ρόλο, όχι μόνο ως δρώντα ιστορικά υποκείμενα, αλλά και ως υλοποιητές, εφόσον τούς δόθηκε η δυνατότητα να γράψουν οι ίδιοι με τις δικιές τους λέξεις την ιστορία τους. Επομένως, υποστηρίζεται πως η είσοδος νέων υποκειμένων στο προσκήνιο δεν άλλαξε μόνο το περιεχόμενο της ιστορικής επιστήμης, δεν περιορίστηκε σε ένα είδος «μπαλώματος» πηγών, αλλά και τον τρόπο γραφής της, μεταβάλλοντας εν τέλει το κοινωνικό μήνυμα της ιστορίας και προωθώντας τον εκδημοκρατισμό της επιστήμης (Thompson, 2008:35-38).

Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια με την ωρίμανση του πεδίου και υπό την επίδραση της φεμινιστικής κριτικής, της ανθρωπολογίας και άλλων πεδίων έχουν ανακύψει πολλοί προβληματισμοί σχετικά με τη σχέση συνεντευξιαστή και συνεντευξιαζόμενου, το διευρυνόμενο χάσμα της ακαδημαϊκής κοινότητας με τους «ερασιτέχνες»-«ακτιβιστές» και τη σύγκρουση της «αντικειμενικότητας» της επιστήμης της ιστορίας και της «υποκειμενικότητας» των αφηγητών (Popular Memory Group, 2003: 80-81).

Η ενδιαφέρουσα συζήτηση που διεξάγεται στους κόλπους των ερευνητών από πολλά πεδία κατέληξε σε κάποιες παραδοχές. Καταρχήν αναγνωρίστηκε πως δεν μιλάει ο

αφηγητής για τον εαυτό του, δεν υπάρχει μια *αδιαμεσολάβητη και αγνή* αφήγηση (Abrams, 2014: 82), αλλά πώς, αντίθετα, οι ιστορικοί έχουν τελικά τον έλεγχο και την εξουσία όλης της διαδικασίας - από την επιλογή της συνέντευξης έως την ερμηνεία και τη δημοσιοποίηση- (Portelli, 2003: 72) γεγονός που υποδεικνύει σχέσεις εξουσίας και ανισότητας και κοινωνικές διακρίσεις. Επιπλέον, το αποτέλεσμα της συνέντευξης είναι μια διαλογική, αμφίδρομη διαδικασία, μια διαπροσωπική δυναμική ανάμεσα σε δύο υποκειμενικότητες (δυποκειμενικότητα) (Abrams, 2014: 81-82) ή, όπως την ονομάζει ο Grele, «μια συνομιλιακή αφήγηση» (conversational narrative) (Grele, 2003: 44). Άρα, αφενός η παρουσία του ερευνητή (συν)διαμορφώνει την αφήγηση και αφετέρου ενδέχεται να καλλιεργηθεί μια ανισορροπία στις σχέσεις ερευνητή και αφηγητή με βάση το φύλο, την κοινωνική τάξη, την καταγωγή, την εκπαιδευτική του ιδιότητα, το κύρος κτλ. που τελικά θα επηρεάσουν τις αφηγηματικές κατασκευές (Yow, 2005: 169-177). Εξάλλου, η ίδια η θέση του ως ερευνητή, όπως είδαμε, τον τοποθετεί αυτόματα σε προνομιακή θέση. Τέλος, η δήθεν αποστασιοποιημένη ουδετερότητα και αντικειμενικότητα του ιστορικού θεωρήθηκε στην πραγματικότητα πώς υπέκρυπτε την μη ισότιμη σχέση εξουσίας ανάμεσα στα δύο μέρη (Sangster, 2003: 92).

Σε μια προσπάθεια συγκρότησης μιας πιο ισότιμης σχέσης μεταξύ του ερευνητή και του αφηγητή έγιναν κάποιες σημαντικές επισημάνσεις. Αρχικά, οι ερευνητές καλούνται να επιδεικνύουν ενσυναίσθηση, σεβασμό και αναστοχαστικότητα κατά τη διάρκεια όλης της ερευνητικής διαδικασίας (Abrams, 2014:223). Επιπλέον, πολλοί ερευνητές προσπάθησαν να εγκαθιδρύσουν μια πιο συνεργατική σχέση με τους πληροφορητές. Αυτήν περιγράφει το μοντέλο της «διαμοιραζόμενης εξουσίας» (shared authority) (Shopes, 2003), μιας πιο συνεργατικής προσέγγισης που θεωρεί πώς η όλη διαδικασία θα πρέπει να είναι αποτέλεσμα συνδημιουργίας (Duclos-Orsello, 2013: 122) κατά την οποία αφηγητής και ερευνητής μοιράζονται την ευθύνη για το τελικό προϊόν (Sitzia, 2003: 96). Μέσα από αυτόν τον διάλογο επιδιώκεται ταυτόχρονα η εξωστρέφεια και μια ευρύτερη συμμετοχή προς μια πιο εκδημοκρατισμένη πολιτισμική πρακτική (Shopes, 2003: 103). Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, πώς είναι μια δύσκολη και χρονοβόρα διαδικασία, εφόσον απαιτεί την καλλιέργεια σχέσης εμπιστοσύνης, ιδιαίτερα απαιτητική τόσο για τους ερευνητές όσο και για τους αφηγητές, και δεν είναι πάντα η ενδεδειγμένη οδός (Shopes, 2013). Εν κατακλείδι, οι ιστορικοί καλούνται να επιλύουν τις διαφωνίες μέσα από τη

συνεργασία με τις κοινότητες και τα άτομα (Larson, 2001: 602) και όταν αυτό είναι αδύνατο να δημοσιεύονται ως τέτοιες (Shopes, 2003: 109).

Εντούτοις, έχει υποστηριχθεί πως στην πράξη στη διαμοιραζόμενη εξουσία υπάρχουν όρια (Sitzia, 2003: 100) και πως στις περισσότερες περιπτώσεις η θέση του ερευνητή είναι ισχυρότερη (Abrams, 2014: 230). Η επίγνωση της ανισότητας και η ειλικρίνεια στα όρια των σχέσεων, η αναστοχαστικότητα και η προσπάθεια αποκωδικοποίησης των διαφορετικών επιπέδων που επιδρούν στην αφήγηση είναι μια καλή αρχή στον δρόμο για μια πιο συνεργατική και ισότιμη σχέση.

Μία από τις πιο πρόσφατες συλλήψεις προς αυτή την πορεία, τη μείωση των σχέσεων ανισότητας, αφορά στη στροφή προς την «προάσπιση» (*advocacy*), τη χρήση δηλαδή των μαρτυριών ως πολιτικό εργαλείο για την προώθηση των δικαιωμάτων των πληροφορητών, που αξιοποιεί τις γνώσεις και των δύο πόλων και ενδυναμώνει τους πληροφορητές, προσκομίζοντας πραγματικά οφέλη στην κοινότητα (πχ. σε δικαστικές διαμάχες των αβορίγινων, σε φυσικές καταστροφές, προγράμματα με πρόσφυγες και μετανάστες ή στο σύστημα υγείας κ.ά.) (Abrams, 2014: 230-236). Όπως είναι φυσικό, οι δυνατότητες που προσφέρονται από τα νέα μέσα και το Διαδίκτυο δίνουν μια άλλη δυναμική στα ανάλογα εγχειρήματα.

2.3 Δημόσια ιστορία

Η παραδοχή πως η ακαδημαϊκή κοινότητα δεν κατέχει το μονοπώλιο της παραγωγής της ιστορίας, αλλά, αντίθετα, είναι μία από τις πολλές αναπαραστάσεις για το παρελθόν που επικοινωνούνται ευρέως στην καθημερινότητά μας μέσα από τους θεσμούς, τις κοινωνικές πρακτικές, τις παραδόσεις, την τέχνη, τις οικογενειακές ιστορίες, το τοπίο και φυσικά τα μέσα επικοινωνίας και οι οποίες βρίσκονται σε μια διαλογική σχέση, συντέλεσε στη μετατόπιση του ενδιαφέροντος των ιστορικών στην *πρόσληψη* της ιστορίας από το κοινό (Glassberg, 1996: 9). Γεννήθηκε έτσι η έννοια της *δημόσιας ιστορίας*¹⁹ για να συμπεριλάβει τον πλούτο της ιστορίας που υπάρχει έξω από τα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα και που ανήκει στο κοινό (Kelley, 1978: 16). Οι ερευνητές του

¹⁹ Για μια συνοπτική ιστορική επισκόπηση της δημόσιας ιστορίας σε ακαδημαϊκό και πρακτικό επίπεδο στις ΗΠΑ, την Αυστραλία και τη Βρετανία βλ. Liddington, J. (2002) What is public history? Publics and their pasts, meanings and practices. *Oral History*, Vol 30 (No1), 83-93

πεδίου αυτού μελετούν τους τρόπους με τους οποίους δημιουργούνται, θεσμοθετούνται, διαδίδονται, αναπαρίστανται και προσλαμβάνονται η μνήμη και η ιστορική γνώση από το «κοινό» στα ποικίλα πλαίσια (Glassberg, 1996: 7). Απώτερος σκοπός είναι η δημιουργία ενός διαλόγου στον οποίο θα συνομιλούν όλες αυτές οι εκδοχές (Glassberg, 1996) αξιοποιώντας κάθε δυνατό μέσο (την πολιτισμική κληρονομιά, τα μνημεία, τα μουσεία, τους ιστορικούς τόπους, την εκπαίδευση, την τέχνη, ταινίες, βιβλία, το Διαδίκτυο κτλ.), ώστε να μειωθεί η απόσταση ανάμεσα στην ακαδημαϊκή κοινότητα, τους ερασιτέχνες ιστορικούς (λαϊκή ιστορία, κοινοτικής, τοπικής, και «οικογενειακής ιστορίας» εγχειρήματα κτλ.) και την κοινωνία ευρύτερα, να διευρυνθεί η πρόσβαση στην ιστορική γνώση και να οικοδομηθεί *μια συμμετοχική ιστορική κουλτούρα* (Kean & Ashton, 2008: 2). Γίνεται εύκολα κατανοητό γιατί η δημόσια ιστορία συνδέθηκε στενά με την προφορική ιστορία και τις σπουδές μνήμης. Η εξωστρέφεια, η κοινωνική-ακτιβιστική και διαλογική διάσταση και το ενδιαφέρον για την πρόσληψη της ιστορίας από τους ανθρώπους και τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες δημιουργείται η αίσθηση για το παρελθόν είναι σημεία στα οποία συγκλίνουν τα πεδία (Liddington & Smith, 2005· Liddington, 2002· Bladi, 1990).

Η Liddington (2002: 91), ωστόσο, επισημαίνει πως δεν αρκεί η μαζική στροφή στο «κοινό», στο πλαίσιο της καταναλωτικής κουλτούρας, αλλά πως στόχος είναι η *πραγματικά συμμετοχική και ενεργητική «κατανάλωση» και κριτική του ιστορικού έργου*. Μια κατεύθυνση που μπορεί να προωθηθεί μέσα από τη διάχυση της ιστορικής γνώσης στα ψηφιακά δίκτυα. Πρόσφατα στο πλαίσιο των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Σπουδών έχει επινοηθεί ο όρος Ψηφιακή Δημόσια Ιστορία ή ψηφιακή ιστορία 2.0 (Noiret, 2015) για να συνδέσει την αναδυόμενη πρακτική της ψηφιακής ιστορίας με το «κοινό» και με πρωταρχικό σκοπό την *παραγωγή της ιστορίας στη δημόσια σφαίρα μέσα στα αλληλεπιδραστικά ψηφιακά μέσα*.

2.4 Ψηφιακή ιστορία

Στο ψηφιακό δικτυωμένο περιβάλλον οι ανθρωπιστικές επιστήμες εφάρμοσαν ψηφιακές τεχνολογίες στην έρευνα και τη διδασκαλία. Στο Digital Humanities Manifesto 2.0²⁰ βρίσκουμε τον παρακάτω ορισμό:

²⁰ http://www.humanitiesblast.com/manifesto/Manifesto_V2.pdf

«οι Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες είναι μια σειρά συγκλινουσών πρακτικών που διερευνούν το σύμπαν στο οποίο [...] τα ψηφιακά εργαλεία, οι τεχνικές και τα μέσα άλλαξαν την παραγωγή και τη διανομή της γνώσης στις τέχνες, τις ανθρωπιστικές και τις κοινωνικές επιστήμες [...]».

Στο ίδιο κείμενο διευκρινίζεται πως στη δεύτερη φάση τους, σε αντίθεση με την πρώτη που έδωσε έμφαση σε ποσοτικές μεθόδους, «αξιοποιούνται τα ψηφιακά εργαλεία στην υπηρεσία των κύριων μεθοδολογικών πλεονεκτημάτων των ανθρωπιστικών επιστημών: προσοχή στην πολυπλοκότητα, εξειδίκευση, ιστορικό συγκείμενο, βάθος ανάλυσης, κριτική και ερμηνεία» και πως στο μέλλον πρέπει να βρεθούν νέοι τρόποι που θα αξιοποιούν τα νέα ερευνητικά μοντέλα και τις δυνατότητες των νέων τεχνολογιών.

Κατά την ψηφιακή στροφή των ανθρωπιστικών επιστημών και την έκρηξη της ψηφιοποίησης στην πολιτιστική κληρονομιά, την εμφάνιση των big data και τον πολλαπλασιασμό νέων μορφών online εκδόσεων (Zaagsma, 2013: 11) αναδύθηκε και η *Ψηφιακή Ιστορία*. Στο *Journal of American History* απαντάται ο εξής ορισμός:

«[ορίζεται] ως ο,τιδήποτε (ερευνητική μεθοδολογία, περιοδικό, άρθρο, μονογραφία, blog, μάθημα) χρησιμοποιεί τις ψηφιακές τεχνολογίες στη δημιουργία, τον εμπλουτισμό ή τη διανομή της ιστορικής έρευνας και της ακαδημαϊκής γνώσης (scholarship)» (Cohen et al., 2008 στο Zaagsma 2013: 15).

Το πρωτοπόρο και ιδιαίτερα δραστήριο *Roy Rosenzweig Centre for History and New Media (RRCHNM)* δίνει τον δικό του ορισμό:

«η ψηφιακή ιστορία είναι μια προσέγγιση για την εξέταση και την αναπαράσταση του παρελθόντος, η οποία αξιοποιεί τις νέες επικοινωνιακές τεχνολογίες όπως τους υπολογιστές και το Διαδίκτυο. Στηρίζεται σε ουσιώδη χαρακτηριστικά του ψηφιακού χώρου, όπως οι βάσεις δεδομένων, το υπερκείμενο και τα δίκτυα με σκοπό τη δημιουργία και τον διαμοιρασμό της ιστορικής γνώσης» (Valatsou, 2014: 33).

Ο Zaagsma (2013: 14-19) επισημαίνει πως είναι προβληματικό να ιδωθεί η ψηφιακή ιστορία ως ένα νέο πεδίο ή υπό-πεδίο (sub-discipline) ή βοηθητικό εργαλείο, αλλά σωστότερα ως *πρακτικές* που (θα) διαπερνούν την επιστήμη της ιστορίας στο σύνολο και που παίρνει στην πλειοψηφία υβριδικές μορφές (αναλογικές - παραδοσιακές και ψηφιακές πρακτικές συνδυασμένες) (Zaagsma, 2013: 14-19). Οι πρακτικές αυτές, ωστόσο, δηλαδή η χρήση ψηφιακών πηγών, δεδομένων και ψηφιακών εργαλείων, μέσω των τεχνικών για την ανάλυση για τη διανομή της ιστορίας μεταμορφώνουν την ίδια την

παραγωγή και τη διανομή της ιστορικής γνώσης και απαιτούν μια αναθεώρηση των μεθοδολογικών και επιστημολογικών εργαλείων.

2.5 Η αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας στα μουσεία

Οι πρώτες εφαρμογές αξιοποίησης προφορικής ιστορίας εντοπίζονται σε μουσεία²¹ των ΗΠΑ και της Βρετανίας την δεκαετία του 1950, είναι όμως από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα όπου διαδόθηκε ευρέως η χρήση προφορικών μαρτυριών σε εκθέσεις (Γκαζή, 2015: 46) και φαίνεται να ακολούθησε λίγο έως πολύ την εξέλιξη της ίδιας της επιστήμης— αν και με σημαντική καθυστέρηση. Αρχικά, η προφορική μαρτυρία χρησιμοποιήθηκε ως παραπληρωματικό υλικό των αντικειμένων, ελλείπει γραπτών και υλικών τεκμηρίων και στη συνέχεια γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1990 -με την εδραίωση της προφορικής ιστορίας ως επιστημονικού πεδίου και τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος προς τη μνήμη και την υποκειμενικότητα, οπότε και αναδείχτηκε η σημασία της προφορικής μαρτυρίας *καθαυτής* - (Γκαζή & Νάκου: 2015: 12), απέκτησε *αυτοτέλεια* ως έκθεμα δίνοντας τη δυνατότητα για εκθέσεις αποκλειστικά με ηχητικά αποσπάσματα, αν και όχι χωρίς αντιστάσεις από τους επαγγελματίες του χώρου (Γκαζή, 2015: 46, Chew, 2002, Zarmati, 2015). Έκτοτε χάρη στην ανάπτυξη της τεχνολογίας των οπτικοακουστικών μέσων και στη συνειδητοποίηση της ανάγκης για εμπλουτισμό των ερμηνευτικών μέσων (Chew, 2002) η προφορική ιστορία έχει χρησιμοποιηθεί κατά κόρον σε εκθέσεις μουσείων σε μια ποικιλία εφαρμογών (από περιοδικές εκθέσεις, καλλιτεχνικά δρώμενα έως τοπικά μουσεία που εκθέτουν αποκλειστικά προφορικές μαρτυρίες) (Γκαζή, 2015: 47).

Οι προφορικές μαρτυρίες στα μουσεία εμφανίζονται με τους εξής τρόπους: σε κειμενική μορφή, είτε συνηθέστερα πλέον ως ηχητικά ή οπτικοακουστικά αποσπάσματα

²¹ Για μια επισκόπηση της ιστορίας της αξιοποίησης της προφορικής ιστορίας και παραδείγματα από τα μουσεία βλέπε Γκαζή, Α. (2015). Η αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας σε εκθέσεις μουσείων. Μια επισκόπηση. Στο Α. Γκαζή & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και την εκπαίδευση* (σσ. 45-62). Αθήνα: νήσος.

συνεντεύξεων, ντοκιμαντέρ ή δραματοποιημένες μαρτυρίες από γραπτές πηγές και τέλος ως ηχοτοπεία (Πεντάζου & Μπούσχοτεν, 2016: 39). Επιπλέον, οι μαρτυρίες εντάσσονται στη μουσειακή δράση για ερευνητικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς, ως αρχειακά τεκμήρια, για τον προσανατολισμό της συλλεκτικής πολιτικής του μουσείου και για την ενδυνάμωση της επικοινωνίας με τους επισκέπτες μέσω των κοινωνικών μέσων δικτύωσης και του Διαδικτύου (Σολομών, 2013: 60). Η Γκαζή (2015: 49) διακρίνει τρεις τύπους αξιοποίησης των προφορικών μαρτυριών στον εκθεσιακό σχεδιασμό: την παραπληρωματική χρήση, σκοπός της οποίας είναι ο υπομνηματισμός στα αντικείμενα, την αμιγή παρουσίαση προφορικών μαρτυριών που στοχεύει στην άμεση και αδιαμεσολάβητη εμπειρία και τέλος έναν συνδυασμό της μαρτυρίας και διαφορετικών μέσων (εικόνα, κείμενο, οπτικοακουστικό αρχείο κτλ.) ώστε να φωτιστεί από πολλαπλές οπτικές η έκθεση. Ωστόσο, μέχρι σήμερα σπάνια χρησιμοποιούνται αυτόνομα και συνήθως απαντώνται ως συμπληρωματική πληροφορία για τα αντικείμενα, ως *εικονογράφηση* (Πεντάζου & Μπούσχοτεν, 2016: 39).

Στην Ελλάδα τη χρήση προφορικών αφηγήσεων σε έκθεση «εγκαινίασε» το 1998 το Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού με την έκθεση «Κάθε χρόνο τέτοια μέρα... Μια έκθεση για την ιστορική μνήμη», ενώ ακολούθησε το 1999 το Βιομηχανικό Μουσείο Ερμούπολης με τη συγκρότηση του Αρχείου Προφορικών Μαρτυριών και την έκθεση «Ένα Μουσείο Γεννιέται» ανοίγοντας το δρόμο για σειρά ιδρύματα (Γκαζή, 2015: 53). Το πιο πρόσφατο και πρωτοποριακό παράδειγμα είναι το Μουσείο Πόλης του Βόλου, το οποίο βασίστηκε σε μια εκτεταμένη έρευνα και συλλογή προφορικών μαρτυριών και την ενεργή συμμετοχή των κατοίκων στο σχεδιασμό του (Μπούσχοτεν, 2015). Σε γενικές γραμμές στην Ελλάδα πολλά λαογραφικά, εθνογραφικά, βιομηχανικά μουσεία, τα μουσεία πόλεων, που στοχεύουν στη διαφύλαξη της καθημερινότητας των «απλών» ανθρώπων και τα μουσεία κοινωνικής και σύγχρονης ιστορίας – που πραγματεύονται συνήθως τραυματικές μνήμες (πχ. το Δημοτικό Μουσείο Καλαβρύτων) έχουν ενσωματώσει τις προφορικές μαρτυρίες στη μουσειακή αφήγησή τους (Χατζηνικολάου, 2015), χωρίς ωστόσο να συνοδεύεται πάντα ο μουσειακός σχεδιασμός με συστηματική έρευνα (Γκαζή, 2015: 54).

Τα μουσεία ενσωμάτωσαν τις προφορικές ιστορίες στις εκθεσιακές τους στρατηγικές για μια πληθώρα λόγων, από τους οποίους όπως είναι λογικό κάποιοι επικαλύπτονται με

τις στοχεύσεις των ερευνητών της προφορικής ιστορίας, αλλά όλοι εναρμονίζονται με τις θεωρητικές εξελίξεις στις μουσειακές σπουδές.

Η εισαγωγή της προφορικής ιστορίας σε μουσεία σύγχρονης και κοινωνικής ιστορίας με θεματολογία από τον 20ό αιώνα δεν εξαντλείται μόνο στην πρακτική πλευρά (ότι δηλαδή υπάρχουν εν ζωή πληροφορητές), αλλά πηγάζει και από την επιθυμία των μουσείων να συμπεριλάβουν την οπτική και τη βιωμένη εμπειρία των καθημερινών ανθρώπων, την ιστορία «από τα κάτω» (Rabinowitz στο Chew, 2002), τη συμπερίληψη αθέατων, αποκλεισμένων ή περιθωριοποιημένων υποκειμένων, μνημών και όψεων του παρελθόντος. Δεν είναι τυχαία, επομένως, η επιλογή της αξιοποίησης της προφορικής μαρτυρίας σε εκθέσεις με θέματα, όπως η καθημερινότητα της εργατική τάξης ή μιας περιοχής που αλλάζει γοργά, αλλά και με τραυματικές μνήμες ή ζητήματα από τη «δύσκολη πολιτιστική κληρονομιά»²², πχ. το Ολοκαύτωμα, οι πόλεμοι, η μετανάστευση, η προσφυγιά, η αποικιοκρατία, η ζωή σε ολοκληρωτικά καθεστώτα, τα ανθρώπινα δικαιώματα, οι φυσικές καταστροφές, βομβιστικές επιθέσεις (9/11) κτλ. (Chew, 2002). Αυτή η εξέλιξη συνδέεται άρρηκτα με τη «νέα μουσειολογία» (McDonald, 2012: 29) και την αντίληψη για ένα πιο ανθρωποκεντρικό μουσείο – αναφορικά με τα θέματα και τον τρόπο πραγμάτευσής τους, που λαμβάνει υπόψη δηλαδή την ποικιλία των τρόπων θέασης και των νοημάτων που παράγονται με βάση την εμπειρία, τα βιώματα και τις μνήμες του επισκέπτη και τα συμφραζόμενα τόσο της έκθεσης όσο και τα ιστορικά, κοινωνικά, πολιτικά (Σολομών, 2013: 59· McDonald, 2012: 29).

Η στόχευση δεν περιορίζεται ωστόσο μόνο στη θεματολογία. Η αφήγηση της ιστορίας μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες *εξανθρωπίζεται, προσωποποιείται και εξατομικεύεται* (Σολομών, 2015: 143) Δεν υπάρχει πιο κατάλληλος τρόπος να ζωντανέψει, να ιδωθεί από την ανθρώπινη σκοπιά το ιστορικό αφήγημα, από την παράθεση της προσωπικής εμπειρίας, των συναισθημάτων, των μνημών, των σιωπών, των δισταγμών που φέρουν οι προφορικές αφηγήσεις (Bartow-Melia & Mieri, 2015: 104-105). Δίνουν φωνή, προσθέτουν την προσωπική ανθρώπινη παρουσία και αποδίδουν *νόημα* στα αντικείμενα και σε αφηρημένες έννοιες (Thomas, 2008: 91). Αποκαλύπτοντας το προσωπικό στοιχείο, *το χρώμα και τις λεπτομέρειες της ζωής* κινητοποιούν συναισθηματικά τους

²² Η «δύσκολη πολιτιστική κληρονομιά» αφορά σε ένα παρελθόν που αναγνωρίζεται στο παρόν ως σημαίνον αλλά που ταυτόχρονα είναι προβληματικό, άχαρο και επώδυνο και δυσκολεύει σε συλλογικό επίπεδο τη συμφιλίωση σε μία θετική, αυτοεπιβεβαιούμενη ταυτότητα (MacDonald, 2009:1-3 στο Σολομών, 2013:62).

επισκέπτες (Chew, 2002). Αν ισχύει για τα υλικά αντικείμενα στα μουσεία πως η γοητεία τους έγκειται στο ότι αποδεικνύουν «τη γνησιότητα αυτού που υπήρξε» και πως ανακαλούν «αναμνήσεις, βιώματα, σκέψεις και συγκινήσεις» (Γκαζή, 2013: 36), η δύναμη και η αμεσότητα της προφορικής μαρτυρίας (Γκαζή, 2015: 47) προσδίδει την αίσθηση της αυθεντικότητας στο παρελθόν με μεγαλύτερη ένταση. Εν τέλει, «η έμφαση στο βίωμα και στο συναίσθημα» είναι που καθιστά την προφορική ιστορία ιδιαίτερα ελκυστική για τα μουσεία (Γκαζή, 2015: 48).

Επιπλέον, μια άλλη ιδιότητα της προφορικής ιστορίας, η πολυφωνία, αγκαλιάστηκε από τα μουσεία μια εποχή που οι μεταμοντέρνες αξίες της *σχετικότητας και της πολυπλοκότητας, της πολυπρόσωπης αλήθειας* αναθεωρούσαν τις παραδοσιακές αντιλήψεις για το ρόλο του μουσείου (Μούλιου & Μπούνια, 1999: 55) και τη *μία και μοναδική, ολιστική σύνθεση* (Γκαζή, 2013: 34). Μέσω της πολυπρισματικότητας των προφορικών αφηγήσεων θεωρήθηκε πως είναι δυνατό να υπογραμμιστεί η πολυπλοκότητα και πολλαπλότητα των ανθρώπινων εμπειριών και της ιστορίας. Αντίθετα με τη γραμμική, μονοδιάστατη ιστορική αφήγηση η χρήση των προφορικών μαρτυριών δημιουργεί μια πιο πλούσια και ευρεία ερμηνεία (Day, 1999: 93), που μπορεί να φωτίσει αποσιωπημένες πτυχές της ιστορίας και θέματα «ταμπού» (Μπούσχοτεν, 2015: 100), να αποδώσει τις λεπτές αποχρώσεις (Σολομών, 2015: 144), την *ποικιλομορφία της βιωμένης ανθρώπινης εμπειρίας, η οποία συγκροτείται από πολλές προφορικές ιστορίες* (Makito, 2015: 160), επομένως και τον πολυδιάστατο κόσμο αντιφάσεων και ιδιαιτεροτήτων της ίδιας της ιστορίας (Στογιαννίδης, 2015: 118), δημιουργώντας νέες αναγνώσεις για το παρελθόν. Χάρη σε αυτές τις δυνατότητες έχει καταστεί χρήσιμο εργαλείο για την ερμηνεία δύσκολων ή αμφιλεγόμενων ιστορικών γεγονότων και φαινομένων (Bartow-Melia & Mieri, 2015: 104-105· Zarmati, 2015), οπότε επιστρατεύεται για να παρουσιάσει αντιτιθέμενες οπτικές και καλεί τους επισκέπτες να αναστοχαστούν και να προβληματιστούν γύρω από το παρελθόν (Γκαζή, 2013: 39, Χατζηνικολάου, 2015: 67). Στα μουσεία που πραγματεύονται σχετικά ζητήματα συχνά οι προφορικές αφηγήσεις χρησιμεύουν στη δημιουργία μιας έντονα βιοματικής και συναισθηματικής εμπειρίας ώστε να καταστούν οι επισκέπτες «αυτόπτες μάρτυρες» (Γκαζή, 2013: 35) με απώτερο διδακτικό στόχο τη διατήρηση και τη μεταβίβαση της μνήμης, την ευαισθητοποίηση του πολίτη για την αποτροπή της επανάληψης τέτοιων φαινομένων (Γκαζή, 2013: 38), την καλλιέργεια της ενσυναίσθησης

και ενίοτε αποκτούν ένα συμφιλιοτικό ρόλο ανασύροντας από την αναγκαστική κατάσταση της λήθης μνήμες και αποδίδοντας δικαιοσύνη (Σολομών, 2013: 70-71).

Όπως γίνεται φανερό από τα παραπάνω, σημαντικό ρόλο στο «άνοιγμα» των μουσείων στην προφορική ιστορία έπαιξε ο ολοένα και πιο επιθυμητός εκδημοκρατισμός των ιδρυμάτων σε όλα τα επίπεδα (Βλαχάκη, 2013· Thomas, 2008: 87), η πρόθεση για εξωστρέφεια, προσβασιμότητα, αλληλεπίδραση και δημιουργία μιας ισότιμης σχέσης με διαφορετικές, αποκλεισμένες κοινωνικές ομάδες και η διεύρυνση της συμβολής τους στο δημόσιο διάλογο κυρίως μέσα από την ενασχόληση με σύγχρονα επίκαιρα ζητήματα, που άπτονται της διαμόρφωσης ταυτότητας (Μούλιου & Μπούνια, 1999: 54). Με κατεύθυνση την κοινωνική ενσωμάτωση και ενδυνάμωση, τη δημιουργία δεσμών με κοινότητες, την προσέλκυση νέων επισκεπτών (Green, 2003: 456), αλλά και την αντιπροσωπευτικότερη αναπαράσταση στο μουσείο έχουν πραγματοποιηθεί πολλά και επιτυχημένα εγχειρήματα προφορικής ιστορίας που κάλεσαν τις κοινότητες να εμπλακούν ενεργά, όπως το πρόγραμμα Refugee Communities History Project, το οποίο κατέληξε στην έκθεση *Belonging: Voices of London's Refugees* στο Μουσείο του Λονδίνου και η οποία συνδιοργανώθηκε μαζί με δεκαπέντε προσφυγικές οργανώσεις (Day, 2009) ή μια συλλεκτική δράση που οργανώθηκε στο Μουσείο του Croydon μαζί με μια ομάδα ΛΑΟΤ προσφύγων, την *Rainbows across Borders* με σκοπό την δικαιότερη εκπροσώπηση των μειονοτήτων (Smith, 2015) κ.ά. Η αξία της προφορικής μαρτυρίας σε αυτές τις περιπτώσεις έγκειται στη δυνατότητα που δίνεται στα μέλη των κοινοτήτων να γράψουν τα ίδια την ιστορία τους, να ορίσουν τις ταυτότητές τους και να αποκτήσουν μια αίσθηση υπερηφάνειας (Day, 1999, 2009· Zarmati, 2015).

Ωστόσο, η δημοκρατική δυνατότητα της προφορικής ιστορίας παύει να υφίσταται όταν δεν αμφισβητούνται οι σχέσεις εξουσίας, όταν δηλαδή οι επιμελητές διατηρούν εξολοκλήρου τον έλεγχο πάνω στο τι θα επιλεγεί και πώς θα αναπαρασταθεί (Griffiths, 1989:51). Επιστρέφοντας στην έννοια της «διαμοιραζόμενης εξουσίας», υπάρχουν πολλά παραδείγματα στον μουσειακό χώρο, όπως η έκθεση *Belonging: Voices of London's refugees* που αναφέρθηκε παραπάνω, στα οποία οι εκθέσεις υλοποιήθηκαν από τη συλλογή έως την επιμέλεια με τη συνεργασία των ανθρώπων του μουσείου και των κοινοτήτων. Στη ίδια κατεύθυνση κινείται εξάλλου η έννοια του «συμμετοχικού μουσείου» (Simon, 2010) στο οποίο οι επισκέπτες καλούνται να εμπλακούν ενεργά, -να δημιουργούν, να μοιράζονται και να συνδέονται μεταξύ τους και γύρω από το περιεχόμενο-

για να οικοδομηθεί ένας διάλογος που θα προάγει τις αξίες του ιδρύματος και θα ανταποκρίνεται στις ανάγκες των επισκεπτών. Μέσα από τέτοιες συμμετοχικές πρακτικές η *προφορική ιστορία μπορεί να επιστρέψει πίσω την ιστορία στους ανθρώπους*, δημιουργώντας μια αίσθηση του συν-ανήκειν (Griffiths, 1986: 51) και «ιδιοκτησίας» τόσο της διαδικασίας όσο και των αποτελεσμάτων της (Day, 1999: 101). Από την άλλη, η ενσωμάτωση των προφορικών μαρτυριών σε ένα θεσμό όπως το μουσείο αφενός καθιστά ορατές τις ιστορίες των αφηγητών και αφετέρου τις επικυρώνει με τον πιο αδιάψευστο τρόπο *μεταμορφώνοντας τις μνήμες σε ιστορία* (Thomas, 2008: 97-98). Η «εισβολή», ωστόσο, της δημόσιας σφαίρας του μουσείου στον ιδιωτικό χώρο των ατομικών αναμνήσεων δημιουργεί ευθύνες για τον επιμελητή-ιστορικό και πιθανόν εσωτερικές συγκρούσεις ανάμεσα στην υποχρέωσή του απέναντι στο μουσείο και το «κοινό» από τη μία, και τον σεβασμό της ιδιωτικότητας του πληροφορητή από την άλλη (Thomas, 2008: 97-100). Στο σημείο αυτό δεν υπάρχουν εύκολες λύσεις και η μοναδική συνταγή είναι η οικοδόμηση μιας σχέσης εμπιστοσύνης, σεβασμού και συνεργασίας μεταξύ των αφηγητών και των ερευνητών-επιμελητών. Το συγκεκριμένο θέμα θα επανεξεταστεί λεπτομερώς στο υποκεφάλαιο σχετικά με την έκθεση μαρτυριών στο Διαδίκτυο.

Συχνά, επίσης, ασκείται κριτική για την αξία της προφορικής μαρτυρίας ως *δημοκρατικής γνώσης* καθαυτής (Griffiths, 1989: 51). Η προβολή πολλαπλών οπτικών δεν σημαίνει απαραίτητα την υπονόμηση των κυρίαρχων αφηγημάτων ή αλλιώς κάλλιστα η χρήση των προφορικών μαρτυριών ως απλώς μιας άλλης πηγής ενδέχεται να ενισχύσει τον εξουσιαστικό ρόλο του μουσείου (Day, 1999: 92). Αντίθετα, η αξία των προφορικών μαρτυριών έγκειται στην ανάδειξη των διαδικασιών της μνήμης και της ιστορικής συγκρότησης, δηλαδή στη δυνατότητα να τοποθετηθεί η γνώση σε ένα ευρύτερο συγκείμενο και να βοηθήσει στην βαθύτερη κατανόηση της κατασκευής της συλλογική μνήμης και του παρελθόντος μέσα από τις δημόσιες αναπαραστάσεις και τις ατομικές μνήμες (Griffiths, 1989: 51). Εν ολίγοις, αυτό που επιδιώκεται με τις προφορικές αφηγήσεις είναι η αναστοχαστικότητα των αναμνήσεων των επισκεπτών και η δημιουργία συσχετίσεων με τις παροντικές εμπειρίες, (Green, 2003: 451-455) δηλαδή μια πραγματικά αλληλεπιδραστική εμπειρία (Chew, 2002).

Όπως ειπώθηκε πρωτύτερα, η φωνή δεν μιλάει από μόνη της, δεν είναι η αυθεντική φωνή, εφόσον έχει διαμεσολαβηθεί από τον ερευνητή κατά τη διαδικασία της συνέντευξης και επιπρόσθετα από την παρέμβαση του επιμελητή, έχει αποκοπεί δηλαδή

από το αρχικό πλαίσιο παραγωγής της, λειτουργεί ως τεκμηριωτικό θραύσμα (Πεντάζου & Μπούσχοτεν, 2016: 43) και καθώς τοποθετείται στο πλαίσιο του μουσείου επανοηματοδοτείται. Για να αποσοβηθεί ο κίνδυνος της «μουσειοποίησης», να εκληφθεί δηλαδή η μαρτυρία ως αντικειμενικό και αυθεντικό τεκμήριο, προτείνεται μια στρατηγική έκθεσης που θα καθιστά ορατή την ερευνητική διαδικασία της συλλογής και της επεξεργασίας των προφορικών ιστοριών και θα μετατρέπει ταυτόχρονα τη διαδικασία σε έκθεμα (Πεντάζου & Μπούσχοτεν, 2016: 45). Κατά αυτόν τον τρόπο μπορεί να λειτουργήσει ως ένα χρήσιμο εκπαιδευτικό εργαλείο για την κατανόηση της ιστορικής πραγματικότητας καλώντας τον επισκέπτη να λειτουργήσει ο ίδιος ως ιστορικός, να συνδέσει τις διαφορετικές εμπειρίες μεταξύ τους και με το παρόν και να κατανοήσει την ιστορική πραγματικότητα μέσα από ένα ευρύ φάσμα πιθανών νοημάτων (Yurita, 2015: 164).

Η ψηφιακή επανάσταση των τελευταίων ετών δημιούργησε τις συνθήκες για πιο δημιουργικές και συμμετοχικές εφαρμογές της προφορικής ιστορίας στα μουσεία²³ «ανοίγοντας» το μουσείο σε νέους επισκέπτες και αποκλεισμένες κοινότητες και διαχέοντας το περιεχόμενό του στην όλο και πιο διευρυμένη κοινότητα του Διαδικτύου. Σε αυτή τη διαδικασία η προφορική ιστορία δεν θα μπορούσε παρά να παίζει σπουδαίο ρόλο εφόσον έχει αναγνωριστεί ως ο αποτελεσματικότερος τρόπος για τα μουσεία να υπερβούν τα τείχη που αρέσκονται να υψώνουν με το κοινό (McMurray, 1986: 30).

2.6 Η προφορική ιστορία στη ψηφιακή εποχή

Η προφορική ιστορία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις τεχνολογικές εξελίξεις. Όπως ειπώθηκε προηγουμένως, η διάδοση του φορητού μαγνητόφωνου ήταν ένας παράγοντας που έκανε σε πρώτη φάση δυνατή τη δημιουργία και την επέκταση της προφορικής ιστορίας. Ωστόσο, ταυτόχρονα η αναλογική τεχνολογία σήμαινε περιορισμούς στην πρόσβαση και την ανεύρεση των αρχείων. Είναι εύκολο να συμπεράνουμε πως τα

²³ Σημαντικά παραδείγματα συμμετοχικών πρακτικών στα μουσεία πόλεων και μια κριτική συζήτηση γύρω από αυτές αναπτύσσει η Μούλιου στο Μούλιου, Μ. (2016). Η δική μου/μας πόλη... Συμμετοχικές πρακτικές για τη συλλογή της μνήμης του αστικού χώρου και η συμβολή των μουσείων πόλεων. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Δ. Λαμπροπούλου, Μ. Μούλιου & Π. Χαντζαρούλα (Επιμ.), Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου (σσ. 51-70). Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, Ένωση Προφορικής Ιστορίας.

ψηφιακά μέσα μετασχημάτισαν τους τρόπους της εγγραφής, συντήρησης, αρχειοθέτησης, ερμηνείας, πρόσβασης και παρουσίασης των αφηγήσεων καθώς και της επικοινωνίας με ευρύτερα ακροατήρια, εάν αναλογιστούμε απλώς την ευκολία με την οποία μπορούμε να καταγράφουμε, να επεξεργαζόμαστε, να αναρτούμε και να εντοπίζουμε οπτικοακουστικά αρχεία σε πλατφόρμες όπως το YouTube και το Twitter σήμερα (Hardy III, 2014: 73).

Είναι τόσο εύκολο που ο Sloan (2014) αναμετράται με το ερώτημα εάν στις κοινωνίες της πληροφορίας, της αδιανόητα μαζικής παραγωγής ψηφιακών δεδομένων, των big data και της συνεχούς έκθεσής μας στα κοινωνικά μέσα δικτύωσης, έχει νόημα και σκοπό η προφορική ιστορία. Για να απαντήσει στο ερώτημα αναδεικνύει κάποια χαρακτηριστικά της που αποκτούν μεγαλύτερη σημασία σήμερα: η προφορική μαρτυρία έχει μακροσκελή μορφή, που απαιτεί υπομονή και χρόνο, αλλά και επιτρέπει την καταγραφή και την κατανόηση της εμπειρίας, σε αντίθεση με την ταχύτητα και τη συντομία της ψηφιακής κατανάλωσης και αναζήτησης πληροφορίας σε όλο και μικρότερα κομμάτια. Επιτρέπει την κάθετη ανάγνωση στην εμπειρία, με σκοπό την βαθύτερη κατανόηση, αντίθετα με την οριζόντια υπερπήδηση (skip) από αντικείμενο σε αντικείμενο των υπερσυνδέσμων. Τέλος, οι ιστορικοί αναζητούν μια μακροπρόθεσμη συνάφεια και σημασία στην πληροφορία που συλλέγουν (ποιες ερωτήσεις θα ψάχνουν απαντήσεις σε 10-15 χρόνια;) σε αντίθεση με την εφήμερη φύση της εντυπωσιακής, σύντομης και ασαφούς πληροφορίας, που αναδιανέμεται ταχύτατα και φθίνει το ίδιο γρήγορα στον διαδικτυακό κόσμο. Σύμφωνα με τον Sloan (2014: 183), αυτά τα χαρακτηριστικά καθιστούν σημαντική την προφορική ιστορία, ως μια διαδικασία ανακάλυψης της ανθρώπινης εμπειρίας και της διαφοράς με σκοπό τη μεταφορά μιας ουσιαστικής κατανόησης και γνώσης σε άλλους, μιας γνώσης, που δεν συνεπάγεται αυτόματα ο όγκος των προσωποποιημένων πληροφοριών.

Επιπλέον, στον ψηφιακό κόσμο υπάρχει χώρος για αντι – αφηγήματα, αλλά δεν αποκλείεται και η αναπαραγωγή της κυρίαρχης αφήγησης. Με αυτό το σκεπτικό επισημαίνει πως η ποιοτική προσέγγιση της προφορικής ιστορίας, που δεν αποκλείει τις λεπτές αποχρώσεις και την εξαίρεση και επομένως επιτρέπει την αντι-αφήγηση (σε αντίθεση με τα big data), είναι απαραίτητη στην αναζήτηση της γνώσης (Sloan, 2014:184). Η προφορική ιστορία καταλήγει, δεν είναι μια απλή καταγραφή ή

παρουσίαση της εμπειρίας, αλλά η κριτική *εξέτασή* της από τον ερευνητή ως δρώντα που αναζητά τα *γιατί* και τα *πώς* (Sloan, 2014: 185).

Από την άλλη, το γεγονός πως το Διαδίκτυο και η προφορική ιστορία μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά, όπως η προφορικότητα, η ανοικτότητα, η διαδραστικότητα και η αλληλοεπικάλυψη ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό, διευκολύνει τους ερευνητές της προφορικής ιστορίας να εκμεταλλευτούν τις τεράστιες δυνατότητες που αυτό προσφέρει, ενώ, ταυτόχρονα, μπορεί να εξυπηρετήσει με τον καλύτερο τρόπο τους στόχους που θέτουν για *τη διατήρηση του νοήματος στην ιστορία* (Boyd & Larson, 2014: 13), τη σύνδεση της ακαδημαϊκής κοινότητας με την κοινωνία, την προώθηση του διαλόγου και της κατανόησης μεταξύ των ανθρώπων (Thompson, 2008: 53) και την πολιτική και κοινωνική αλλαγή (Abrams, 2014: 226). Η δυνατότητα της ελεύθερης πρόσβασης και διάδρασης με ένα πολύ ευρύτερο ακροατήριο και γιατί όχι παγκόσμιο, η ευκολία εμπλοκής και κινητοποίησης των κοινοτήτων, η ακριβής αναπαραγωγή και ανάκτηση του περιεχομένου και της μορφής, η πολυμεσική κι επομένως πλούσια και ζωντανή παρουσίαση του έργου, η *επιστροφή της προφορικότητας ως ο πυρήνας της προφορικής ιστορίας που εμπεριέχει την ομιλία και την ακρόαση* (Gluck, Ritchie & Eynon, 1999: 17) είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά του ψηφιακού περιβάλλοντος που ανοίγουν νέα μονοπάτια για την προφορική ιστορία.

Πράγματι, όλο και περισσότερα εγχειρήματα προφορικής ιστορίας δημοσιοποιούν αποσπάσματα ή ακόμα και ολόκληρες συνεντεύξεις σε ιστοτόπους στο Διαδίκτυο²⁴ με σκοπό την ευρύτερη προσβασιμότητα, τη δημοσιότητα και τη σύνδεση με ευρύτερα ακροατήρια. Ιστότοποι για την ευρύτερη ενημέρωση του κοινού αναφορικά με το περιεχόμενο των συλλογών ή την εμπλοκή του σε κοινοτικά προγράμματα που ασχολούνται με την τοπική ιστορία, ψηφιοποιημένες βάσεις δεδομένων για τη διευκόλυνση των ερευνητών και όχι μόνο στην αναζήτηση αρχείων, εκπαιδευτικά

²⁴ Για μια συνοπτική ιστορία και μερικά από τα πιο πρωτοπόρα παραδείγματα ψηφιοποίησης αρχείων προφορικών μαρτυριών στις ΗΠΑ βλ. την εισαγωγή στο Boyd, D & Larson, M. (2014). *Oral history and digital humanities: voice, access, and engagement*, (σσ. 1-16). Springer, ενώ για το Ηνωμένο Βασίλειο μια έρευνα το 2005 για τα διαδικτυακά προγράμματα προφορικής ιστορίας βλ. στο Perks, R. (2006). The Challenges of Web Access to Archival Oral History in Britain. Στο *Proceedings of the 14th International Oral History Conference, Sydney, Australia*, International Oral History Association and Oral History Association of Australia.

προγράμματα online για μαθητές, φοιτητές και πληροφόρηση για τη μεθοδολογία, καθώς και ευκαιρίες για τη δημιουργική αξιοποίηση των συνεντεύξεων είναι μερικά παραδείγματα εφαρμογών στο Διαδίκτυο από ερευνητές και οργανισμούς (Larson, 2001).

Στις παραπάνω δυνατότητες, όμως, ελλοχεύουν και αντίστοιχοι κίνδυνοι πολλοί από τους οποίους δεν είναι καινούριοι, τίθενται όμως σήμερα με διαφορετικό και πιο επείγοντα τρόπο. Υπό το φως της ψηφιακής επανάστασης (επανα)διατυπώθηκαν παλαιότεροι και νέοι προβληματισμοί σχετικά με τις πρακτικές της αρχειοθέτησης και τη δεοντολογία όσο και με το ίδιο το περιεχόμενο και το μέλλον της. Αν σε όλα τα τεκμήρια οι τεχνολογικές εξελίξεις δημιούργησαν νέα ερωτήματα, για τις προφορικές ιστορίες τα διλήμματα τέθηκαν ακόμη πιο έντονα, καθώς αφορούν αφηγήσεις ζωής και προσωπικά βιώματα ανθρώπων. Οι μελετητές, οι αρχειοθέτες και οι επιμελητές καλούνται να αναμετρηθούν με τεχνολογικά, νομικά, ηθικά και δεοντολογικά ζητήματα, αλλά και να στοχαστούν πάνω στις επιπτώσεις που θα έχει η δικτυωμένη παγκόσμια μνήμη, που διαχέεται στον ήμι-δημόσιο, συνδεδεμένο, πολυμεσικό, συμμετοχικό χώρο του Διαδικτύου στις διαδικασίες σύλληψης και υλοποίησης των εγχειρημάτων προφορικής ιστορίας (Boyd & Larson, 2014 :10).

Οι ενώσεις και οι οργανισμοί²⁵ ερευνητών προφορικής ιστορίας έχουν δημιουργήσει μια σειρά «καλών πρακτικών» για τα στάδια πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη συνέντευξη και από τις οποίες θα αναφερθούν σύντομα μόνο όσες χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής στο Διαδίκτυο, δηλαδή η αρχειοθέτηση (απόκτηση, περιγραφή, διαχείριση, συντήρηση) και η δημοσιοποίηση των μαρτυριών.

2.6.1 Η απόκτηση

Η *διαχείριση των πνευματικών δικαιωμάτων (right management)* αναφέρεται στη νομική κατοχύρωση της απόκτησης του αρχείου, το σεβασμό σε τυχόν περιορισμούς που εμπεριέχει και στη διαχείριση της χρήσης του εκ μέρους του επιμελητή (Mackay, 2007: 20). Για τη νομική κατοχύρωση και τη διάθεση του υλικού προς τρίτους έχει καθιερωθεί

²⁵ Principles and Best Practices for Oral History (Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Η.Π.Α., 2009) <http://www.oralhistory.org/about/principles-and-practices/#best>, Is your Oral History Ethical and Legal? Practical Steps (Ένωση Προφορικής Ιστορίας Η.Β., 2012) <http://www.ohs.org.uk/advice/ethical-and-legal/>, Ένωση Προφορική Ιστορίας <http://www.epi.uth.gr/index.php?page=practice2>

η χρήση του παραχωρητηρίου, που υπογράφεται από τον ερευνητή και τον αφηγητή και διασφαλίζει την παραχώρηση των πνευματικών δικαιωμάτων στον ερευνητή ή στον φορέα υπό τη στέγη του οποίου δρα αυτός. Χωρίς αυτό το συμφωνητικό η μαρτυρία δεν μπορεί να εκτεθεί ή χρησιμοποιηθεί με κανέναν τρόπο και θεωρείται «ορφανή» (Mackay, 2007: 132). Στην Ελλάδα οι ισχύοντες νόμοι ως προς την προστασία των πνευματικών δικαιωμάτων είναι ο Νόμος Ν.2121-1993, η ευρωπαϊκή νομοθεσία και Σύμβαση της Παγκόσμιας Οργάνωσης Πνευματικών Δικαιωμάτων (WIPO, 1996) στους οποίους όμως δεν υπάρχει ρητή αναφορά για τις προφορικές μαρτυρίες²⁶.

Στο παραχωρητήριο περιλαμβάνονται οι όροι με τους οποίους μπορεί ο ερευνητής να διαθέσει τη μαρτυρία και οι οποίοι μπορούν να τροποποιηθούν ανάλογα με τις επιθυμίες του αφηγητή. Σε κάθε περίπτωση ο ερευνητής έχει χρέος να εξηγήσει επαρκώς και με κάθε λεπτομέρεια τις προθέσεις του και τυχόν επιπτώσεις που θα συνοδεύσουν τη δημοσιοποίηση του υλικού. Λόγω της διάχυσης της πληροφορίας και της ευκολότερης πρόσβασης, η δημοσιοποίηση των αρχείων στο Διαδίκτυο διαφέρει σημαντικά από τις πιο παραδοσιακές μορφές αρχείων, γι' αυτό και τονίζεται πως είναι απαραίτητο να κατανοήσει πλήρως ο αφηγητής τη διάσταση της προβολής που μπορεί να λάβει. Παρά την αυξανόμενη δημοσιοποίηση των αρχείων στο Διαδίκτυο, δεν υπάρχει σχετική νομοθεσία, συνιστάται όμως αφενός η εισαγωγή ειδικού όρου στο παραχωρητήριο για μελλοντικές χρήσεις στο Διαδίκτυο (Reeves, 2012) και η επανάληψη της διαδικασίας υπογραφής συμφωνητικού όπου δεν υπήρχε ειδική αναφορά και ο ερευνητής ή ο θεσμός έχουν αναλάβει ένα νέο εγχείρημα (Neuenschwander, 2014).

Κριτικές σχετικά με την εξουσία του ερευνητή, ο οποίος τελικά ζητά την ολική παραίτηση των δικαιωμάτων από τον πληροφορητή, έχουν οδηγήσει κάποιους ερευνητές σε μια νέα προσέγγιση που παραχωρεί περισσότερα δικαιώματα στον αφηγητή, τις άδειες των Creative Commons. Τα Creative Commons²⁷ είναι ένα αδειοδοτικό εργαλείο που δημιουργήθηκε από το κίνημα της ανοιχτής πρόσβασης, με στόχο τον ελεύθερο διαμοιρασμό των άυλων αγαθών στο Διαδίκτυο και ταυτόχρονα την προστασία των πνευματικών δικαιωμάτων, και χρησιμοποιείται ευρέως στους τομείς του δημοσίου, της εκπαίδευσης, της επιστήμης και του πολιτισμού. Σύμφωνα με τις άδειες των Creative Commons, ενώ ο αφηγητής κρατά τα δικαιώματα, αδειοδοτεί την ελεύθερη διάθεση του

²⁶ Ένωση Προφορικής Ιστορίας, <http://www.epi.uth.gr>

²⁷ <https://creativecommons.org/about/history/>

υλικού προς δημόσια χρήση, αλλά υπό όρους για τους οποίους έχει και ο ίδιος λόγο. Εφόσον δεν περιορίζεται η ερευνητική και εκπαιδευτική δραστηριότητα και προστατεύονται τα δικαιώματα του συνεντευξιαζόμενου, η λύση των Creative Commons φαίνεται να είναι η πλέον κατάλληλη για την περίπτωση των προφορικών μαρτυριών, τουλάχιστον από τις μέχρι τώρα προτεινόμενες (Dougherty & Simpson, 2011). Η ισορροπία ανάμεσα στην «ανοιχτή πρόσβαση» για δημιουργικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς και την υπευθυνότητα απέναντι στον πληροφορητή καθίσταται ιδιαίτερα λεπτή σήμερα και φαίνεται πως θα είναι μια συζήτηση που θα συνεχιστεί στο μέλλον (Larson, 2014: 168). Παρακάτω θα αναφερθεί εκτενέστερα σχετικά με τα ηθικά και δεοντολογικά ζητήματα που εγείρει.

2.6.2 Η αποθήκευση, η περιγραφή, η συντήρηση και η συνδεσιμότητα

Η ψηφιακή εποχή προσφέρει, επίσης, τεράστιες δυνατότητες αποθήκευσης και μεταφοράς όγκου δεδομένων γρήγορα και με χαμηλό κόστος, αλλά κάνει και επιτακτική την ανάγκη για τη δημιουργία νέων κανόνων αρχειοθέτησης. Επιπλέον, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, η αλλαγή του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την αυθεντικότητα στην ψηφιακή εποχή και οι προσδοκίες των χρηστών μέσα στο νέο περιβάλλον της ανοιχτότητας δημιουργούν την ανάγκη για μια ριζική αναθεώρηση της φιλοσοφίας της αρχειακής δουλειάς (Mackay, 2007: 70).

Σε πρακτικό επίπεδο η μορφή του αρχείου, τα μεταδεδομένα, η μεταφορά και ο διαμοιρασμός των δεδομένων, η σωστή διαχείριση και η ασφάλεια είναι τα βασικά σημεία τα οποία πρέπει να προσέξουν οι επιμελητές των ψηφιακών συλλογών (Mackay, 2007: 31). Αν και μπορεί να θεωρηθεί εύλογο, είναι σημαντικό να σημειωθεί πως η αποθήκευση και η ανάρτηση ενός ψηφιακού τεκμηρίου είναι δύο διαφορετικά πράγματα. Υπάρχει η πιθανότητα μια συλλογή προφορικών μαρτυριών να είναι αναρτημένη σ' έναν ιστότοπο, αλλά να μην είναι αποθηκευμένη (Mackay, 2007:30). Αυτή η διάκριση είναι σημαντική για τη διατήρηση της ψηφιακής κληρονομιάς, καθώς το ψηφιακό περιβάλλον είναι πιο εφήμερο από όσο γενικά θεωρείται (Rosenzweig, 2003). Το κλειδί στη διατήρηση είναι ο διανομή (Mackay, 2007: 67), δηλαδή η δημιουργία αντιγράφων ασφαλείας σε πολλούς διαφορετικούς δίσκους σε πολλά διαφορετικά μέρη (Perks, 2013: 130). Παράγοντες που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη για την επιλογή του τόπου της αποθήκευσης είναι η μεγάλη χωρητικότητα που απαιτείται για οπτικοακουστικά αρχεία,

η γρήγορη απαρχαίωση της τεχνολογίας και τυχόν κακοδιαχείριση του υλικού (hardware). Υπάρχει μια πληθώρα ελεύθερων λογισμικών τα οποία διατίθενται στο Διαδίκτυο για τη διαχείριση, την προβολή και τη δικτύωση με άλλες ψηφιακές συλλογές.

Οι γρήγορες τεχνολογικές εξελίξεις τα τελευταία χρόνια έχουν ως αποτέλεσμα την ταχύτατη απαρχαίωση παλιών τεχνολογιών και την αντικατάστασή τους από νέες. Είναι λοιπόν κρίσιμης σημασίας η παρακολούθηση των εξελίξεων ώστε να λαμβάνονται έγκαιρες και σωστές αποφάσεις για τη μετατροπή και τη μετανάστευση των δεδομένων (Gluck, Ritchie & Eynon, 1999: 11), καθώς, όπως προειδοποιεί η MacKay (2002: 41), *καμία λύση δεν κρατάει για πάντα στο ψηφιακό περιβάλλον*. Χωρίς τον έγκαιρο προγραμματισμό, τη διεπιστημονική συνεργασία και τη σταθερή θεσμική στήριξη και χρηματοδότηση, αλλά και σε περίπτωση που οι συλλογές δεν ανανεώνονται σύμφωνα με τις τελευταίες εξελίξεις της τεχνολογίας αναφορικά με την ποιότητα και δεν ανταποκρίνονται στις αυξανόμενες προσδοκίες των χρηστών, ελλοχεύει ο κίνδυνος της *κυβερνο-λήθης (cyber-oblivion)* (Larson, 2014: 170). Επιπλέον, οι πόροι που απαιτούνται για την ψηφιοποίηση και τη μετανάστευση των αρχείων οδηγούν αναγκαστικά σε κάποιες επιλογές - γνωστές στον κόσμο της αρχειοθέτησης. Επισημαίνεται, λοιπόν, πως η «πολιτική της ψηφιοποίησης» μπορεί να οδηγήσει στην περαιτέρω περιθωριοποίηση ήδη αποκλεισμένων ομάδων και συνιστάται να υπάρχουν κριτήρια για την κατά το δυνατόν ευρύτερη αντιπροσώπευση (Zaagsma, 2013: 19-23).

Κλειδί στη διαχείριση των ψηφιακών αρχείων είναι τα μεταδεδομένα, τα δεδομένα σχετικά με τα δεδομένα, δηλαδή το σύνολο των πληροφοριών που περιγράφουν τις ιδιότητες του αρχείου -ψηφιακού και αναλογικού-, για μια πιο σωστή και «έξυπνη» διαχείριση των δεδομένων αναφορικά με την αναγνώριση, την ανακάλυψη και τη διαχείριση τους από διαφορετικούς χρήστες (Mazé, 2014). Δυσκολότερο και σημαντικότερο σημείο στην οργάνωση του υλικού, ιδίως για τα οπτικοακουστικά αρχεία είναι η όσο γίνεται πιο λειτουργική και ακριβής ανάλυση και ταξινόμηση του περιεχομένου με βάση ένα σχεδιασμένο λεξιλόγιο, ώστε να είναι ευκολότερη η εύρεση και ανάκτησή του με πολλαπλούς τρόπους (Mackay, 2007: 57). Αν και διεξάγεται μια σχετική αναζήτηση για τη δημιουργία κοινών και ειδικευμένων προτύπων μεταδεδομένων -χρησιμοποιούνται μεταξύ άλλων το Dublin Core, το Oral History Metadata Synchronizer (OHMS) και το Encoded Archival Description (EAD) - δεν φαίνεται να ακολουθείται ένα ενιαίο πρότυπο (Topousis, 2008· Bartow-Melia & Mieri,

2015: 109). Σε μια προσπάθεια σύγκλισης της απόστασης ανάμεσα στην ορολογία του «ελεγχόμενου λεξιλογίου και των θησαυρών» των επαγγελματιών και της πιο ανεπίσημης και καθημερινής γλώσσας των χρηστών, γνωστό ως *σημασιολογικό χάσμα* (*semantic gap*), (Oomen, Gligorov & Hildebrand, 2014: 65) αλλά και συνολικά μεγαλύτερης διάδρασης των οργανισμών με το «κοινό», προτείνεται η εφαρμογή του πληθοπορισμού (*crowdsourcing*) κατά τον οποίον οι χρήστες καλούνται να περιγράψουν τα αρχεία με λέξεις-κλειδιά.

2.6.3 Η προβολή

Κατ' αρχήν η δημοσιοποίηση των προφορικών ιστοριών στο Διαδίκτυο έχει εκπαιδευτικά, ερευνητικά και κοινωνικά οφέλη. Η ευρεία διάθεση των αρχείων και των συλλογών και η διάχυση και η δυνατότητα αλληλεπίδρασης των προφορικών ιστοριών με τους χρήστες στα ψηφιακά δίκτυα διευκολύνουν την έρευνα και την εκπαίδευση, την προσέγγιση νέων και την ενίσχυση των δεσμών με τους παλιούς, την επικοινωνία με συλλογικότητες, την συνδημιουργία της γνώσης, τη διεύρυνση των υποκειμένων που αναπαριστώνται, την ανταπόδοση στην προάσπιση και εν τέλει τον εκδημοκρατισμό των οργανισμών και της επιστήμης (Boyd & Larson, 2014: 12· Larson, 2014: 159-160). Ωστόσο, το ζήτημα της δημοσιοποίησης των μαρτυριών εγείρει τεχνολογικά, νομικά και ηθικά, δεοντολογικά ζητήματα. Όσον αφορά στην τεχνολογική διάσταση η δημιουργία ενός ιστοτόπου ή η φιλοξενία σε μια πλατφόρμα για μικρής κλίμακας εγχειρήματα είναι μια σχετικά εύκολη υπόθεση πλέον, αν και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των συνεντεύξεων και ένας μεγάλος όγκος υλικού απαιτεί προσεκτικό σχεδιασμό και πόρους. Δεν θα σταθούμε σε αυτή την πτυχή καθώς απαιτεί εξειδικευμένες γνώσεις που δεν κατέχουμε.

Ηθικά και δεοντολογικά διλήμματα προκύπτουν στην περίπτωση που, παρά την ύπαρξη παραχωρητήριου –και τη νομική κατοχύρωση, η δημοσιοποίηση της συνέντευξης θα επιφέρει βλάβες στον αφηγητή (Yow, 2005: 139). Πρέπει να λαμβάνεται υπόψη πως η σύγχυση ανάμεσα στον ιδιωτικό χώρο στον οποίο «εισβάλλει» ο συνεντευξιαστής και τον δημόσιο στον οποίο κατατίθεται το υλικό (Yow, 2005: 137) πολλαπλασιάζεται στον ημιδημόσιο χώρο του Διαδικτύου, όπως επίσης πως η μαζική και αισθητηριακή πρόσληψη του παρελθόντος πιθανώς να μειώνει την απόσταση παρελθόντος-παρόντος, δημιουργώντας μεγαλύτερη ένταση. Επιπλέον, διλήμματα

προκύπτουν όταν οι αφηγητές δεν είναι εξοικειωμένοι με το Διαδίκτυο και αγνοούν τις επιπτώσεις της ευρείας διανομής της μαρτυρίας τους (Gluck, 2014:42). Χρέος του ερευνητή είναι η ενδελεχής κατατόπιση του αφηγητή και η επισήμανση κάθε πιθανού κινδύνου, ώστε να αποφευχθεί η βίαιη παραβίαση του ιδιωτικού χώρου του συνεντευξιαζόμενου.

Πιθανές δικλίδες ασφαλείας για την προστασία της ιδιωτικότητας του αφηγητή, που έχουν χρησιμοποιηθεί από συλλογές προφορικής ιστορίας κατά καιρούς είναι η ελεγχόμενη πρόσβαση στα αρχεία, δηλαδή διαφορετικά επίπεδα πρόσβασης για το κοινό και τους ερευνητές ή ακόμη και εξουσιοδοτημένη πρόσβαση κατά περίπτωση (Mackay, 2007: 73). Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται ταυτόχρονα η παρουσίαση των ωφέλιμων για την κοινωνία ευρημάτων και η απόκρυψη των βλαπτικών για τα άτομα στοιχείων. Μπορούμε επίσης να διακρίνουμε σε δύο τύπους προβολής των συνεντεύξεων: η προσέγγιση του *αρχείου*, κατά την οποία δημοσιοποιούνται ολόκληρες οι συνεντεύξεις και η προσέγγιση της *έκθεσης*, στην οποία παρουσιάζονται μόνο επιλεγμένα και επιμελημένα αποσπάσματα με συμπληρωματικό συναφές υλικό και όχι το σύνολο των συνεντεύξεων (Boyd, 2014: 89), λύση που συνήθως ακολουθείται για να αποφευχθούν επιπλέον ζητήματα δικαιωμάτων και αδειοδότησης (Perks & Robinson, 2005:84). Εν τούτοις, αφενός η δεύτερη προσέγγιση δεν εξυπηρετεί με τον καλύτερο τρόπο τους ερευνητικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς και αφετέρου δεν εξασφαλίζει απαραίτητα την ασφάλεια των αφηγητών. Επιπλέον, πρέπει να επισημανθεί πως η μαζική πρόσβαση σε στοιχεία που προσφέρονται στο διαδικτυακό χώρο και η δυνατότητα εντοπισμού των ψηφιακών δεδομένων μπορούν να οδηγήσουν στην αναγνώριση του αφηγητή, γι' αυτό και η προστασία των στοιχείων εξαρτάται και από το επίπεδο ασφάλειας στα αρχεία (Yow, 2005:134). Ένας άλλος τρόπος προστασίας των μαρτυριών από κακόβουλες ενέργειες είναι η απαγόρευση λήψης και χρησιμοποίησης (downloading) του υλικού από τους χρήστες. Εν τέλει, όμως, μόνη ενδεδειγμένη και σταθερή λύση είναι η εκπαίδευση του κοινού (Mackay, 2007:37).

Η διασφάλιση της εμπιστευτικότητας που συνιστά ένα από τα μεγαλύτερα ηθικά ζητήματα των ιστορικών περιπλέκεται και βαραίνει σε αυτό το πλαίσιο. Ακόμα και εάν ο ερευνητής πάρει κάθε δυνατό μέτρο για την προστασία των αφηγητών, υπάρχουν περιπτώσεις όπου δεν μπορεί να τηρήσει την υπόσχεσή του περί εμπιστευτικότητας, εφόσον οι συνεντεύξεις δεν βρίσκονται πλέον στην κατοχή του. Η Gluck (2014: 43-44)

συμπεραίνει πως η έλλειψη ελέγχου στην πρόσβαση και οι πιθανές (προσωπικές και πολιτικές) επιπτώσεις για το άτομο, ενδέχεται να οδηγήσουν στην αυτο-λογοκρισία όχι μόνο του συνεντευξιαζόμενου αλλά και του συνεντευκτή.

Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, πως δεν είναι λίγες οι φορές – αν όχι οι περισσότερες, που οι αφηγητές επιθυμούν την αναφορά των ονομάτων τους επιζητώντας την αναγνώριση των πράξεών τους, της ιστορίας τους και της συμβολής τους στην ιστορία της συλλογικότητας (Gluck, 2014: 42). Εξάλλου, εάν σκοπός της προφορικής ιστορίας είναι να δώσει φωνή στους «αφανείς», η προβολή των ιστοριών και των ερμηνειών τους καθίσταται απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξή του. Θεωρείται καθήκον του ερευνητή προς τον άνθρωπο που μοιράστηκε την ιστορία του να την καταστήσει ορατή στο δημόσιο ψηφιακό χώρο και να ανοίξει ένα διάλογο γύρω από τα ζητήματα που θέτει (Larson, 2014: 170). Συνεπώς, η επίτευξη μιας ισορροπίας ανάμεσα στην υποχρέωση προς την επιστήμη και την εκπλήρωση του σκοπού περί ενδυνάμωσης και προάσπισης των υποκειμένων και την προστασία και τον σεβασμό στα προσωπικά και ατομικά δικαιώματα των αφηγητών, καθίσταται ένα ιδιαίτερα πολύπλοκο ζήτημα στον ψηφιακό κόσμο. Η Larson (2014:162) είναι κατηγορηματική:

«δεν πρέπει όλες οι μαρτυρίες να είναι διαθέσιμες online. Για να επιβιώσει η προφορική ιστορία ως ουσιαστικό και ακαδημαϊκό εγχείρημα, θα πρέπει να υπάρχει χώρος για αμφιλεγόμενες ή ευαίσθητες συνεντεύξεις που δεν θα γίνονται μέρος του αρχείου εάν η ευρεία διάδοσή του είναι μέρος του σχεδίου».

Η συζήτηση γύρω από τα ηθικά και δεοντολογικά θέματα ως εξαιρετικά σημαντική και πολύπλευρη ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας εργασίας. Ωστόσο *η ηθική υποχρέωση να αποφεύγονται ενέργειες και πολιτικές που βλάπτουν τους ανθρώπους ή περιορίζουν την ελεύθερη έκφραση και ανάπτυξή τους* (Yow, 2005:130) καθίσταται πιο επιτακτική στην περίπτωση της προφορικής ιστορίας εφόσον οι «πηγές» είναι οι άνθρωποι, οι οποίοι καταθέτουν ένα κομμάτι της ιστορίας και της ζωής τους στον ερευνητή με τον οποίο προηγουμένως έχει οικοδομηθεί μια σχέση εμπιστοσύνης. Οι αποφάσεις πρέπει να λαμβάνονται κατόπιν αναστοχασμού και πάντα κατά περίπτωση.

Η ανάπτυξη των ψηφιακών οπτικοακουστικών μέσων συνδέθηκε με την επιστροφή της φωνής, της *προφορικότητας* στον πυρήνα της προφορικής ιστορίας (Frisch, 2004: 3). Πρακτικοί λόγοι, όπως η ευκολία στην ανάγνωση του απομαγνητοφωνημένου κειμένου αντί της χρονοβόρας ακρόασης μιας συνέντευξης και εν γένει η κυριαρχία της γραπτής κουλτούρας (Gluck, 2014: 36) είχαν ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση του πρωτογενούς

υλικού της συνέντευξης, του ακουστικού αρχείου και την πρωτοκαθεδρία του γραπτού. Ωστόσο, ήδη ο Portelli (2003:64-66) είχε επισημάνει πως η προφορικότητα είναι ανάμεσα στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προφορικής ιστορίας και πως με τη μετεγγραφή του προφορικού σε «αντικειμενικό» και ουδέτερο γραπτό λόγο απογυμνώνεται από σημαντικά στοιχεία που φέρουν νοήματα και συναισθήματα: ο τόνος και η ένταση της φωνής, ο ρυθμός και η ταχύτητα εκφοράς του λόγου, οι παύσεις και οι σιωπές και με την διάδοση της βιντεοσκόπησης θα προσθέταμε μη γλωσσικά στοιχεία, οι χειρονομίες, οι εκφράσεις και τα βλέμματα. Με τα ψηφιακά μέσα αποκαθίσταται η σημασία της ιστορικής πρωτογενούς πηγής (Hardy III, 2014: 59· Perks & Robinson, 2005: 89) και γίνεται δυνατή η αλλαγή παραδείγματος προς την προφορικότητα και την *ηχητικότητα* (*aurality*) (Gluck, 2014: 37). Οι ιστορικοί καλούνται, λοιπόν, να βρουν καινοτόμους τρόπους να παρουσιάσουν τις ιστορίες αναδεικνύοντας την ανθρώπινη, φωνή, την «αμεσότητα» του παρελθόντος για να «δώσουν πνοή και ζωή στην ιστορία» (Thompson, 2008: 50).

Ένα ακόμη θέμα που προκύπτει με τη δημοσιοποίηση των μαρτυριών είναι η απαραίτητη επένδυσή τους με το κατάλληλο πολιτισμικό και ιστορικό συγκείμενο, που θα βοηθά όλους τους αποδέκτες να τις ερμηνεύσουν με έναν παραγωγικό τρόπο (Larson, 2014: 164). Η εκτενής πληροφόρηση γύρω από τις μαρτυρίες και τους στόχους του εγχειρήματος διευκολύνει την ερμηνεία και τις προστατεύει από καταχρήσεις (Reeves, 2012).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί σχετικά με την πολυμεσικότητα και τη διασυνδεσιμότητα των αρχείων, η ψηφιακή τεχνολογία επιτρέπει τη σύνδεση πολλών και διαφορετικών τύπων πληροφορίας και μορφών (φωτογραφία, βίντεο, κείμενο, χάρτες), τα οποία μπορούν να αποτελέσουν τη συγκείμενη πληροφόρηση και να διευκολύνουν την ερμηνεία αναδεικνύοντας το πολιτισμικό και ιστορικό πλαίσιο (Schneider, 2014: 26). Προς αυτή την κατεύθυνση ιδρύθηκε το πρωτοποριακό περιοδικό *The Journal for MultiMedia History* (*JMMH*) το 1997 από τους Zahiva, Zelizer και McCormick, του οποίου πρόθεση ήταν η προώθηση ιστορικών διαμεσικών συνθέσεων (*hypermedia* ή *intermedia*), δηλαδή έργων που ενσωμάτωναν πολυμεσικό περιεχόμενο και αποσπάσματα προφορικών μαρτυριών στην ανάλυση εμπλουτίζοντας και βαθαίνοντας την κατανόηση του αντικειμένου. Σκοπός ήταν η προσέγγιση μη - ακαδημαϊκών αναγνωστών και η διάχυση της ιστορίας στον δημόσιο λόγο (Zahiva, 2014: 126-130). Ο

Zahiva (2014: 129-130) διακρίνει ανάμεσα σε δύο είδη αξιοποίησης της τεχνολογίας: τις ψηφιακές μη γραμμικές αφηγήσεις με συνθέσεις υπερσυνδέσμων, κατά τις οποίες στόχος είναι η υπονόμηση του γραμμικού μοντέλου αφήγησης που ενισχύει την αυθεντία του ιστορικού από τη μία και την πολυμεσική αφηγηματική γραφή από την άλλη, κατά την οποία ενώ διατηρείται η ευθύνη της ερμηνείας και η εξουσία του ιστορικού, σκοπός είναι η παροχή μιας πιο άμεσης πρόσβασης στις πηγές και μια πιο πλούσια εμπειρία στον αναγνώστη. Ωστόσο το υπερκείμενο καταλύει τις συμβάσεις παρουσίασης, ανάγνωσης και γραφής των κειμένων δυσκολεύοντας πιθανόν την κατανόηση και δημιουργώντας την ανάγκη νέων τρόπων ανάγνωσης (Cohen & Rosenzweig, 2005).

Μια ακόμη δυνατότητα που δημιουργείται μέσα από εναλλακτικές μεθόδους προβολής είναι η ορατότητα της ερμηνείας και η διατήρηση της ακεραιότητας της πρωταρχικής πηγής, όπως στο παράδειγμα «I can Almost See the Lights of Home: A field trip to Harlan County, Kentucky²⁸», στο οποίο οι χρήστες μπορούν να ακούσουν τόσο τις προφορικές μαρτυρίες όσο και τις συζητήσεις των συντελεστών και να κατανοήσουν τη διαδικασία της ερμηνείας (Hardy III, 2014: 72). Μέσα από τέτοιες καινοτόμες πρακτικές μπορεί να αποδοθεί αρτιότερα - από τον γραμμικό έντυπο λόγο -, η πολυπλοκότητα και η πολυφωνικότητα των ιστοριών, αλλά και της ίδιας της Ιστορίας και να ενδυναμωθούν οι χρήστες ώστε να παράξουν τις δικές τους ερμηνείες και συμπεράσματα (Hardy III, 2014: 65-72). Τα πολυμέσα θα πρέπει όμως να λειτουργούν ως υποστηρικτικό, συμπληρωματικό υλικό και σε αισθητική συνάφεια με το θέμα, ενώ η μαρτυρία να μην επισκιάζεται από αυτά (Schneider, 2014:28-31). Επίσης, πρέπει να επισημανθεί πως η ταύτιση της διαδραστικότητας με μια επιφανειακή αλληλεπίδραση που εξαντλείται για παράδειγμα στο πάτημα του ποντικιού ενέχει τον κίνδυνο της ανάδυσης ενός νέου είδους παθητικότητας που δεν θα απέχει πολύ από αυτή των παραδοσιακών μέσων επικοινωνίας, εάν δεν εννοείται ως η καλλιέργεια της κριτικής εξέτασης και της κατανόησης (Cohen & Rosenzweig, 2005).

Όπως έχει ειπωθεί, προτείνεται το μοντέλο της «διαμοιραζόμενης εξουσίας», της συνεργασίας των ερευνητών με τις κοινότητες και τα άτομα. Στο πλαίσιο αυτό σε περίπτωση διαμάχης σχετικά με τις ερμηνείες των μαρτυριών ή οποιασδήποτε διαφωνίας και όταν η συμφωνία δεν είναι δυνατή μπορεί να αναφέρεται ως τέτοια και να

²⁸ <http://www.albany.edu/jmmh/vol2no1/lightsscript.html>

δημοσιεύεται το σύνολο των ηχογραφημένων συνεντεύξεων (Yow, 2013: 143). Η δυνατότητα συνεργασίας διευκολύνεται κατά πολύ στον διαδικτυακό χώρο δημιουργώντας τις συνθήκες για μια περιοχή *διαμοιραζόμενης ευθύνης (shared responsibility)*, όπου:

οι ερευνητές και οι χρήστες μπορούν να παρέχουν τη συγκειμενική πληροφορία για κάθε τεκμήριο και οι αρχειοθέτες θα φροντίζουν για την αποδοχή, την τακτοποίηση και τη μελλοντική πρόσβαση σε αυτό (Schneider, 2014:26).

Τέλος, η πολυαισθητηριακή πρόσληψη της ιστορίας θεωρείται πως μπορεί να υπηρετήσει τον σπουδαιότερο εκπαιδευτικό ρόλο της επικοινωνίας με την ιστορία και την πολιτιστική κληρονομιά διαφορετικών πολιτισμών και την καλλιέργεια της ενσυναίσθησης, εάν δεχτούμε πως το να ακούς τη φωνή ή να βλέπεις έναν αφηγητή να καταθέτει την προσωπική του ιστορία γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσα σε διαφορετικούς ανθρώπους (Cohen, 2013: 155).

Ωστόσο, η κλίμακα και η ετερογένεια των εν δυνάμει χρηστών στο παγκόσμια συνδεδεμένο περιβάλλον εγείρει ερωτήματα σχετικά με την πρόσληψη των ιστοριών και συνακόλουθα τις ευθύνες που προκύπτουν από τους επιμελητές (Cohen, 2013: 155). Διότι το ολοένα και πιο ετερογενές, διαφοροποιημένο κοινό, που δεν είναι εξοικειωμένο με τα εργαλεία των ιστορικών, ενδέχεται να μην σχετίσει τις εμπειρίες του με αυτές των αφηγητών ή ακόμα χειρότερα να τις κρίνει ασήμαντες αυτές και άρα ό,τι αντιπροσωπεύουν με συνέπεια τελικά το βάθεμα του χάσματος και της άγνοιας (Cohen, 2013: 161). Απαιτείται, επομένως, μια αναθεώρηση της έννοιας της πρόσβασης από την στενή θεώρησή της ως διάθεσης του αρχείου στην πρόσβαση στο *νόημα* και στη διαμόρφωση νέων πεποιθήσεων, τεκμηρίων (η πρόσβαση ως *καλλιέργεια*), έννοια στην οποία χρειάζεται να προσαρμοσθεί η επιμέλεια των αρχείων (Cohen 162). Με αυτή την έννοια, η πρόσβαση δεν μπορεί να αξιολογηθεί μόνο με στατιστικά δεδομένα (τους αριθμούς επισκεψιμότητας και τον χρόνο παραμονής στις ιστοσελίδες), όπως γίνεται εν πολλοίς μέχρι τώρα – αν και υπάρχουν περιπτώσεις αξιολόγησης μέσω της ανατροφοδότησης με το κοινό (Larson, 2014: 164), αλλά στη βάση του εάν οι άνθρωποι συσχέτισαν τις πεποιθήσεις και τις ζωές τους με αυτές τις ιστορίες για ποιο λόγο και με ποιους τρόπους. Η αξιοποίηση και η προσαρμογή των εργαλείων και των μεθόδων του «πεδίου μελέτης επισκεπτών» (Hooper-Greenhill, 2012) στον διαδικτυακό χώρο θα μπορούσε να φανεί ιδιαίτερα γόνιμη προς αυτή την κατεύθυνση.

Συνολικά, τα εγχειρήματα ψηφιοποίησης μεγάλης κλίμακας συλλογών προφορικών αρχείων έχουν αποδειχτεί ιδιαίτερα χρονοβόρα και δαπανηρά κάνοντας επιτακτική την ανάγκη εύρεσης πιο σταθερών, οικονομικών και βιώσιμων στρατηγικών (Boyd, 2014: 90), ώστε οι συλλογές να μην παραμείνουν απύσες και μη προσβάσιμες (Boyd, 2014: 94), στην εποχή της «ανοιχτής και ελεύθερης πρόσβασης» (Larson, 2014: 168), κάτι που μπορεί να υποβαθμίσει τη χρησιμότητα και να απειλήσει τη βιωσιμότητα της προφορικής ιστορίας σε περίοδο οικονομικής ασφυξίας στην εκπαίδευση και την έρευνα. Αντίθετα, εάν δημιουργηθούν νέα βιώσιμα μοντέλα αρχειοθέτησης και προβολής, που θα επικεντρώνονται στην προφορικότητα, την πολυμεσικότητα και τη διασυνδεσιμότητα και που θα κάνουν τις προφορικές ιστορίες διαθέσιμες στους ανθρώπους, *μέρος του δημόσιου λόγου για να ειπωθούν ή να διαβαστούν, να συζητηθούν και να τους ασκηθεί κριτική, και να εμπλακούν σε συζητήσεις έξω από την ακαδημαϊκή κοινότητα* (Larson, 2014: 167), τότε θα μπορέσει η προφορική ιστορία να παίξει το ρόλο που της αναλογεί στη διαμόρφωση της ψηφιακής δημόσιας ιστορίας και στη διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης.

2.7 Ηχητικοί περίπατοι – memoryscapes

Ανάμεσα στις ευφάνταστες πρακτικές με τις οποίες πειραματίζονται οι ιστορικοί και οι επιμελητές τα τελευταία χρόνια είναι οι ηχητικοί περίπατοι (sound / audio walks), που καθίστανται δυνατοί χάρη στην ανάπτυξη των ακουστικών και ψηφιακών τεχνολογιών και των μέσων επικοινωνίας δι' εντοπισμού (location-based media). Πρόκειται για μια προκαθορισμένη διαδρομή κατά την οποία ο χρήστης έχει τη δυνατότητα να ακούσει ηχητικά αρχεία σε επιλεγμένα σημεία - στάσεις που περιέχουν μαρτυρίες και αφήγηση για την ερμηνεία του περιβάλλοντος τοπίου.

Η ιδέα των ηχητικών περιπάτων προέρχεται από πληθώρα τομέων. Ηχητικούς περιπάτους και ιστορικά μονοπάτια (history trails) συναντάμε σήμερα στην πολιτιστική κληρονομιά, τον τουρισμό, τις τέχνες και πιο πρόσφατα σε εγχειρήματα προφορικής ιστορίας και πολιτισμικής γεωγραφίας (Butler, 2006a· Trower, 2011: 10). Ενώ οι ηχογραφημένες ξεναγήσεις σε μουσεία και εκθεσιακούς χώρους και οι περίπατοι με οδηγούς σε εξωτερικό χώρο είναι μια διαδεδομένη πρακτική εδώ και πολλές δεκαετίες, οι ηχογραφημένοι περίπατοι και η χρήση του ήχου στον αστικό χώρο εμφανίστηκαν πολύ πιο πρόσφατα (Butler, 2006b).

Πρώτοι πειραματίστηκαν με πρωτοπόρες συνθέσεις ήχων του αστικού τοπίου στον εξωτερικό χώρο μουσικοί και sound artists, όπως ο Max Neuhaus, η Janet Cardiff και ο Bill Fontana, επιχειρώντας να ενσωματώσουν ήχους της πόλης και της καθημερινής ζωής που έως τότε θεωρούνταν «θόρυβος», να βγουν έξω από τους παραδοσιακούς χώρους πολιτιστικής κατανάλωσης (μουσεία, γκαλερί και συναυλιακούς χώρους) και συνολικά να δώσουν έμφαση στην ενεργητική ακρόαση απέναντι στην κυριαρχία της οπτικής κουλτούρας (Butler, 2007· Bradley, 2012: 100-101).

Οι παραπάνω καλλιτεχνικές δράσεις εντάσσονται σε ένα αναδυόμενο και ευρύ καλλιτεχνικό και πολιτισμικό ρεύμα που χρησιμοποιεί μορφές κριτικής εξερεύνησης του αστικού ιστού ως μέσο για την εμπλοκή και την παρέμβαση στις πόλεις προτάσσοντας εναλλακτικές μορφές βίωσης και αίσθησης των χώρων υπονομεύοντας τις συνήθειες χρήσεις (Pinder, 2005: 385). Το ρεύμα αυτό είναι σαφώς επηρεασμένο από τους *Καταστασιακούς* και την έννοια «ψυχογεωγραφίας» και της «αστικής περιπλάνησης» «*dérive*», της φαινομενικά άσκοπης περιπλάνησης στους δρόμους της πόλης με σκοπό την ανατροπή των κυρίαρχων κοινωνικών και χωρικών δομών, την εξερεύνηση νέων δυνατοτήτων του αστικού χώρου και την επανιδιοποίηση της πόλης από τους κατοίκους (Pinder, 2005: 388· Butler, 2006a: 893). Οι περίπατοι συνδέονται επίσης με τη σημασία της πράξης του περπατήματος στην πόλη, όπως την εξέφρασε ο Michel de Certeau, *ως μια αέναη δημιουργική πράξη «ιδιοποίησης» και «εκφοράς»* (Tragaki & Papakonstantinou, 2013: 114). Ο de Certeau παραλληλίζει το περπάτημα με την πράξη της ομιλίας κατά την οποία οι άνθρωποι συνθέτουν τα δικά τους μονοπάτια με αυτοσχεδιασμούς, συνδέσεις, παρακάμψεις (Butler, 2006a: 894· Pinder, 2005:401) και γίνονται *αυτοί τελικά οι συγγραφείς του «αστικού κειμένου», γράφουν την πόλη σαν ιστορία, ένα φευγαλέο και διασκορπισμένο χωρικό μωσαϊκό των επιμέρους ατομικών απόψεων και ερμηνειών* (Tragaki & Papakonstantinou, 2013: 114). Ο Butler (2006a: 894) συνδέει την πράξη του περπατήματος με την πράξη της ενθύμησης: ο άνθρωπος, όπως όταν περιδιαβαίνει δημιουργεί το δικό του μονοπάτι παίρνοντας αποφάσεις και κάνοντας συνδέσεις μέσα στον αστικό χώρο, έτσι και όταν ενθυμείται κάνει συνδέσεις με τόπους, σύμβολα κτλ. για να δημιουργήσει ένα μοναδικό αφήγημα.

Στο πεδίο της πολιτιστικής κληρονομιάς οι περίπατοι στον δημόσιο χώρο συνδέονται με τα νέα μουσειακά μοντέλα του «μουσείου χωρίς τοίχους» (*museum without walls* ή

musée imaginaire) του Malraux²⁹, του μουσείου που διαχέει την πληροφορία και τη γνώση τόσο στους *in situ* και όσο και στους απομακρυσμένους επισκέπτες (Barrett, 2011: 107-109) και του «μετα-μουσείου» (*post-museum*) της Hooper-Greenhill (Barrett, 2011: 110) που με γνώμονα τη διεύρυνση της απεύθυνσης και της προσβασιμότητας, ανάμεσα σε άλλες ενέργειες αξιοποιεί την τεχνολογία για να καθιερώσει νέους δεσμούς με τους επισκέπτες και μια πιο ζωντανή επικοινωνία έξω από το φυσικό του χώρο (Barrett, 2011: 110). Πράγματι, τα τελευταία χρόνια οι πολιτιστικοί οργανισμοί υιοθετούν όλο και πιο τολμηρά τα τεχνολογικά μέσα (εκθέσεις στο Διαδίκτυο, εφαρμογές για κινητά κ.ά.) για τον εμπλουτισμό των ερμηνειών και την επικοινωνία με τις ανάγκες των επισκεπτών με σκοπό την προσέγγιση νέων ομάδων κοινού, τη διάχυση της γνώσης, την πρόσβαση και την κοινωνική ενσωμάτωση (Arvanitis, 2005). Οι ηχητικοί περίπατοι, επομένως, εντάσσονται στην τάση των μουσείων να «ανοίξουν» προς τον κόσμο, να μεταμορφωθούν από έναν θεσμικό, στατικό, σταθερό τόπο σε έναν ζωντανό, ελκυστικό χώρο, ο οποίος θα αφορά την καθημερινότητα των ανθρώπων, θα διακινεί τη γνώση και θα φιλοξενεί τη φαντασία, τη δημιουργικότητα και τη ψυχαγωγία, να μετατραπούν δηλαδή σε «μουσεία εν κινήσει» (Tragaki & Papakonstantinou, 2013: 120).

Αν και με κάποια καθυστέρηση, τις τελευταίες δύο δεκαετίες αυξάνονται τα εγχειρήματα που ενσωματώνουν αποσπάσματα προφορικών μαρτυριών σε ηχητικούς περιπάτους. Μια καθόλα αναμενόμενη εξέλιξη, εφόσον η προφορική ιστορία έχει μια μακρά παράδοση στην τοπική ιστορία στον βαθμό που μπορεί να συλλάβει και να αρθρώσει την *αμοιβαία επίδραση ανάμεσα στον τόπο και τη μνήμη* (Λαμπροπούλου, 2016: 11) και παράλληλα προσανατολίζεται σταθερά στην προβολή των ευρημάτων και τη συνεργασία με τις συλλογικότητες. Εξάλλου είναι κοινώς αποδεκτό πως η ανθρώπινη εμπειρία είναι αυτή που αποδίδει νόημα στον χώρο (Tragaki & Papakonstantinou, 2013: 113). Το αυξανόμενο ενδιαφέρον των ιστορικών από τη συλλογή και την αρχειοθέτηση στην επαναξιοποίηση και την προβολή της προφορικής ιστορίας και η διάδοση και ευρεία διαθεσιμότητα των νέων τεχνολογιών έκαναν δυνατή τη χάραξη ιστορικών διαδρομών

²⁹ Παρόλο που πολλοί μουσειολόγοι βασίστηκαν στην ιδέα του Malraux για να προτάξουν την εξωστρέφεια των μουσείων, πρόκειται μάλλον για παρεξήγηση που οφείλεται στην αγγλική απόδοση του γαλλικού όρου *musée imaginaire*, καθώς ο Malraux δεν αναφέρεται στο φυσικό χώρο του μουσείου ή των αντικειμένων, αλλά σε ένα μουσείο που θα διέγειρε τη φαντασία και θα προέτρεπε τους επισκέπτες να δημιουργήσουν τα δικά τους αφηγήματα (Barrett, 2011:107-109).

με τη χρήση μαρτυριών, φαινόμενο που έχει γλαφυρά ονομαστεί «ιστορία εν κινήσει», η ιστορία δηλαδή που αφήνει τα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα και τα μουσεία και βγαίνει στους δρόμους (Bradley, 2012: 108).

Ο Butler (2013: 83) εισήγαγε τον όρο «μνημοτοπία» (memoryscapes) για να περιγράψει ηχητικούς περιπάτους που αξιοποιούν καταγεγραμμένες αναμνήσεις συλλεγμένες με τη μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας και ήχους του περιβάλλοντος με σκοπό την εξερεύνηση, την ερμηνεία, την κατανόηση και τη χαρτογράφηση του δημόσιου χώρου.

Στη συνέχεια θα αναφερθούν συνοπτικά κάποια από τα πιο σημαντικά παραδείγματα ηχητικών περιπάτων με χρήση προφορικών μαρτυριών, με σκοπό την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τα πλεονεκτήματα της σύζευξης των δύο μορφών.

Συχνά ηχητικοί περίπατοι γίνονται με σκοπό να μνημονεύσουν την απώλεια (Bradely, 2012: 103· High, 2010: 109) και να *χαρτογραφήσουν την απουσία λόγω μιας βίαιης καταστροφής ή αποστέρησης* (Trower, 2011: 11). Αυτή την πρόθεση έχει σαφώς το ***Ground Zero Sonic Memorial Soundwalk***³⁰ (2004) ένα μνημείο - ηχοτοπείο για την 11/9, το οποίο περιλαμβάνει διαδρομή μίας ώρας για την ιστορία του World Trade Center και της γύρω περιοχής, με αφήγηση του Paul Auster διανθισμένη με μαρτυρίες που δημιουργούν μια συγκινητική ατμόσφαιρα στον απόηχο της καταστροφής (Bradley, 2012: 100). Εντάσσεται στο Sonic Memorial Project, ένα online αρχείο το οποίο δημιουργήθηκε με τη συμμετοχή του κοινού και το οποίο κλήθηκε να καταθέσει τις αναμνήσεις του. Είναι η πρώτη μεγάλη παραγωγή που εσωκλείει τοπική προφορική ιστορία και αφηγήσεις αυτοπτών μαρτύρων (Bradley, 2012: 101). Αποτελεί μια διεπιστημονική και συνεργατική προσπάθεια (συμμετείχαν ραδιοφωνικοί παραγωγοί, όπως The Kitchen Sisters σε συνεργασία με το National Public Radio, επαγγελματίες των μέσων, δημοσιογράφοι, ιστορικοί και το κοινό) και αντλεί αντίστοιχα από ένα ποικίλο υλικό: ρεπορτάζ, ηχοτοπεία, τραγούδια, προφορικές μαρτυρίες και ηχητικά αρχεία (Bradley, 2012: 101). Η σημασία του συγκεκριμένου εγχειρήματος πηγάζει από τη διαφορετική προσέγγιση που επιχειρείται στη μνημόνευση ενός τραγικού γεγονότος του οποίου η μνημειοποίηση διαπραγματεύεται σε ένα δυναμικό πολιτικό περιβάλλον από διαφορετικές ομάδες (Geismar, 2005:10).

³⁰ <http://www.sonicmemorial.org/sonic/public/about.html>

Με το *Ground Zero Sonic Memorial Soundwalk* προτείνεται ένας νέος τρόπος επιμέλειας της μνήμης και ένα νέο είδος εναλλακτικού μνημείου, που ανακαλεί τη συζήτηση για τα αντιμνημεία. Σε αντίθεση με την παγίωση της μνήμης και των εκδοχών της ιστορίας και τη σταθεροποίηση του βλέμματος μέσω της οπτικοποίησης στα υλικά στατικά μνημεία - τα οποία εγείρουν ερωτήματα σχετικά με την αναπαράσταση, τη συμπερίληψη και τις επιλογές, ο ηχητικός περίπατος θεωρείται καταλληλότερος τρόπος μνημόνευσης, διότι μέσω της *μη* υλικότητας του μέσου συμβαδίζει με τις μεταβολές στις οποίες υπόκειται η μνήμη και ο τόπος, επιτρέπει πιο ανοιχτές μορφές ενθύμησης, ενσωματώνει ποικίλα νοήματα και εμπειρίες και αναπαριστάται η απουσία (Geismar, 2005: 2). Οι ήχοι και οι φωνές των ανθρώπων που εργάστηκαν στο κτίριο «ζωντανεύουν» τον τόπο, *αναδημιουργώντας το απόν κτίριο*, το οποίο γίνεται ένα εικονικό σπίτι για τις μνήμες των ανθρώπων που χάθηκαν (Geismar, 2005: 9). Στο ηχοτοπείο συγχωνεύονται πολλαπλές και διαφορετικές φωνές οι οποίες διεκδικούν ισότιμα το δικαίωμα στην ενθύμηση και την τεκμηρίωση διαρρηγνύοντας τις παραδοσιακές ιεραρχήσεις των επίσημων υλικών μνημείων (Geismar, 2005: 3).

Επίσης στην αφήγηση της διαδρομής, εκτός από την ημέρα της επίθεσης στους Δίδυμους Πύργους περιλαμβάνονται ιστορίες βάθους 80 χρόνων για την περιοχή, οι οποίες τοποθετούνται παράλληλα στο μεταβαλλόμενο δυναμικό περιβάλλον του παρόντος (Geismar, 2005: 3) το οποίο ενσωματώνεται σιωπηλά στη διαδρομή. Ο θόρυβος της πόλης συνυπάρχει με τον θόρυβο του ηχοτοπείου (π.χ. ο θόρυβος από τα πυροσβεστικά οχήματα την ημέρα της επίθεσης), και τα γύρω κτήρια και τα μνημεία (επίσημα και μη) γίνονται μέρος του περιπάτου *φέροντας τον ακροατή στον παρελθόν και το παρελθόν στο παρόν* (Geismar, 2005: 4). Συμπιέζεται με άλλα λόγια ο χωρο-χρόνος στην εμπειρία της ενθύμησης στο παρόν, εσωκλείοντας διαφορετικά σημεία και ποικίλες χρονικές (Geismar, 2005: 10). Επιπλέον, μέσω της ακρόασης ασκείται η φαντασία και η μνήμη του επισκέπτη με δημιουργικό τρόπο (Geismar, 2005: 4) και μέσω της πράξης του περπατήματος κινητοποιούνται οι αισθήσεις του, κάνοντας τελικά τη μνημόνευση μια πολύ προσωπική, πολυαισθητηριακή, σωματική και ενεργητική εμπειρία (Geismar, 2005: 10). Η ανοιχτή φύση του περιπάτου και η αέναη μεταβαλλόμενη φύση του τόπου, επιτρέπουν στον περιπατητή να φέρει τις σκέψεις, τις πεποιθήσεις, τις εμπειρίες και τις αναμνήσεις του στον χώρο του περιπάτου και να γίνει συμμετοχός στη διαδικασία της επιμνημόνευσης (Geismar, 2005: 10). Επομένως, το *Ground Zero Sonic Memorial*

Soundwalk επιτυγχάνει να αποδώσει φόρο τιμής στα θύματα, να αναδημιουργήσει τον απόντα τόπο σε έναν χώρο που αντιστέκεται (Geismar, 2005:3) και ταυτόχρονα να συλλάβει την παροδικότητα και τη μεταβλητότητα της μνήμης, του τόπου και του χρόνου και να συμπεριλάβει τις αντιμαχόμενες μνήμες που διεκδικούν το δικό τους μερίδιο στην επιμνημόνευση (Geismar, 2005:10-11). Το μνημείο τελικά αποσκοπεί μέσα από την αμεσότητα των μαρτυριών ενός τόσο τραγικού συμβάντος να ενθαρρύνει τους ανθρώπους να υπερβούν τις διαφορές τους (Bradley, 2012: 101). Χαρακτηριστικό είναι το ποίημα που έγραψε ο Auster την 11/9 και ακούγεται στο τέλος του περιπάτου (όπως παρατίθεται στο Geismar, 2005:10):

«τα μάτια μου είναι γεμάτα δάκρυα, δάκρυα για τους νεκρούς, δάκρυα για τους ζωντανούς, δάκρυα για τις φρικαλεότητες που προκαλούμε ο ένας στον άλλο, για την σκληρότητα και τη βαναυσότητα ολόκληρης της δυσώδους ανθρωπότητας. Πρέπει να αγαπάμε ο ένας τον άλλο ή να πεθάνουμε».

Ένα ακόμη έργο που μνημονεύει την απώλεια και αντικαθιστά μια χαμένη γεωγραφία (Trower, 2011: 11) είναι το *Linked*³¹ (2003), ένας από τους πιο πρωτοπόρους και πολυσυζητημένους περιπάτους, ένας πρωτότυπος συνδυασμός μνημοτοπίου και υπαίθριας έκθεσης, με τα λόγια του δημιουργού του: *ένα ορόσημο στον ήχο, ένα αόρατο έργο τέχνης, ένας περίπατος* (Butler & Miller, 2005: 79). Είναι έργο του καλλιτέχνη Graeme Miller σε συνεργασία με τον Butler και το Μουσείο του Λονδίνου στο πλαίσιο του «London's Voices», βρίσκεται στο Hackney και αποτελείται από πομπούς εγκατεστημένους σε φανοστάτες σε μια διαδρομή κατά μήκος του M11 αυτοκινητοδρόμου, οι οποίοι μεταδίδουν αποσπάσματα προφορικών μαρτυριών κατοίκων, που εκτοπίστηκαν από τα σπίτια τους για την διάνοιξη του αυτοκινητόδρομου που υπολογίζεται πως εκτόπισε 1000 ανθρώπους και προκάλεσε ένα από τα μεγαλύτερα κινήματα αντίστασης στο Λονδίνο. Οι πομποί συντονίζονται με δέκτες με τους οποίους έχουν εξοπλιστεί οι περιπατητές από τις τοπικές βιβλιοθήκες (Butler, 2006a: 895· Butler & Miller, 2005: 79).

Η ηχητική σύνθεση είναι ιδιαίτερα καλλιτεχνική και ριζοσπαστική, συγκριτικά με την επεξεργασία που απαντάται στους περιπάτους που στηρίζονται σε υλικό συλλεγμένο με συνεντεύξεις. Αν και τα αποσπάσματα είναι πλήρη νοήματος και συνεκτικά, έχουν υποστεί ριζική επεξεργασία: είναι θρυμματισμένα, επαναλαμβανόμενα και ανακατεμένα

³¹ <http://www.linkedm11.net/index2.html>

με μουσική και ηχοτοπεία, όπως καμπάνες και συγχορδίες (Butler, 2006a: 895· Bradley, 2012:103), που δημιουργούν μια ξεχωριστή μουσικότητα και ρυθμό με σκοπό μια εμπειρία εμπύθισης, ώστε να επιτραπεί στον ακροατή να στοχαστεί και να δημιουργήσει τα δικά του νοήματα συνδέοντας το παρελθόν με το παρόν (Bradley, 2012:104).

Η ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου εγχειρήματος πηγάζει από την τοποθέτηση των υλικών αναμεταδοτών επί του τόπου - σε αντίθεση με την πλειονότητα των περιπάτων στους οποίους η ακρόαση γίνεται μέσω ακουστικών. Με αυτόν τον τρόπο επιτρέπεται στον Miller να πειραματιστεί με τις ζώνες της ραδιοφωνικής λήψης -οι ήχοι που εισέρχονται και εξέρχονται στην αντίληψη είναι δομικό στοιχείο της έκθεσης- και οι περιπατητές μπορεί να ακούν τον ίδιο ήχο από τυχαία σημεία ανάλογα με την απόσταση (Bradley, 2012: 104).

Επίσης στο Linked αναδεικνύεται η σημασία της χωροθέτησης των προφορικών αφηγήσεων (Trower, 2011: 10). Σκοπός του καλλιτέχνη - ο οποίος έζησε και ίδιος για πολλά χρόνια στην περιοχή- όπως λέει ήταν: «ήθελα να βάλω τα σπίτια πίσω, [...] να γεμίσω το κενό με ραδιοκύματα, ο κενός όγκος του δρόμου να γεμίσει [...] και να ξαναχτίσω τα σπίτια σε αυτόν τον άδειο όγκο» (Miller στο Butler & Miller, 2005: 87).

Η σύνθεση τοποθετείται στον ανοικτό αστικό χώρο, ο οποίος μετατρέπεται σε μια ημιμόνιμη έκθεση (Miller & Butler, 2005: 81), η οποία, σε αντίθεση με τον κλειστό χώρο του μουσείου, υπόκειται αναπόφευκτα σε απρόοπτες αλλαγές που μεταβάλλουν την ίδια την έκθεση. Ο ακροατής έτσι βρίσκεται οπτικά και ακουστικά αντιμέτωπος με το παρόν (Butler, 2006: 895). Αυτή η τυχαιότητα, η απροσδιοριστία και η μεταβαλλόμενη φύση της έκθεσης αναφορικά με το μέλλον της εγκατάστασης και την εμπειρία των μελλοντικών επισκεπτών (Bradley, 2012: 104) έρχεται σε αντίθεση με τον παγιωμένο γραπτό λόγο και τονίζει την ανοιχτότητα των αναμνήσεων, της φύσης της μνήμης και των εκδοχών της αλήθειας. Όπως αναφέρει ο Miller (στο Butler & Miller, 2005: 82):

«...δεν είναι αναμνήσεις που μπορείς να τις γράψεις στην πέτρα, υπονομεύονται εσκεμμένα σχεδόν ώστε να μην είναι μία εκδοχή της αλήθειας διότι είναι τόσο ατελείς που δεν μπορούν να πουν οποιαδήποτε συνεκτική εκδοχή, αλλά μπορούν να διεγείρουν την περιέργεια... στο μέλλον οι άνθρωποι θα έρχονται και θα το βλέπουν διαφορετικά, οι άνθρωποι αλλάζουν γενιά, απόψεις, τα τοπία θα αλλάζουν, θα είναι ενδιαφέρον πώς τα ηχητικά ιερογλυφικά στέκονται στη δοκιμασία του χρόνου» (Miller στο Butler & Miller, 2005: 82).

Άλλα δύο σημαντικά παραδείγματα από το Λονδίνο με θέμα την αλλαγή του αστικού τοπίου είναι τα μνημοτοπία *Drifting* και *Dockers*³² (2005) τα οποία σχεδιάστηκαν από τον Butler σε συνεργασία με το Royal Holloway και το Μουσείο του Λονδίνου. Πρόκειται για δύο διαδρομές δίπλα στον ποταμό Τάμεση με θέμα τις ζωές των ανθρώπων και το πώς διαπλέκονται με αυτόν. Αφετηρία των εγχειρημάτων ήταν η θεώρηση από τους κατοίκους του ποταμού ως συνόρου μέσα στην πόλη και πρόθεση του Butler ήταν να διερευνήσει τις χωρικές και φυσικές διαστάσεις του ποταμού και τις μνήμες των ανθρώπων, και να πειραματιστεί με την προβολή μαρτυριών στο χωρικό συγκείμενο, αξιοποιώντας τεχνικές από την sound art με μια πιο καλλιτεχνική προσέγγιση, και τέλος να ενθαρρύνει τους ανθρώπους να γνωρίσουν τα μέρη του ποταμού και την κουλτούρα του (Butler, 2006:901).

Το *Dockers* εξερευνά «την κρυφή ιστορία στις αποβάθρες του ανατολικού Λονδίνου, τις μυστήριες προβλήτες και το εγκαταλελειμμένο έρημο πια βιομηχανικό τοπίο του Greenwich μέσα από τις αφηγήσεις εργατών»³³, που προέρχονται από αρχείο 200 συνεντεύξεων που διεξήχθησαν πριν από 20 χρόνια όταν έκλεισαν τα London Docks και το οποίο τώρα βρίσκεται στο Museum in Docklands. Η περιοχή στην οποία διαδραματίζεται ο περίπατος βρίσκεται σε μια μεταβατική φάση, καθώς μετά από μια περίοδο παρακμής σχεδιάζεται η ανάπλασή της (Butler, 2013:88). Σκοπός του περιπάτου, σύμφωνα με τον Butler (2013), είναι να μπορέσει ο επισκέπτης να κατανοήσει το συγκεχυμένο μεταβιομηχανικό τοπίο, τη ζωή και την κουλτούρα που κάποτε υπήρξε εκεί και να στοχαστεί γύρω από το γεγονός πως τα τελευταία υπολείμματα του βιομηχανικού τοπίου είναι πιθανό να εξαφανιστούν για πάντα. Επιθυμώντας να μετριάσει ωστόσο μια νοσταλγική διάθεση γύρω από το χαμένο παρελθόν, δίνει έμφαση και στην παρούσα ζωή και δραστηριότητα των ανθρώπων στην περιοχή και ταυτόχρονα, για να μην αποκτήσει πανηγυρική διάσταση για την επερχόμενη ανάπτυξη, επιστρατεύεται η πολυφωνία της προφορικής ιστορίας για να αποδώσει μια πιο πολύπλοκη και γεμάτη λεπτές αποχρώσεις εντύπωση της περιοχής (Butler, 2013:89).

Το *Drifting* περιλαμβάνει μια διαδρομή στο Hampton Court και παρουσιάζει επίσης τους τρόπους με τους οποίους το ποτάμι διαπλέκεται με τις ζωές των ανθρώπων και την «κουλτούρα του Τάμεση». Η ιδιαιτερότητα αυτού του εγχειρήματος έγκειται στη μέθοδο

³² Περιλαμβάνουν CD, χάρτες και mp3 στην ιστοσελίδα www.memoryscape.org.uk

³³ <http://www.memoryscape.org.uk/Dockers.htm>

που ανέπτυξε ο Butler για να βρει το «δείγμα» των συνεντευξιαστών, αξιοποιώντας το ρεύμα του ποταμού. Κατασκεύασε μια σχεδία από κλαδιά και άλλα υλικά που επέπλεαν στο ποτάμι και το ακολούθησε για μέρες. Όπου συγκρουόταν με τις όχθες ή άλλα αντικείμενα εντόπιζε ανθρώπους για να κάνει συνεντεύξεις σε βάθος και έτσι πολλά από αυτά τα σημεία έγιναν οι στάσεις της διαδρομής. Το αποτέλεσμα ήταν μια διαδρομή τριών μιλίων με 12 σημεία που περιείχαν μία ώρα αφηγήσεων από 14 ανθρώπους. Αυτή η μέθοδος - η χρήση του ρεύματος του ποταμού- που εμπνέεται από τις ιδέες των Καταστασιακών και του de Certeau ανέτρεψε τις παραδοσιακές ιεραρχήσεις και έδωσε χώρο στο ασυνήθιστο και το αναπάντεχο με ένα δημιουργικό τρόπο (Butler, 2006a: 901).

Το αποτέλεσμα σύμφωνα με τον Butler ήταν:

«μια ανοίκεια και παράξενη δομή στη διαδρομή των αναμνήσεων που σχετίζονταν με το ποτάμι· ένα φρέσκο σύνολο μνημονικών τόπων· οι τελευταίοι αμφισβήτησαν τις κυρίαρχες πολιτισμικές πρακτικές που σχετίζονται με εθνικούς τόπους μνήμης παρέχοντας μια εναλλακτική» (Butler, 2006a: 901).

Επιπλέον, τα ηχητικά αποσπάσματα ηχογραφήθηκαν με αμφιωτικά (binaural) μέσα μαγνητοφώνησης - ένα στερεοφωνικό μικρόφωνο αποτελούμενο από δύο μέρη τοποθετείται σε κάθε αυτί και καταγράφει τον ήχο όπως τον ακούει ο άνθρωπος, με αποτέλεσμα να φαντάζει ο ηχογραφημένος ήχος σαν ο πραγματικός του περιβάλλοντα χώρο. Για παράδειγμα, εάν έχουν ηχογραφηθεί βήματα θα ακούγονται σαν να είναι κάποιος από πίσω σου. Αυτός ο τρόπος ηχογράφησης δίνει μια πρόσθετη χρονική διάσταση, σαν ο ακροατής να ακούει το παρελθόν του ηχογραφημένου κομματιού μαζί με το παρελθόν των αναμνήσεων (Butler, 2006a: 903). Κατά αυτόν τον τρόπο, και σε συνδυασμό με σχεδιασμένες παύσεις μεταξύ των ηχητικών σημείων, η περιπλάνηση γίνεται μια πολυαισθητηριακή εμπειρία εμπύθισης, εντελώς ξεχωριστή για τον κάθε επισκέπτη, ο οποίος βιώνει με τον δικό του αδιαμεσολάβητο τρόπο τη διαδρομή (Butler, 2006a: 903-4).

Σκοπός του καλλιτέχνη, όπως το περιγράφει ο ίδιος, ήταν: «να βιώσει ο επισκέπτης το Λονδίνο μέσα από το ποτάμι, να νιώσει το ρεύμα του και να χρησιμοποιήσει ένα φυσικό φαινόμενο ως μνημονικό μονοπάτι μέσα στη μοντέρνα πόλη» (Butler, 2006a: 902). Η επιλογή των σημείων και η παρουσίαση ενός κολάζ αποσπασματικών φωνών σε κάθε περίπτωση είναι ένας πολύ δημιουργικός τρόπος προβολής μαρτυριών, που επιτρέπει στον επισκέπτη να περιπλανηθεί, και υπογραμμίζει τη ρευστότητα και τη μεταβλητότητα της μνήμης και του τόπου και τη *«χαοτική πραγματικότητα»* και

υπονομεύει τον ρόλο του ιστορικού που καθοδηγεί προς τη συνοχή ενός μεγάλου αφηγήματος (Bradley, 2012: 106).

Παρόμοια εγχειρήματα είναι τα μονοπάτια *Ports of Call*³⁴, τα οποία έγιναν υπό την καθοδήγηση του Butler στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος Heritage Studies: Place, Memory and History στο University of East London. Πρόκειται για ένα κοινοτικό εγχείρημα στο Ανατολικό Λονδίνο και αποτελείται από μια σειρά διαδρομών με ιστορικά και καλλιτεχνικά στοιχεία που περιλαμβάνουν αποσπάσματα από συνεντεύξεις με μέλη των κοινοτήτων γύρω από τα Royal Docks. Τα Royal Docks υπήρξαν κάποτε από τα πιο πολυσύχναστα μέρη στον κόσμο και έχουν πλούσια πολιτισμική, βιομηχανική, ναυτική και φυσική ιστορία, αλλά ελάχιστη πολιτιστική ερμηνεία στον δημόσιο χώρο. Η περιοχή σήμερα βρίσκεται σε μια μεταβατική φάση μεταξύ της εγκατάλειψης και της ανάπτυξης που τη διαχωρίζουν σε ζώνες διαφορετικών ταχυτήτων. Η δημιουργία των περιπάτων συνεργατικά με τους κατοίκους έγινε με σκοπό την ενθάρρυνση δεσμών μεταξύ των διαφορετικών περιοχών και των παλιών και νέων κατοίκων, την οικοδόμηση μιας ταυτότητας και ενσυναίσθησης με τον περιβάλλοντα χώρο και τη χαρτογράφηση της ιστορίας της περιοχής που αλλάζει ταχύτατα για να στηριχθεί ένα βιώσιμο μέλλον που θα οικοδομηθεί πάνω στους τοπικούς, τόσο περιβαλλοντικούς όσο και ανθρώπινους πόρους. (Butler, 2013: 93). Ο συνεργατικός και συμμετοχικός τρόπος οικοδόμησης και η στόχευση του εγχειρήματος είναι τα σημαντικότερα στοιχεία του συγκεκριμένου παραδείγματος.

Στην Ελλάδα πολύ πιο πρόσφατα ξεκίνησαν οι πρώτοι ηχητικοί περίπατοι, κυρίως με καλλιτεχνικές αναφορές, όπως το «Ακούγοντας ο ένας τον άλλο – (απ)όψεις της πόλης»³⁵ σε συνεργασία του Goethe-Institut με τις ομάδες escoitar.org, noTours και Φωνές, ανεξάρτητους καλλιτέχνες του τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Αποτελείται από 450 ηχογραφημένα κομμάτια από 16 νέους καλλιτέχνες και κατοίκους της Αθήνας στα οποία διαπραγματεύονται τη σχέση τους με την πόλη υπό το πρίσμα της κρίσης.

Ειδική αναφορά απαιτείται για τους ηχητικούς περιπάτους στον Βόλο³⁶, που είναι το πρώτο εγχώριο παράδειγμα που υλοποιήθηκε με τη μεθοδολογία της προφορικής

³⁴ www.portsofcall.org.uk

³⁵ https://www.goethe.de/ins/gr/el/sta/ath/ver.cfm?fuseaction=events.detail&event_id=20426573

³⁶ http://www.vmoc.gr/sw/sw_home.html

ιστορίας. Σχεδιάστηκαν από την ιστορικό Βασιλική Λάζου, στο πλαίσιο της μεταδιδακτορικής της έρευνας στο Μουσείο της Πόλης του Βόλου σε συνεργασία με τη Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν την καθηγήτρια στο τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, αφορούν την ιστορία της Κατοχής και της Αντίστασης μέσα από τα μάτια των παιδιών, καθώς η πλειονότητα των αφηγητών ήταν στην παιδική ή την εφηβική ηλικία την περίοδο εκείνη. Οι μαρτυρίες συλλέχθηκαν από τις ερευνήτριες Β. Λάζου, Ρ. Β. Μπούσχοτεν, Μ. Καραστεργίου, Ο. Σεβαστίδου και Ε. Μαλαγιώργη και συμπληρώθηκαν από παλιότερες συνεντεύξεις που βρίσκονται στο Αρχείο Οπτικοακουστικών Μαρτυριών του Εργαστηρίου Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Τμήματος Ι.Α.ΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας³⁷. Σκοπός του εγχειρήματος, που συντάσσεται με αυτόν του Μουσείου της Πόλης του Βόλου, είναι το άνοιγμα της συζήτησης για ιστορικά θέματα που καλύπτονται από ένα πέπλο σιωπής, η αναθεώρηση συνολικά της ιστορίας της πόλης προς ένα πιο πλούσιο και πολύπλοκο αφήγημα και η επικοινωνία και διάδραση αυτής με τους κατοίκους (Μπούσχοτεν, 2015: 100). Ιδιαίτερα μέσα από τους περιπάτους επιχειρείται μέσω της εξωστρεφούς δράσης του μουσείου η προσέγγιση νέων επισκεπτών που επιθυμούν να μάθουν την ιστορία «που δεν διδάσκεται στα σχολεία»³⁸ και την ιστορία της πόλης τους.

Οι δύο διαδρομές περίπου τριών χιλιομέτρων καλύπτουν μια ποικιλία θεματικών (την πείνα, τους βομβαρδισμούς, την αντίσταση, την βία κτλ.) που χαρτογραφούν την ιστορική περίοδο αλλά και την πόλη, αναδεικνύοντας την πλούσια στρωματογραφία της μνήμης και τη σύνδεσή της με ανεπίσημους μνημονικούς τόπους, όπως η Κίτρινη αποθήκη που λειτούργησε ως φυλακή στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής, ή η Λεωφόρος Ειρήνης στο κέντρο του προσφυγικού συνοικισμού, γνωστή εκείνα τα χρόνια με το όνομα «Φαρδύς» εξαιτίας του πλάτους της, που λειτουργούσε ως το εμπορικό κέντρο και σημείο συνάντησης. Για παράδειγμα, η Κατίνα Ρουμελιώτου-Νιτσιάκου, που ως παιδί μάζευε φρούτα και τα πουλούσε στο Φαρδύ γίνεται μάρτυρας της σύλληψης μιας γειτόνισσας Εβραίας και των δύο παιδιών της, καθώς παίζανε, και τους οποίους δεν ξαναείδε από τότε και αφηγείται ότι, καθώς ανεβάζαν την οικογένεια στο καμιόνι:

³⁷ <http://www.ha.uth.gr/index.php?page=soca-archive>

³⁸ <http://magnesianews.gr/volos/volos-peripatos-se-simia-taftosima-tis-katochis-me-martyries-meso-technologias.html>

«... και μου λέει [η μητέρα] και δε θα ξεχάσω μέχρι να πεθάνω, Κατινάκι πάρε τη βιτρίνα στο παράθυρο κάτω από τη γλάστρα έχω το κλειδί, άνοιξε και βάλτη μέσα μέχρι να ρθει ο άντρας μου [...] και κάθε φορά που περνάω ... θα πάω στο στενό να σας το δείξω να δω το σπίτι που μου 'πε το κλειδί είναι κάτω από τη γλάστρα...». ³⁹

Τα αποσπάσματα είναι μεστά και πυκνά, δίνοντας στο σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, για το οποίο έχει εξάλλου συμπεριληφθεί μια μικρή εισαγωγική πλαισίωση πριν από κάθε μαρτυρία της διαδρομής, μια πλήρη εικόνα της ιστορίας της περιόδου χωρίς να απαιτείται πρότερη γνώση. Η πολυφωνία, η αμεσότητα των φωνών και οι λεπτομέρειες της καθημερινότητας που μοιράζονται οι αφηγητές μεταδίδουν μια αίσθηση οικειότητας με τον τόπο και προκαλούν συγκινησιακή φόρτιση. Η αφήγηση είναι διανθισμένη με ηχητικά αρχεία και τραγούδια προκαλώντας περαιτέρω τον επισκέπτη να φανταστεί νοητές εικόνες δημιουργώντας συνολικά μια πολύ ζωντανή εμπειρία εμπύθισης. Οι περίπατοι είναι αναρτημένοι στην προσωρινή ιστοσελίδα του Μουσείου, ενώ σχεδιάζεται στο άμεσο μέλλον μια εφαρμογή που θα μπορούν οι χρήστες να την κατεβάσουν δωρεάν.

Έπειτα από τη σύντομη αναφορά σε κάποια επιτυχημένα παραδείγματα γίνεται δυνατό να συνοψίσουμε τις δυνατότητες που προσφέρει η αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών σε ηχητικούς περιπάτους.

Αντλώντας από τα πλεονεκτήματα της προφορικής ιστορίας τα οποία συζητήθηκαν στις προηγούμενες ενότητες η χρήση των προφορικών μαρτυριών έχει ως αποτέλεσμα μια πιο πολυφωνική και πολυεπίπεδη ερμηνεία και κατανόηση της ιστορίας και του τόπου και πιο ζωντανή, άμεση, οικεία και βιωματική εμπειρία του παρελθόντος, συγκριτικά ιδίως με τις παραδοσιακές δημόσιες τελετές και τα οπτικά μνημεία (Bradley, 2012: 101). Σύμφωνα με την αξιολόγηση που έγινε από τον Butler για τα μνημοτοπία στον Τάμεση (2011: 199-202· 2013: 90-91), οι επισκέπτες φαίνεται πως απόλαυσαν την «αυθεντικότητα», την αμεσότητα και την ποικιλία των φωνών πραγματικών ανθρώπων έναντι του μονοφωνικού οδηγού. Επιπλέον, η ακρόαση των προφορικών μαρτυριών ενέχει την πιθανότητα δημιουργίας μιας σχέσης ενσυναίσθησης και κατανόησης με τους αφηγητές και τις εμπειρίες τους (Trower, 2011: 11), που εξαρτάται από ένα συνδυασμό παραγόντων (το περιεχόμενο της μαρτυρίας, το στιλ του αφηγητή, τη γλώσσα ή τη διάλεκτο που χρησιμοποιεί κ.ά.) (Butler, 2013: 90· Butler, 2011). Ακούγοντας τις φωνές

³⁹ http://www.vmoc.gr/sw/sw_tracks.html

συγκεκριμένων ανθρώπων με τα κίνητρά τους, τα συναισθήματά τους, τη δική τους ιστορία, παρά απρόσωπες κατηγορίες ανθρώπων ή αριθμούς, ανατρέπονται στερεότυπα και αποδίδεται ένα ανθρώπινο πρόσωπο στην ιστορία και την πόλη (Butler, 2006a: 904), κάνοντας πιο οικεία το παρελθόν και τον τόπο (Butler, 2011: 199-202).

Ποια είναι όμως τα πλεονεκτήματα της χωροθέτησης της μνήμης και της δημιουργίας ενός ηχοτοπίου;

Αρχικά η τοποθέτηση της μαρτυρίας στον τόπο διευκολύνει την κατανόηση της πληροφορίας και της ανθρώπινης εμπειρίας στο πλαίσιο της τοποθεσίας (Butler, 2006a: 904) φωτίζοντας παράλληλα τις ιστορικές μεταβολές που διαμορφώνουν τον τόπο. Ωστόσο, οι περίπατοι εμπλέκουν τους επισκέπτες και επιτρέπουν συνδέσεις μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος με πολύ πιο άμεσους και διαφορετικούς τρόπους από ό,τι σε έναν εσωτερικό χώρο (Trower, 2011: 10). Η φυσική παρουσία του επισκέπτη και η περιδιάβαση στον τόπο διεγείρει τις αισθήσεις (ακοή, όραση, κίνηση, όσφρηση) και τη φαντασία και δημιουργεί μια αίσθηση συμμετοχής και εγγύτητας στην εμπειρία. Πρόκειται δηλαδή για μια ενσώματη και πολυαισθητηριακή εμπειρία εμπύθισης (High, 2011: 218) στην οποία βιώνεται η ιστορία *in situ* προκαλώντας βαθύ αντίκτυπο στον συμμετέχοντα (Bradley, 2012: 101). Στην κυριολεξία δίνει τη δυνατότητα στους επισκέπτες να *περπατήσουν πάνω στα χνάρια των αφηγητών* (High, 2011: 218).

Ωστόσο, ο περίπατος εκτυλίσσεται *in situ* στο παροντικό τοπίο και χρόνο, τα οποία ενσωματώνονται στην εμπειρία και δημιουργείται έτσι μια *αίσθηση καθίζησης του παρελθόντος στο παρόν* (Geismar, 2005 :7-8) που αντανακλά τη μεταβαλλόμενη φύση του χώρου (Geismar, 2005: 7-8). Επομένως, η εμπύθιση δεν είναι ποτέ ολοκληρωτική, εφόσον ο συμμετέχων λαμβάνει ερεθίσματα οπτικά και ακουστικά από το περιβάλλον, με αποτέλεσμα να παράγεται ένταση μεταξύ της απουσίας του παρελθόντος και της παρουσίας του παρόντος (High, 2011: 218). Μέσω της διάδρασης της ακρόασης των παρελθοντικών μαρτυριών και της κίνησης στο παρόν συγκεράζονται διαφορετικές χρονικότητες και χωρικές - η μνήμη του αφηγητή, ο χρόνος στον οποίο αναφέρεται η συνέντευξη, ο χρόνος της συνέντευξης και το υπόβαθρο του ήχου και του επισκέπτη, στοιχεία που συνδέονται με έναν δημιουργικό τρόπο από τον συμμετέχοντα για να κατασκευάσει νόημα, μια διαδικασία που προσομοιάζει στην ίδια τη λειτουργία της μνήμης (Butler, 2007: 15). Επιπλέον, η αφήγηση συνήθως δεν ακολουθεί ένα γραμμικό

σχήμα, αλλά είναι πολυεπίπεδη και κατακερματισμένη χωρίς μια κυρίαρχη ιστορία (Bradley, 2012: 108-9). Εφόσον ο τόπος υπόκειται σε αλλαγές, αυτό σημαίνει πως καμία διαδρομή δεν είναι ποτέ η ίδια καθιστώντας τα μνημοτοπία ικανά να συλλάβουν τη ρευστότητα και τη μεταβλητότητα της ίδιας της μνήμης και ανοιχτά σε διαφορετικές ερμηνείες (Bradley, 2012: 101). Ο επισκέπτης, επομένως, ως ενεργητικός συμμετέτοχος γίνεται μέρος μιας δυναμικής διαδικασίας κατά την οποία, όπως ήταν πρόθεση όλων των παραπάνω παραδειγμάτων, μπορεί να αναστοχαστεί κάνοντας συνδέσεις μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος και να συνδημιουργήσει τα νοήματα που απαντούν στις μοναδικές συνθήκες της συγκεκριμένης διαδρομής τη συγκεκριμένη στιγμή. Κατά αυτόν τον τρόπο τα μνημοτοπία θα μπορούσαν να ενταχθούν στο είδος των «αντι-μνημείων», που μνημονεύουν χωρίς να μνημειοποιούν, καθώς αλληλεπιδρούν με τον επισκέπτη και στα «δρώντα μνημεία» που βιώνονται αντί να θεώνται.

Το σημαντικότερο όφελος των μνημοτοπίων είναι η δημιουργία μιας αίσθησης του τόπου, μιας οικειότητας και δεσμάτος με τον τόπο (Butler, 2013: 91) τόσο για τους κατοίκους όσο και για τους περαστικούς φωτίζοντας αόρατες πτυχές του και προσθέτοντας άλλες διαστάσεις της πραγματικότητας που αγνοούν: αναμνήσεις προσδεδεμένες με τοποθεσίες και τις ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες που τις διαμορφώνουν (Glassberg, 1996: 21). Στην αξιολόγηση του Butler (2011: 208) οι ερωτώμενοι ανέφεραν πως η φυσική συμμετοχή και η αναγνώριση αναφορών στο τοπίο έκαναν την εμπειρία πιο ουσιαστική και αλησμόνητη, δημιουργώντας βαθύτερες συνδέσεις με τον τόπο, οι οποίες θα επανενεργοποιηθούν σε μελλοντικές επισκέψεις.

Επίσης, οι ηχητικοί περίπατοι προσφέρονται για συμμετοχικά εγχειρήματα με συλλογικότητες που συνδέονται με κάποιο τόπο, καθώς είναι ένας σχετικά εύκολος και ανέξοδος τρόπος με τον οποίο τα άτομα και οι συλλογικότητες μπορούν να εκφραστούν, να ενσωματώσουν τις δικές τους ερμηνείες στο τοπίο και να ενδυναμωθούν (Butler, 2006: 906· Butler, 2007). Με τη συνεργασία με τους κατοίκους μπορεί να προκύψει *μια εναλλακτική χαρτογράφηση της πόλης «από τα κάτω»* που θα αποκαλύπτει την πολυπλοκότητα και την πολυφωνικότητα του αστικού χώρου (Tragaki & Parakonstantinou, 2013: 113), ενώ, όπως γίνεται φανερό από τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν, οι ηχητικοί περίπατοι σε σημεία που πραγματεύονται την απώλεια μπορεί να γίνουν *οι ίδιοι τόποι μνήμης* και εργαλείο αντίστασης στη λήθη (Trower, 2011: 11). Τέλος, είναι ένα μέσο που έχει πολλές δυνατότητες για την προβολή της προφορικής,

τοπικής και δημόσιας ιστορίας σε ευρύτερα ακροατήρια, καθώς φαίνεται να είναι πολύ δημοφιλές (Bradley, 2012: 100· Butler, 2007: 16) και παρέχει μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για πειραματισμό και συνεργασία με άλλα επιστημονικά πεδία και τις τέχνες (μουσική, performance, site specific theatre) (Bradley, 2012:103).

Εν τούτοις, οι ηχητικοί περίπατοι δημιουργούν μια σειρά νέων προβληματισμών. Αρχικά, ενδέχεται να προκύψουν νέα ηθικά και δεοντολογικά ζητήματα από το νέο συγκείμενο ακρόασης (Butler, 2013: 91-92), που δεν θα προέκυπταν σε μια έκθεση στον μουσειακό χώρο και τα οποία πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από τον ερευνητή. Για παράδειγμα, η ακρόαση έξω από το σπίτι του αφηγητή είναι μια πολύ ενδεικτική περίπτωση, που αντιμετώπισε ο Butler, κατά την οποία ανακύπτουν τόσο ζητήματα παραβίασης της ιδιωτικότητας και όσο και ο κίνδυνος ηδονοβλεψίας, προκαλώντας δυσφορία τόσο στους πληροφορητές όσο και στους επισκέπτες. Αν και η ενατένιση (gazing) είναι σημαντικό μέρος του μνημοτοπίου, ο Butler (2011: 203-204) υποστηρίζει πως από τη στιγμή που τα μνημοτοπία περιλαμβάνουν τη βαθιά ακρόαση, κατανόηση, συγκατάβαση, ενσυναίσθηση και το σεβασμό διαμορφώνουν πολύ πιο διαφορετικές σχέσεις από αυτές που ορίζουν το ηδονοβλεπτικό θέαμα ως *ανίσχυρο αντικείμενο* κατανάλωσης του βλέμματος. Εν τούτοις, ο ιστορικός πρέπει να κατανοεί τις νέες συνθήκες προβολής και έχει πάντα την επιλογή της ανωνυμίας και της απροσδιοριστίας της θέσης, όπου κρίνεται απαραίτητο. Ορατός είναι, επίσης, ο κίνδυνος της νοσταλγίας, αν και η χωροθέτηση της μνήμης στο παροντικό περιβάλλον λειτουργεί μάλλον αντισταθμιστικά.

Μειονέκτημα των ηχητικών περιπάτων, που συνήθως απαιτούν ακρόαση με ακουστικά, έχει θεωρηθεί η ατομική διάσταση της εμπειρίας και η αδυναμία συγκρότησης μιας συλλογικής διαδικασίας μνημόνευσης και άρα μιας κοινότητας μνήμης, εν αντιθέσει με τα υλικά μνημεία (Geismar, 2005:10). Εντούτοις, η σύνδεση με τον χώρο και η εξοικείωση με μια ανοίκεια τοπικότητα ή θέμα μπορεί να προσφέρει τελικά περισσότερες ευκαιρίες για ουσιαστική αλληλεπίδραση με τους ανθρώπους και να λειτουργήσει ως σημείο εκκίνησης για συζήτηση και την οικοδόμηση μιας συλλογικότητας στον χρόνο (Butler, 2006:898· Geismar, 2005: 10). Η ίδια η πράξη του περπατήματος θεωρείται εξάλλου μια κοινωνική πρακτική που περιλαμβάνει συναντήσεις και την παρουσία στη δημόσια σφαίρα (Tragagaki & Papakonstantinou, 2013: 115).

Ένα άλλο στοιχείο που μπορεί να θεωρηθεί προβληματικό είναι η μερικότητα που αναγκαστικά διακρίνει περιπάτους περιορισμένης χρονικής διάρκειας. Ωστόσο, αφενός αυτό ισχύει σε κάθε μορφή έκθεσης και αφετέρου σκοπός είναι ο περίπατος να προκαλέσει το ενδιαφέρον και να αποτελέσει ένα αφετηριακό σημείο παρά το τέλος της εμπειρίας. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με την αξιολόγηση του Butler (2011: 213), ο χρόνος που αφιέρωσε η πλειονότητα των συμμετεχόντων είχε πολύ μεγαλύτερη διάρκεια από ό,τι έχει υπολογιστεί σε μουσειακές εκθέσεις ή ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές με προφορική ιστορία και που οφείλεται στη δυνατότητα ελέγχου που έχει ο χρήστης πάνω στη διαδικασία και τη διαδραστική και συμμετοχική φύση της εμπειρίας. Στο ίδιο πνεύμα υποστηρίζεται πως η *in situ* ακρόαση επιτρέπει πιο βαθιά και βιωματική συμμετοχή, σε αντίθεση με την παρακολούθηση στο Διαδίκτυο που συνήθως αποτελείται από μια γρήγορη προσπέλαση μικρών αποσπασματικών σημείων (High, 2011:226).

Τέλος, μειονέκτημα έχει θεωρηθεί η «ακαμψία» των ηχογραφημένων περιπάτων σε σχέση με τις μεταβολές του τοπίου το οποίο μπορεί να προκαλέσει αναστατώσεις στη ροή της διαδρομής. Η ευελιξία της τεχνολογίας των «έξυπνων κινητών» και των συστημάτων πλοήγησης και εντοπισμού κάνει δυνατή την απελευθέρωση από παγιωμένες διαδρομές και την περιπλάνηση όταν κρίνεται απαραίτητο (Bradley, 2012:105). Από την άλλη, πρακτικά προβλήματα όπως η εξάρτηση από τα δεδομένα του Διαδικτύου, το κόστος κ.ά. πρέπει να λαμβάνονται υπόψη.

Συνοψίζοντας, τα μνημοτοπία είναι ένας πολύ χρήσιμος τρόπος για τους ιστορικούς να «επανατοποθετήσουν» την πολυφωνική ιστορία πίσω στους τόπους και στους ανθρώπους που τη δημιούργησαν και να οικοδομήσουν σχέσεις τόσο ανάμεσα στους ανθρώπους και τους τόπους όσο και στην ακαδημαϊκή και την τοπική, δημόσια ιστορία και το «κοινό». Η τεχνολογία των μέσων επικοινωνίας δι' εντοπισμού, που εξελίσσεται ταχύτατα και γίνεται όλο και πιο διαθέσιμη – χαρακτηριστική είναι η επιτυχία του Pokemon Go - θα αξιοποιηθεί από μια πληθώρα δρώντων σε ποικίλα πλαίσια και εάν οι ιστορικοί δεν αξιοποιήσουν τις δυνατότητές της θα είναι χαμένη ευκαιρία για αυτό που ονομάζει ο High (2011: 226) αλλαγή παραδείγματος από τη γνώση για τους τόπους από μια ασφαλή απόσταση στη γνώση με τους ανθρώπους που έζησαν εκεί.

3. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

3.1 Εισαγωγή

Το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου βρήκε την Ελλάδα υπό την κυριαρχία της δικτατορίας του στρατιωτικού Ι. Μεταξά, ο οποίος σε συνεργασία με τον βασιλιά Γεώργιο, είχε επιβάλλει από το 1936 ένα φασίζον και απολυταρχικό καθεστώς, παρόμοιο με αυτά της μεσοπολεμικής Ευρώπης, απόρροια της Μεγάλης Ύφεσης, της οικονομικής αστάθειας και της γενικότερης κρίσης του κοινοβουλευτισμού (Hobsbawm, 2010: 116-185).

Παρά τις προσπάθειες για την μη εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο, η ιταλική εισβολή από τα ελληνοαλβανικά σύνορα την 28^η Οκτωβρίου του 1940 δεν άφησε περιθώρια για στάση ουδετερότητας και σήμανε την είσοδο της χώρας στον ολοκληρωτικό πόλεμο.

Η αρχική αισιοδοξία που επικρατούσε στον πληθυσμό από την ηρωική απόκρουση των ιταλικών δυνάμεων, έδωσε τη θέση της σε αγωνιώδη αναμονή μετά από τη σφοδρή επίθεση των Γερμανών και την οπισθοχώρηση των ελληνικών και σύμμαχων δυνάμεων, που έληξε με την είσοδο και την παρέλαση των γερμανικών στρατευμάτων στην Αθήνα στις 27 Απριλίου 1941. Η σβάστικα υψώθηκε στην Ακρόπολη σκεπάζοντας τη χώρα με τη «μακριά νύχτα της βαρβαρότητας» της ναζιστικής κατοχής (Τσώρτσιλ στο Mazower, 1994: 15). Έως το τέλος του Μαΐου '41, όποτε και εκκενώθηκε το τελευταίο οχυρό της Κρήτης από τα συμμαχικά στρατεύματα, είχε ολοκληρωθεί η κατάληψη όλης της χώρας.

Η ναζιστική κατοχή σημάδεψε βαθιά τον τόπο. Οι συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατά τη διάρκειά της μεταμόρφωσαν τόσο την κοινωνική σύνθεση, όσο και την πολιτική και την ιδεολογική συζήτηση με βίαιο και πρωτοφανή τρόπο για τα ελληνικά δεδομένα. Ήταν τέτοιο το σοκ που υπέστη η Ελλάδα από την βία, τις στερήσεις και την τρομοκρατία, που οι μνήμες παραμένουν ζωντανές στις αφηγήσεις των απογόνων έως σήμερα, όπως αποδεικνύεται από τις επαναλαμβανόμενες ιστορίες για την πείνα της Κατοχής και το γνωστό «κατοχικό σύνδρομο». Ταυτόχρονα όμως επανοηματοδοτούνται από τις σημερινές εξελίξεις (πχ. το «Ράιχ της Μέρκελ», οι σημερινοί «γερμανοτσολιάδες» ή οι «Τσολάκογλου») και αποτελούν διαδεδομένες αναφορές για την σημερινή πολιτική και οικονομική κατάσταση της Ελλάδας. Σε αυτό το σημείο είναι απαραίτητο να δοθεί ένα σύντομο ιστορικό πλαίσιο της περιόδου ώστε να κατανοηθεί καλύτερα το φαινόμενο της

επιβίωσης αυτών των μνημονικών τόπων της Κατοχής, εστιάζοντας στις θεματικές που σχετίζονται με την παρούσα εργασία.

3.2 Οι επιπτώσεις της Κατοχής

3.2.1 Διοίκηση – Κατοχικές Κυβερνήσεις

Μετά την ήττα των ελληνικών και συμμαχικών δυνάμεων στην Ελλάδα, η χώρα διαιρέθηκε σε τρεις ζώνες κατοχής υπ' ευθύνη των δυνάμεων του Άξονα. Αρχικά δημιουργήθηκαν οι:

- Βουλγαρική ζώνη, που περιελάμβανε την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη. Η Βουλγαρία επεδίωκε την έξοδο στο Αιγαίο και την «πλήρη ενσωμάτωση [των περιοχών] στο βουλγαρικό κράτος» (Λάζου, 2003: 45-48).
- Ιταλική ζώνη, που περιελάμβανε το μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής Ελλάδας και των νήσων του Αιγαίου και Ιονίου. Μετά την ιταλική συνθηκολόγηση (8/9/1943), αυτές οι περιοχές πέρασαν υπό τη γερμανική δικαιοδοσία.
- Γερμανική ζώνη, που περιελάμβανε νευραλγικά σημεία αυξημένης στρατιωτικής και οικονομικής σημασίας και τα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας και Θεσσαλονίκης (στην Αθήνα λόγω της αυξημένης σημασίας της, συνδιοικούσαν οι ιταλικές και οι γερμανικές αρχές).

Τόσο στην Ελλάδα όσο και αλλού η ναζιστική διοίκηση αποτελείτο από πολυδαίδαλο συνοθύλευμα αξιωματούχων που ανταγωνίζονταν μεταξύ τους (Mazower, 2013: 181). Αυτό το περίπλοκο διοικητικό σχήμα έγινε πεδίο πολλαπλών συγκρούσεων (οι Ιταλοί ανταγωνίζονταν τους Γερμανούς, οι διπλωμάτες είχαν διαφορετικές προτεραιότητες από τους στρατιωτικούς και οι διαπλεκόμενοι Έλληνες πολιτικοί μηχανορραφούσαν με όλους), όπου οι πάντες αδιαφορούσαν για τα προβλήματα του πληθυσμού (Παπαναστασίου & Φλάισερ, 2007: 33). Επιπλέον οι Γερμανοί, παρ' ότι επιθυμούσαν την απεμπλοκή τους από τη διοίκηση, ανέλαβαν τον ρόλο του επιδιαιτητή (Παπαναστασίου & Φλάισερ, 2007: 41) διατηρώντας αδιαπραγμάτευτη πρωτοκαθεδρία, καθώς η ιταλική «preponderanza» («το απόλυτο ιταλικό προβάδισμα, που είχε παραχωρήσει ο Χίτλερ στο Μουσολίνι») έμενε εν πολλοίς μόνο στα χαρτιά (Φλάισερ, 1988/1995: 86).

Σύμφωνα με την πάγια τακτική της γερμανικής διοίκησης διατηρήθηκε ο υπάρχων διοικητικός μηχανισμός (Mazower, 2013: 188), προερχόμενος εξάλλου από το αυταρχικό

καθεστώς της δικτατορίας του Μεταξά, υπό την επίβλεψη αξιωματούχων διορισμένων από τον Άξονα. Η γερμανική διοίκηση ήταν λιγότερο παρεμβατική από τις άλλες δυο δυνάμεις του Άξονα, καθώς η Ελλάδα ήταν εκτός ζωτικού χώρου (Lebensraum) (Παπαναστασίου & Φλάισερ, 2007: 33).

Στην Αθήνα διορίστηκε η δωσίλογη κυβέρνηση του στρατηγού Τσολάκογλου, που υπέγραψε τη συνθηκολόγηση στις 20/3/1941. Ο Τσολάκογλου συνέστησε κυβέρνηση από γερμανόφιλους στρατιωτικούς με επιχείρημα την υπεράσπιση της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας και τη μείωση των συνεπειών της ήττας για τον ελληνικό λαό (Λάζου, 2003: 34). Την κυβέρνηση Τσολάκογλου διαδέχθηκε τον Δεκέμβριο του 1942 (2/12/1942) η κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Λογοθετόπουλου, μεγαλοαστού ιατρού από την Αθήνα και κατόπιν, στις 7 Απριλίου 1943, νέα κυβέρνηση υπό τον Ιωάννη Ράλλη το 1943, ο οποίος παρέμεινε μέχρι την απελευθέρωση.

Η κυβέρνηση Τσολάκογλου αλλά και οι κατοπινές κατοχικές κυβερνήσεις των Λογοθετόπουλου και Ράλλη, λειτούργησαν ως εγγυητές της εξουσίας και των συμφερόντων του Ράιχ, νομοθετώντας και διοικώντας σε πλήρη συνεργασία και προς όφελος των κατακτητών, χωρίς κανένα έρεισμα και κύρος στην πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού (Αλβανός, 2003: 68). Η πλήρης αδυναμία της κυβέρνησης Τσολάκογλου να αντιμετωπίσει την οικονομική κατάρρευση του κράτους και την επισιτιστική κρίση που ακολούθησε, όπως και να εμποδίσει την προσάρτηση εδαφών από τους Ιταλούς και τους Βούλγαρους, επέτεινε την απαξίωση που έτρεφε ο ελληνικός πληθυσμός για αυτήν. Το κενό εξουσίας δεν αναπλήρωσαν ούτε οι δωσίλογες κυβερνήσεις, ούτε όμως και οι εξόριστες, καθώς αδυνατούσαν να απαντήσουν στα τρέχοντα ζητήματα της επιβίωσης αλλά και ολιγώρησαν στην οργάνωση του αντιστασιακού αγώνα.

Το κενό κάλυψαν τελικά οι αντιστασιακές οργανώσεις (Ελεφάντης, 2003: 80), μετασχηματίζοντας το πολιτικό σκηνικό, λόγω της πρωτοκαθεδρίας του εαμικού κινήματος, της ριζοσπαστικοποίησης και της εισόδου «νέων» κοινωνικών ομάδων για δεκαετίες αποκλεισμένων από την πολιτική (Βόγλης, 2010: 26-27). Η πολιτική και κοινωνική εμπειρία της Κατοχής διαμόρφωσε, έστω και παροδικά, ιδεολογικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες ριζικά διαφορετικές από τις προπολεμικές. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι παρόλη την βίαιη ανακοπή της εξέλιξης αυτής με τον Εμφύλιο

Πόλεμο και την εδραίωση του μεταπολεμικού κράτους, η εμπειρία της Κατοχής διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό τη μεταπολεμική Ελλάδα.

Η αναποτελεσματικότητα της διοίκησης φάνηκε εξ αρχής στην οικονομία της χώρας. Από τις πρώτες μέρες της Κατοχής οι Γερμανοί επιδόθηκαν σε έναν αγώνα δρόμου, ώστε να αρπάξουν τον πλούτο της χώρας και να διασφαλίσουν τα στρατηγικά συμφέροντά τους πριν προλάβουν οι Ιταλοί σύμμαχοί τους (Mazower, 1994: 51).

3.2.2 Οικονομία

Είναι εύκολα κατανοητό ότι η λεηλασία των πόρων της, ούτως ή άλλως, αδύναμης ελληνικής οικονομίας οδήγησε τάχιστα στην οικονομική κατάρρευση. Οι δεσμεύσεις και επιτάξεις πρώτων υλών, τροφίμων, βιομηχανικών προϊόντων, καυσίμων, μεταφορικών μέσων καθώς και των κύριων επιχειρήσεων, βιομηχανιών, τραπεζών και ορυχείων⁴⁰ ήταν σύνηθες φαινόμενο. Αυτό γινόταν είτε με θεμιτά (εξαγορά, μακροχρόνιες μισθώσεις, πολυετή συμβόλαια), είτε με αθέμιτα μέσα («αριοποίηση» των εβραϊκών επιχειρήσεων, αρπαγές, επιτάξεις, κατασχέσεις) (Χατζηιωσήφ, 2007: 185-188). Επιπρόσθετα, τα υπέρογκα «έξοδα Κατοχής» (τα υψηλότερα κατά κεφαλήν στην Ευρώπη (Παπαναστασίου & Φλάισερ, 2007: 112) δημιούργησαν έναν ασφυκτικό κλοιό γύρω από την οικονομία.

Αναφορικά με τις βιομηχανίες (κλωστοϋφαντουργεία, ναυπηγεία, σιδηροβιομηχανίες, μηχανουργεία), παρατηρήθηκε το εξής: όσες εξυπηρετούσαν τη ναζιστική πολεμική μηχανή συνέχισαν να λειτουργούν υπό γερμανικό ή ιταλικό έλεγχο⁴¹, ενώ οι άλλες είτε έκλεισαν, είτε υπολειπορούσαν υπό το οικονομικό βάρος και την έλλειψη πρώτων υλών και καυσίμων (Βόγλης, 2010: 56). Τέλος, στα οικονομικά αδιέξοδα πρέπει να προστεθεί η εκτόξευση της ανεργίας λόγω του κλεισίματος πολλών εργοστασίων και της

⁴⁰ Τα μεταλλεύματα (χρώμιο, βωξίτης, μόλυβδος, νικέλιο) ήταν ιδιαίτερα σημαντικά για την πολεμική βιομηχανία της Γερμανίας. Το 1942 το 1/3 των εισαγωγών χρωμίου στη Γερμανία προερχόταν από την Ελλάδα (Βόγλης, 2010: 55), ενώ κατά τα έτη 1943-1944 μειώθηκε σημαντικά η παραγωγή των ορυχείων λόγω της επιθετικής ανταρτικής δράσης (Χατζηιωσήφ, 2007: 191-195).

⁴¹ Ενδεικτικό είναι πως πάνω από το 10% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού εργαζόταν άμεσα στην πολεμική βιομηχανία του Άξονα (Χατζηιωσήφ, 2007: 199).

πτώσης της βιομηχανικής παραγωγής (Θωμαδάκης, 2003: 126) και η συνακόλουθη κατάρρευση της αγοράς.

Το ανθρώπινο δυναμικό ήταν ένας ακόμα πόρος που εκμεταλλεύονταν μέσω των λεγόμενων «αγγαρειών», της υποχρεωτικής δηλαδή εργασίας ανά τακτά χρονικά διαστήματα για την κατασκευή τεχνικών έργων, ορυχείων ή την αποστολή Ελλήνων εργατών στα εργοστάσια της Βέρμαχτ (Βόγλης, 2010: 56-58). Καθώς οι ανάγκες της πολεμικής βιομηχανίας αυξάνονταν λόγω της κλιμάκωσης του πολέμου στο ανατολικό μέτωπο, γινόταν όλο και πιο επιτακτική η ανάγκη προσέλκυσης εργατών. Με σκοπό τη στρατολόγηση εργατών για τα εργοστάσια στη Γερμανία διορίστηκε ο Φριντς Ζάουκελ πληρεξούσιος του Ράιχ για την Εργασία, και συγκροτήθηκε στη Θεσσαλονίκη τον Ιανουάριο του 1942 η Επιτροπή Στρατολόγησης Ελλήνων Εργατών για Εργασία στην Αλλοδαπή (Mazower, 1994: 100-101). Η ανταπόκριση υπήρξε εξαιρετικά μικρή συγκριτικά με τις άλλες χώρες, παρά την προπαγάνδα και τα θέλγητρα που υπόσχονταν υψηλούς μισθούς και καλές συνθήκες εργασίας και παρά την ένδεια της εργατικής τάξης, ώστε τελικά το σχέδιο εγκαταλείφθηκε. Ωστόσο φήμες για επικείμενη αναγκαστική πολιτική επιστράτευση στις αρχές του 1943 για την αποστολή εργατών εκτός της χώρας πυροδότησαν έντονες αντιδράσεις και το ξέσπασμα μαζικών διαδηλώσεων και απεργιών, με αποκορύφωμα τη γενική απεργία στις 5 Μαρτίου, που τελικά ακύρωσαν τα σχέδια των αρχών.

Η παράλληλη κυκλοφορία τριών νομισμάτων – της δραχμής, του κατοχικού μάρκου και της μεσογειακής δραχμής της Cassa Mediterranea για μια σύντομη περίοδο στην αρχή της Κατοχής, σε συνδυασμό με την εκτύπωση χαρτονομισμάτων χωρίς αντίκρισμα σε χρυσό από την Τράπεζα της Ελλάδος για την κάλυψη των υπέρογκων εξόδων Κατοχής⁴², είχαν ως αποτέλεσμα την ξέφρενη πορεία του πληθωρισμού (Θωμαδάκης, 2003: 125). Άλλωστε τα κρατικά αποθέματα χρυσού ακολούθησαν την πορεία του βασιλιά και της εξόριστης κυβέρνησης, καθώς βρίσκονταν υπό το συμμαχικό έλεγχο (Λάζου, 2003: 38). Τα παραπάνω οδήγησαν στην ολοκληρωτική υποτίμηση της δραχμής, βάζοντας τη χώρα σε μια δημοσιονομική και χρηματοοικονομική κρίση η οποία διήρκησε καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου. Κυκλοφορούσαν χιλιάδες χαρτονομίσματα χωρίς καμία ανταλλακτική αξία, γεγονός που σήμαινε καταρχήν την εξαθλίωση των μισθωτών

⁴² Η κυκλοφορία των νομισμάτων εκτοξεύεται από 41 δις δραχμές τον Νοέμβριο του 1941, σε 185 δις τον Σεπτέμβριο του 1942 και 1030 δις τον Αύγουστο 1943 (Θωμαδάκης, 2003: 125).

(Βόγλης, 2010: 47)⁴³. Παράλληλα παρατηρήθηκε τεχνητή ή πραγματική έλλειψη βασικών προϊόντων και λόγω της απουσίας ελέγχου από τις αρχές, μια απροσδόκητη άνθηση του μαυραγοριτισμού. Οι Αθηναίοι υπήρξαν ιδιαίτερα επινοητικοί στην απόκτηση των αναγκαίων για την επιβίωση και οι δρόμοι της Αθήνας σύντομα πλημμύρισαν από μικροπωλητές (νόμιμους ή μη) και ζητιάνους. Η αποδιάρθρωση του κράτους και της οικονομίας φάνηκε σε όλη της την έκταση από τους πρώτους μήνες της κατάληψης της χώρας και κυρίως με τον τραγικό λιμό του χειμώνα 1941-1942.

3.2.3 Λιμός

Η επίταξη των αγροτικών προϊόντων από τις δυνάμεις Κατοχής σε συνδυασμό με την κακή σοδειά του 1941 και τον κατακερματισμό της χώρας από την τριπλή κατοχή περιόρισαν σημαντικά τα πρωτογενή προϊόντα. Η αδυναμία του κράτους να συλλέξει την παραγωγή και η απροθυμία των αγροτών να την παραδώσουν – είτε ως πράξη ανυπακοής, είτε με σκοπό τη διάθεσή της στη μαύρη αγορά - περιόρισαν σημαντικά την διάθεση των προϊόντων. Τέλος η αδυναμία μεταφοράς των προϊόντων από την ύπαιθρο στις πόλεις λόγω της καταστροφής του συγκοινωνιακού δικτύου και ο συμμαχικός αποκλεισμός του 1941, έκαναν αδύνατη την εισροή αγαθών στα αστικά κέντρα και την Αθήνα.

Ο μεγάλος λιμός έπληξε τα αστικά κέντρα και κάποια νησιά (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Σύρος κ.ά.). Ειδικά στην Αθήνα και τον Πειραιά η έλλειψη τροφίμων πήρε τραγικές διαστάσεις κοστίζοντας τη ζωή σε (κατά προσέγγιση) 40.000 ενήλικες και παιδιά από τον Οκτώβριο του 1941 έως τον Οκτώβριο του 1942 (Καβάλα, 2003: 51· Λούκος, 2007: 250). Σύμφωνα με τα στοιχεία του Ερυθρού Σταυρού συνολικά στη χώρα η πείνα ευθύνεται άμεσα ή έμμεσα (π.χ. με την έξαρση ασθενειών όπως η φυματίωση) για τον θάνατο 250.000 ατόμων κατά το διάστημα το 1941 – 1943 (Καβάλα, 2003: 51), ενώ ο Mazower (1994: 67) δεν αποκλείει ο συνολικός αριθμός των θανάτων που οφείλονται στην πείνα σε όλα τα χρόνια της Κατοχής να αγγίζει τις 500.000.

Ο λιμός σφράγισε τη μνήμη των ανθρώπων. Το φαγητό έγινε έμμονη ιδέα και ο θάνατος από ασιτία καθημερινότητα. Η αναζήτηση τροφής στα σκουπίδια, οι

⁴³ Χαρακτηριστικά η επίσημη τιμή του ψωμιού από τις 70 δραχμές τον Ιούνιο του 1941 είχε φθάσει στις 2.350 δραχμές τον επόμενο χρόνο (Mazower, 1994: 91)

σκελετωμένοι άνθρωποι, τα πρησμένα παιδιά, τα κάρα του Δήμου με τα πτώματα και ο θρήνος για τα αγαπημένα πρόσωπα που δεν μπορούσαν καν να έχουν μια αξιοπρεπή ταφή, αποτέλεσαν αναμφίβολα μια τραυματική εμπειρία. Η εμπειρία αυτή εγγράφηκε στη συλλογική μνήμη σε τέτοιο βαθμό που υποστηρίζεται πως η *τραυματική εμπειρία [του λιμού] ταυτίστηκε με την ίδια την Κατοχή* (Καβάλα, 2003: 51) και αποτέλεσε έναν *αυτόνομο μνημονικό τόπο μέσα σε αυτόν της Κατοχής* (Χαραλαμπίδης, 2012: 66).

Η κατοχική κυβέρνηση αποδείχτηκε εντελώς ανεπαρκής να αντιμετωπίσει το επισιτιστικό πρόβλημα. Όχι μόνο απέτυχε στην στρατηγική αντιμετώπισης της κρίσης, αλλά επίσης δεν εμπόδισε την άνοδο του μαυραγοριτισμού. Ομοίως και η εξόριστη κυβέρνηση επέδειξε αδράνεια καθώς ιεραρχούσε ψηλότερα το «πολιτειακό ζήτημα» της μεταπολεμικής Ελλάδας και πιθανότατα εξαιτίας της στήριξης που παρείχε στον αποκλεισμό των Συμμάχων (Καβάλα, 2003: 52). Οι δύο συγκυρίαρχοι, Γερμανοί και Ιταλοί, μετέθεταν τις ευθύνες ο ένας στον άλλον για τον επισιτισμό της Αθήνας και του Πειραιά, ενώ παράλληλα Βρετανοί και Γερμανοί χρησιμοποιούσαν τον λιμό ως προπαγανδιστικό όπλο: οι μεν πρώτοι κατηγορούσαν τους δε ότι λήστευαν τον ελληνικό λαό και τον άφηναν να πεθάνει, οι δε δεύτεροι ότι ευθύνεται ο ναυτικός αποκλεισμός των Συμμάχων για την πείνα του ελληνικού πληθυσμού (Λούκος, 2007: 228).

Ο λιμός δεν άγγιξε στον ίδιο βαθμό όλες τις κοινωνικές ομάδες. Τα θύματα προέρχονταν κυρίως από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, ενώ ιδιαίτερα επλήγησαν οι κάτοικοι των προσφυγικών συνοικισμών. Στρατιώτες εγκλωβισμένοι στην Αθήνα, άνεργοι, εργάτες, μισθωτοί και συνταξιούχοι – των οποίων συρρικνώθηκε η αγοραστική δύναμη λόγω του ξέφρενου πληθωρισμού⁴⁴ - όσοι δηλαδή δεν είχαν περιουσιακά στοιχεία να εκποιήσουν στη μαύρη αγορά και χωρίς γνωριμίες στην επαρχία, στάθηκαν πιο ευάλωτοι (Καβάλα, 2003: 52· Λούκος, 2007: 231). Από το Μάιο του 1941 καθιερώθηκαν δελτία για το ψωμί, το ρύζι, το ελαιόλαδο και τη ζάχαρη. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Κοινωνίας των Εθνών «η ημερήσια πρόσληψη θερμίδων της πλειονότητας του ελληνικού πληθυσμού από όλες τις πηγές [...] ήταν γύρω στο 1/3 των πάγιων θρεπτικών αναγκών» (Mazower, 1994: 56). Όπως γίνεται εύκολα κατανοητό οι άνθρωποι εξαντλούνταν και κατέρρεαν ακόμα και μέσα στη μέση του δρόμου.

⁴⁴ Η αγοραστική δύναμη του μέσου μισθού κυμάνθηκε χαμηλότερα από το 1/6 της προπολεμικής του αξίας, αποκλείοντας την αγορά πρώτων ειδών (Θωμαδάκης, 2003: 131)

Έπειτα από μακρές διαπραγματεύσεις μεταξύ των Βρετανών, των Αμερικανών, της εξόριστης κυβέρνησης και του Άξονα για την άρση του ναυτικού αποκλεισμού, δόθηκε τελικά η άδεια για την αποστολή σιτηρών από την Τουρκία με το πλοίο «Κουρτουλούς» και «Τουμπλού Μπουνάρ». Ωστόσο η εισαγόμενη ποσότητα αποδείχθηκε ανεπαρκής, οπότε κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης, ιδίως στην Αμερική όπου δραστηριοποιήθηκαν οι ομογενείς (Καβάλα, 2003: 61), αλλά και από τον κίνδυνο της αποξένωσης του ελληνικού πληθυσμού από το συμμαχικό στρατόπεδο (Λούκος, 2007: 229), η Αγγλία έδωσε την άδεια για αποστολή σιτηρών από ουδέτερες χώρες. Το καλοκαίρι του 1942 άρχισαν να καταφθάνουν φορτία καναδικών σιτηρών με σουηδικά πλοία που διανέμονταν με την βοήθεια του Ερυθρού Σταυρού. Η επισιτιστική βοήθεια συνέχισε να φθάνει τακτικά στα λιμάνια της χώρας καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής και ανακούφισε σε μεγάλο μέρος τον πληθυσμό, χωρίς ωστόσο να μπορεί να υποστηριχθεί επ' ουδενί πως υπήρξε διατροφική επάρκεια.

3.2.4 Στρατηγικές επιβίωσης

Όσοι Αθηναίοι είχαν τη δυνατότητα μετανάστευσαν σε συγγενείς στην επαρχία ή ενοικίασαν χωράφια. Άλλοι έκαναν ολοήμερες ή ακόμα και πολυήμερες εξορμήσεις προς αναζήτηση τροφής «δια της ανταλλαγής», μάζευαν αγριόχορτα, άρχισαν να εκτρέφουν οικόσιτα ζώα μέσα στον αστικό ιστό ή «ξεκοκάλιζαν» τα σκουπίδια- ιδίως τα παιδιά (Καβάλα, 2003: 57).

Σημαντικό ρόλο έπαιξαν τα συσσίτια και η διανομή ψωμιού που διοργανώνονταν από φορείς, όπως φιλανθρωπικές οργανώσεις. Συσσίτια εκτός από το κράτος (Λαϊκά Συσσίτια) και το Δήμο Αθηναίων, προσέφεραν ο Ερυθρός Σταυρός, ο Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης (ΕΟΧΑ) της Αρχιεπισκοπής, και πολλοί συνεταιρισμοί που ιδρύθηκαν την περίοδο αυτή (Καβάλα, 2003: 57-59).

Οι συλλογικές πρακτικές επιβίωσης παρότι δεν ήταν ικανές να καλύψουν τις τεράστιες ανάγκες του πληθυσμού, ανακούφιζαν εν μέρει και παράλληλα δημιούργησαν μηχανισμό παράκαμψης των μαυραγοριτών, αναδεικνύοντας την ολιγορία των Αρχών (Χαραλαμπίδης, 2012: 83-87).

Αξίζει να σημειωθεί ωστόσο ότι ακόμα και υπό αυτές τις συνθήκες δεν έλειπαν οι περιπτώσεις υπεξαίρεσης τροφίμων και πλαστών δελτίων κυρίως με εμπλοκή του κρατικού μηχανισμού. Αυτά τα κρούσματα διαφθοράς (Καβάλα, 2003: 56) επέτειναν το

έλλειμμα νομιμοποίησης και ήταν από τα πρώτα πεδία δραστηριοποίησης του ΕΑΜ, το οποίο διεκδίκησε τον έλεγχο των συσσιτίων, συγκεράζοντας τον αγώνα για την επιβίωση με την αντιστασιακή πολιτική (Χαραλαμπίδης, 2012:100-103). Οι νέες μορφές αλληλεγγύης και η όσμωση με τη συλλογική οργάνωση θεωρείται πως έφερε τη συνειδητοποίηση των κοινωνικών συμφερόντων και τη ριζοσπαστικοποίηση των ανθρώπων, σημεία που επέτρεψαν μετέπειτα επιθετικότερες μορφές διεκδίκησης όπως οι απεργίες (Καβάλα, 2003: 60).

3.2.5 Μαυραγοριτισμός

Μέσα σε αυτό το κλίμα ήταν αναμενόμενο να αποδιαρθρωθεί πλήρως η κοινωνική ζωή. Οι (μικρο)κλοπές ακόμη και των πιο ευτελών αγαθών, έγιναν μέρος της καθημερινότητας και η «εξαπάτηση εξελίχθηκε από δραστηριότητα του περιθωρίου σε καθημερινή πραγματικότητα» (π.χ. αρπαγή τροφίμων) (Καβάλα, 2003: 55). Πολλά αγαθά κρύφτηκαν από ιδιώτες και διατέθηκαν εκτός κανονιστικού πλαισίου χωρίς τον έλεγχο του κράτους (Θωμαδάκης, 2003: 129).

Στη μαύρη αγορά, η οποία βρέθηκε «στο κέντρο των κοινωνικών αλλαγών της Κατοχής» (Mazower, 1994: 79), ενεπλάκησαν όλοι ανεξαιρέτως, ειδικά την περίοδο του μεγάλου λιμού. Η συμμετοχή ελάμβανε τη μορφή είτε μιας ακόμα πρακτικής επιβίωσης είτε ως πηγή κερδοσκοπίας (Καβάλα, 2003: 56). Από τη μια δηλαδή πεινασμένοι αστοί και εξαθλιωμένοι αγρότες πουλούσαν, μεταπωλούσαν ή αντάλλασσαν ο,τιδήποτε χρήσιμο για την επιβίωσή τους και από την άλλη μια μικρότερη ομάδα παραγωγών ή εμπόρων και μεσαζόντων εκμεταλλευόντουσαν τη σπανιότητα των αγαθών με σκοπό το κέρδος. Επιπλέον υποστηρίζεται πως ενώ κατά την περίοδο της μεγάλης πείνας η μαύρη αγορά είχε οικογενειακό και συνεταιριστικό χαρακτήρα, στη συνέχεια συγκεντρώθηκε στα χέρια ολίγων και εξελίχθηκε σε επιχειρήσεις μεγάλων διαστάσεων σε συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής (Καβάλα, 2003: 56· Βόγλης, 2010: 52).

Οι «μαυραγορίτες» ή «μεγαλομαυραγορίτες», δημιουργούσαν τεχνητές ελλείψεις στην αγορά με σκοπό τον έλεγχο των τιμών και τον πλουτισμό. Αυτό επιβεβαιώνεται από την ξαφνική κυκλοφορία «σπάνιων» αγαθών σε σημαντικά μικρότερες τιμές όταν επιτυγχάνονταν νίκες των Συμμάχων εναντίον του Άξονα (Θωμαδάκης, 2003: 135).

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής σημειώθηκε αξιοσημείωτη ρευστοποίηση περιουσιών: αριστοκρατικά ακίνητα στην Αθήνα άλλαζαν χέρια στο 25% της προπολεμικής αξίας

τους (Θωμαδάκης, 2003:113). Κερδοσκόποι που πλούτισαν ξαφνικά ανήκαν σε διάφορες τάξεις: πρώην χωρικοί ή χειρώνακτες αλλά και μέλη της ανώτερης τάξης, όπως βιομήχανοι και εφοπλιστές, οι οποίοι σε συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής κατόρθωσαν να διατηρήσουν ή και να αυξήσουν τα κεφάλαιά τους, Ωστόσο, η σημαντική ανακατανομή του πλούτου και η συμπίεση των μικρομεσαίων στρωμάτων, διαμόρφωσαν τη μεταπολεμική κοινωνία της Ελλάδας (Θωμαδάκης, 2006: 117) Δύο προϋποθέσεις εξασφάλιζαν τον πλουτισμό: το να είσαι κοντά σε αποθέματα περιζήτητων αγαθών ή το να είσαι κοντά στην εξουσία (Mazower, 1994: 87). Είναι αδιαμφισβήτητη η συμμετοχή των αρχών κατοχής στο σύστημα της μαύρης αγοράς (μέσω δωροδοκιών), ωστόσο η πλειοψηφία των «μαυραγοριτών» ήταν Έλληνες.

Η κυβέρνηση Τσολάκογλου νομοθέτησε εναντίον των «κερδοσκόπων» μια σειρά μέτρων και διαταγμάτων για την πάταξη της μαύρης αγοράς, εν τούτοις οι μεγάλοστομες διακηρύξεις δεν έφεραν πολλά αποτελέσματα, καθώς η ολιγοπρία των δικαστηρίων και τα κρούσματα διαφθοράς μέσα στο κυβερνητικό στρατόπεδο⁴⁵ προκαλούσαν μάλλον θυμηδία στον κόσμο (Βόγλης, 2010: 52).

Ο Χαραλαμπίδης (2012: 74-75) διακρίνει δύο σημαντικές συνέπειες που είχε η εμφάνιση της μαύρης αγοράς στην καθημερινότητα των Αθηναίων: αφενός τη διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής και τη δημιουργία ενός βαθιού κοινωνικού ρήγματος με τους κερδοσκόπους-συνεργάτες των Ναζί, το οποίο στη συνέχεια επενδύθηκε με πολιτικά χαρακτηριστικά ταυτίζοντάς τους με τις κατοχικές κυβερνήσεις, και αφετέρου την εξοικείωση των καθόλα νομοταγών πολιτών με την παραβατικότητα και την παρανομία ως αναγκαστική λύση για την επιβίωση, αποτελώντας τη γέφυρα για την παράνομη αντιστασιακή δράση (Ελεφάντης, 2003: 81).

3.3 Αντίσταση

3.3.1 Η πρώτη φάση

Από τους πρώτους μήνες της Κατοχής έλαβαν χώρα κάποιες αυθόρμητες αντιστασιακές πράξεις. Αρχικά, ο αντιστασιακός αγώνας αφορά σε μεμονωμένες πράξεις δολιοφθοράς και κατασκοπείας (π.χ. σαλταδόροι), ενώ εκτεταμένη υπήρξε η φιλοξενία, φροντίδα και

⁴⁵ Ενδεικτικό είναι πως κανένας δημόσιος υπάλληλος δεν καταδικάστηκε (Αλβανός, 2003: 68).

φυγάδευση αποκομμένων βρετανών στρατιωτών, η οποία αποτέλεσε την «πρώτη μαζική εκδήλωση ανυπακοής» στον κατοχικό στρατό (Μαργαρίτης, 2003α: 96).

Στην Αθήνα οι σποραδικές αυθόρμητες πράξεις αντίστασης προέρχονται κυρίως από την νεολαία και περιλαμβάνουν μια ποικιλία μορφών, από την άρνηση συνεργασίας καθημερινά με τους κατακτητές, έως την αναγραφή συνθημάτων και συμβόλων, όπως «V» και «Αέρα!», στους τοίχους της πόλης, σε μια προσπάθεια επανοικείωσης του δημόσιου χώρου (Mazower, 1994: 118), καθώς και μικρές πράξεις δολιοφθοράς. Η υποστολή της χιτλερικής σημαίας από το βράχο της Ακρόπολης από τους Μανώλη Γλέζο και Λάκη Σιάντα την 31^η Μαΐου 1941, αν και κίνηση καθαρά συμβολική, εξέφρασε καθαρά την δυσαρέσκεια της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού και χαιρετήθηκε από τους Συμμάχους ως κάλεσμα της Αντίστασης σε όλη την Ευρώπη (Φλάισερ, 1988/1995: 120). Ωστόσο δεν υπήρχε ακόμα ένας πόλος για την στρατιωτική, πολιτική και ιδεολογική συγκρότηση της Αντίστασης ούτε οι φορείς που θα συντόνιζαν και θα μετασχημάτιζαν τις αυθόρμητες εκδηλώσεις εχθρότητας σε ένα μαζικό και ενεργητικό αγώνα αντίστασης.

Επιπλέον, την ίδια περίοδο δημιουργήθηκε μια πληθώρα αντιστασιακών οργανώσεων στην Αθήνα, όπως το ΕΑΜ – Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Σεπτέμβρης '41), ο ΕΔΕΣ – Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (Σεπτέμβρης '41), η ΠΕΑΝ – Πανελλήνια Ένωση Αγονιζόμενων Νέων (Σεπτέμβριο '41), η 3Α – Αγών-Ανόρθωσις-Ανεξαρτησία (Οκτώβρης '42) και η ΕΕΕ – Ένωση Ελεύθερων Ελλήνων (Αύγουστος '42) με εθνικοαπελευθερωτικό και κυρίως δημοκρατικό χαρακτήρα. Πολλές από τις αστικές οργανώσεις παρέμειναν *ολιγοπρόσωπες και συνωμοτικού χαρακτήρα*, διότι οι ιδρυτές τους, μέλη της προπολεμικής ελίτ, είχαν περιορισμένη σύνδεση με ευρύτερα κοινωνικά στρώματα (Βόγλης, 2010: 72).

Πράγματι η πλειοψηφία του προπολεμικού πολιτικού κόσμου επέδειξε αδράνεια ή αδυναμία να παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο στη συγκρότηση του αντιστασιακού αγώνα, καθώς παρέμεινε εν πολλοίς προσκολλημένος σε παλαιϊκές προσωποκεντρικές και πελατειακές δομές και επίδικα του παρελθόντος (βενιζελισμός – αντιβενιζελισμός και το πολιτειακό ζήτημα) – αγνοώντας το άμεσο πρόβλημα της επιβίωσης του πληθυσμού και αδυνατώντας να κινητοποιήσει πλατιά κοινωνικά στρώματα (Mazower, 1994: 123-128). Δημιουργήθηκε έτσι χώρος δράσης για μειοψηφικούς προπολεμικούς σχηματισμούς με εμπειρία στη μαζική δουλειά σε κοινωνικούς χώρους, κυρίως το ΚΚΕ, όπου οργάνωσε

μια πολύπλευρη δράση και ηγήθηκε και ριζοσπαστικοποίησε την νέα κοινωνική δυναμική.

3.3.2 Η δεύτερη φάση

Η βάση για την ανάπτυξη της αντίστασης στις πόλεις τέθηκε από τις συλλογικές κοινωνικές πρακτικές και δράσεις που αναδύθηκαν στις τραγικές συνθήκες του χειμώνα 1941-1942 (Βόγλης, 2010: 56-57) και ήταν συνδεδεμένη με το αυξανόμενο μίσος εναντίον των κατακτητών και της δωσίλογης κυβέρνησης, εφόσον δικαίως θεωρούνταν υπεύθυνοι για την τραγική κατάσταση των κατοίκων. Η κοινωνική πόλωση εντάθηκε σε μαζικούς χώρους (σχολεία, πανεπιστήμια, δημόσιες υπηρεσίες και εργοστάσια), όπου σχηματίστηκαν ισχυρά δίκτυα αλληλεγγύης.

Η νεολαία επίσης έπαιξε καταλυτικό ρόλο στον αντιστασιακό αγώνα των πόλεων και όχι μόνο. Οι φοιτητές, οι μαθητές και οι νέοι εργάτες συγκρότησαν γρήγορα τους πρώτους πυρήνες γύρω από τους χώρους σπουδών και εργασίας τους και ανέπτυξαν ποικιλόμορφη δράση (συσσίτια, δράσεις αλληλεγγύης, αναγραφή συνθημάτων, διαδηλώσεις, το «χωνί», παράνομος τύπος έως και τη συγκρότηση ένοπλων τμημάτων). Οι αμιγώς νεολαιίστικες οργανώσεις με κύρια σημεία αναφοράς το φιλελεύθερο κέντρο ήταν η Πανελλήνια Ένωσις Αγωνιζομένων Νέων, η Στρατιά Σκλαβωμένων Νικητών, η Ιερή Ταξιαρχία και η νεολαία του ΕΔΕΣ Αθήνας (Βαρών – Βασάρ, 2009). Στον χώρο της Αριστεράς ανήκαν: η ΟΚΝΕ (Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδας) και το ΕΑΜ Νέων (ιδρύεται το Φεβρουάριο του 1942), η Λεύτερη Νέα που υπήρξε και η μοναδική οργάνωση αμιγώς για γυναίκες. Κομβική στιγμή για την ανάπτυξη του αντιστασιακού αγώνα στη νεολαία υπήρξε η ίδρυση της ΕΠΟΝ το Φεβρουάριο του 1943 με πρωτοβουλία του ΕΑΜΝ και της ΟΚΝΕ, στην οποία συνενώθηκαν δέκα οργανώσεις και η οποία αποτέλεσε τη μαζικότερη αντιστασιακή οργάνωση νεολαίας με πανελλαδική εμβέλεια (πιθανόν να αριθμούσε τα 600.000 μέλη την στιγμή της Απελευθέρωσης το φθινόπωρο '44) (Βαρών – Βασάρ, 2009: 331· Βαρών - Βασάρ, 2003: 151).

Αξίζει, σε αυτό το σημείο, να γίνει μια σύντομη αναφορά στους ψυχολογικούς λόγους της ένταξης των υποκειμένων στην Αντίσταση. Η ανέχεια, η πείνα, η τρομοκρατία και το αυξανόμενο μίσος για τον κατακτητή αποτελούν τις πρωταρχικές αιτίες εκδηλώσεων ανυπακοής, δεν συνεπάγονται, ωστόσο τη μετάβαση στην ενεργητική αντίσταση. Σύμφωνα με τον Χαραλαμπίδη (2012: 112-118), οι πιο σημαντικοί παράγοντες για την

μετάβαση αυτή ήταν η άμεση διαπλοκή του προσωπικού βιώματος με το συλλογικό και το πολιτικό, αλλά και η ψυχολογική διέξοδος που προσέφερε η συμμετοχή στη συλλογική εμπειρία της Αντίστασης και της δράσης, ως θετικής επιλογής του ατόμου, και απάντησης στην μοιρολατρική αποδοχή της τρομοκρατίας και της καταπίεσης. Μέσα από την ένταξη σε μια συλλογικότητα και τη συμμετοχή στην αντιστασιακή δράση το άτομο μπορούσε να επανοηματοδοτήσει την υποκειμενικότητά του και να ανασυγκροτήσει την ταυτότητά του με έναν θετικό τρόπο, να κοινωνικοποιηθεί, να δημιουργήσει από κοινού χώρους ελευθερίας και συνολικά να μεταβεί από την απελπισία στην (συλλογική) ελπίδα. Εκεί εντοπίζεται και η «παράδοξη» αισιοδοξία που διαπερνούσε κατά περιόδους τους ανθρώπους, αλλά και η επίσης αντιφατική θετική νοηματοδότηση των ημερών της Κατοχής, ειδικά από τη νεολαία της εποχής, παρά τις συνθήκες και παρά την μεταπολεμική πορεία της χώρας και της προσωπικής ιστορίας του καθενός.

Ταυτόχρονα η πολιτικοποίηση και η ιδεολογική συγκρότηση της εμπειρίας είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση των νέων συλλογικών κοινωνικών υποκειμένων, της νεολαίας και των γυναικών⁴⁶ και την ταχύτατη ριζοσπαστικοποίησή τους (Βόγλης, 2010: 75) που έγινε δυνατή χάρη στις ιδιάζουσες συνθήκες της Κατοχής, δηλαδή της αποσύνθεσης των παραδοσιακών θεσμών εξουσίας (του κράτους, της εκπαίδευσης και της οικογένειας) (Mazower, 1994: 140). Ειδικά η νεολαία ανάχθηκε σε *συλλογικό υποκείμενο μέσω της* πολύπλευρης δράσης της και της στράτευσής *σε ένα συνολικό όραμα* (πατριωτικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό) (Βάρων-Βασάρ, 2003: 162· Βάρων – Βασάρ, 2009: 333-334). Εν τέλει ήταν η συμμετοχή στην κοινή πρωτόγνωρη και πολύπλευρη αντιστασιακή εμπειρία που επέτρεψε στους ανθρώπους να οραματιστούν την κοινωνική αλλαγή, να εμπνευστούν και που καθόρισε σημαντικά τις νέες ατομικές και συλλογικές ταυτότητες που αναδύθηκαν τότε.

Η Αντίσταση στην κατεχόμενη Αθήνα δεν μπορούσε παρά να λάβει αρχικά τη μορφή της πολιτικής ανυπακοής (Χαραλαμπίδης, 2012: 137) για αυτό και οργανώθηκε μέσα στους μαζικούς χώρους και πήρε κυρίως τη μορφή απεργιών και διαδηλώσεων στο κέντρο της πόλης στις οποίες πρωταγωνίστησαν οι μαθητές, οι φοιτητές και οι εργαζόμενοι. Πράγματι οι πρώτες απεργίες που διοργανώνονται αφορούν σε αιτήματα

⁴⁶ Για τη συμμετοχή των γυναικών στην Αντίσταση, βλ. Βερβενιώτη, Τ. (2013) Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική. Αθήνα: Εκδόσεις Κουκκίδα

καθαρά οικονομικού χαρακτήρα και τα αιτήματα των εργαζομένων γίνονται αποδεκτά από την κατοχική κυβέρνηση.

Σταδιακά η μάχη για την επιβίωση απέκτησε αντιστασιακό και πολιτικό περιεχόμενο διεκδικητικού χαρακτήρα καθώς το ΕΑΜ κυρίως, συνέδεσε τον εθνικοαπελευθερωτικό λόγο με κοινωνικά αιτήματα και την κοινωνική αλλαγή (Χαραλαμπίδης, 2012: 97, 104). Εν κατακλείδι η επιτυχία της αντίστασης οφειλόταν στη σύνδεση του πατριωτισμού με το όραμα της πολιτικής και κοινωνικής αλλαγής (Βόγλης, 2010:76).

Στην πρωτεύουσα γίνονται κινητοποιήσεις με πατριωτικό χαρακτήρα στις εθνικές επετείους, καθώς η Επανάσταση του '21 αποτελεί σταθερή αναφορά στην αντιστασιακή ρητορική, συμβολίζοντας τη συνέχιση του εθνικο-απελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων (Βαρών - Βασάρ, 2009: 248-9). Στις 24 και 25 Μαρτίου 1942, διαδηλώνουν νεολαίοι και ανάπηροι του αλβανικού μετώπου (Λιναρδάτος, 1962). Οι συγκεντρώσεις και οι διαδηλώσεις συνεχίζονται με αυξανόμενη δυναμική. Η αιματηρή διαδήλωση της 22/12/1942 έχει κομβική σημασία καθώς αποτέλεσε τη μαζικότερη έως τότε κινητοποίηση με συμμετοχή όλων των κλάδων (εργάτες, υπάλληλοι, φοιτητές κτλ), και υιοθετήθηκαν για πρώτη φορά πολιτικά αιτήματα ενάντια στην τρομοκρατία και τη βία των δυνάμεων κατοχής. (Χαραλαμπίδης, 2012: 165· Λυγούρα, 2010: 293).

Η οργανωτική ανάπτυξη του ΕΑΜ, οι εξελίξεις στα πολεμικά μέτωπα, το διαφαινόμενο τέλος της Κατοχής και η ανάπτυξη του αντάρτικου στην ύπαιθρο έφεραν έναν αέρα αισιοδοξίας που αποτυπώθηκε στην ένταση των μαζικών κινητοποιήσεων το 1943 στην Αθήνα (Μπόλαρης, 2002: 56-58). Στις αρχές του 1943 φήμες για επικείμενη αναγκαστική πολιτική επιστράτευση για αποστολή εργατών στο Ράιχ⁴⁷ πυροδότησαν μαζικές διαδηλώσεις και απεργίες. Στις 24/2/43 κηρύχθηκε γενική απεργία και πραγματοποιήθηκε μαζική διαδήλωση κατά την οποία έλαβαν χώρα αιματηρές συγκρούσεις. Ο αναβρασμός συνεχίστηκε τις επόμενες μέρες με αποκορύφωμα τη γενική απεργία στις 5 Μαρτίου του 1943 την οποία κάλεσε το ΕΑΜ και τη διαδήλωση, με εισβολή στο Υπουργείο Εργασίας όπου οι διαδηλωτές έκαψαν τους εκλογικούς καταλόγους (Mazower, 1994: 142-148· Χανδρινός, 2012: 52-55), Στη διαδήλωση αυτή για πρώτη φορά ελληνικά σώματα ασφαλείας επιτέθηκαν σε διαδηλωτές (Χαραλαμπίδης, 2012:170-1).

⁴⁷ Η υποχρέωση ανδρών ηλικίας 16-45 ετών «να εργασθούν εκτός του στρατοπέδου εάν απαιτηθή το τοιούτον» (Φλάισερ, 1988/1995: 310)

Οι πρωτόγνωρες σε μαζικότητα και μαχητικότητα κινητοποιήσεις είχαν πολλαπλές επιπτώσεις: ακυρώθηκαν τα σχέδια των κατακτητών – ο πρωθυπουργός Λογοθετόπουλος με μια ανακοίνωσή του την επομένη εγγυήθηκε πως δεν θα σταλούν Έλληνες εργάτες εκτός της χώρας- στη συνέχεια η κυβέρνηση του Κ. Λογοθετόπουλου αντικαταστάθηκε από αυτήν του βασιλόφρονος Ι. Ράλλη (7/4/1943) διευρύνοντας έτσι το χάσμα ανάμεσα στην δωσίλογη κυβέρνηση και την πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού (Χαραλαμπίδης, 2012: 170-171), ενώ η επιτυχία της διαδήλωσης προσέδωσε αίγλη και νομιμοποίηση στις αντιστασιακές οργανώσεις και ιδίως το ΕΑΜ.

Όμως η Αντίσταση περιελάμβανε και ένοπλες επιθέσεις εναντίον φιλοναζιστικών οργανώσεων με σημαντικότερη την ανατίναξη των γραφείων και την επακόλουθη διάλυση της Εθνικής Σοσιαλιστικής Πατριωτικής Οργάνωσης (ΕΣΠΟ) στις 20/9/1942 από την οργάνωση ΠΕΑΝ (Χατζηβασιλείου, 2005: 109-123). Ο αρχηγός της ΠΕΑΝ Κώστας Περρίκος και άλλα μέλη αργότερα συνελήφθησαν με προδοσία και εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς.

Ο τελευταίος κύκλος κινητοποιήσεων στο κέντρο της Αθήνας, έγινε εναντίον της επέκτασης της βουλγαρικής ζώνης κατοχής στην Κεντρική Μακεδονία τον Ιούλιο του 1943. Την 13^η Ιουλίου κηρύχθηκε λευκή απεργία από τις μη εαμικές οργανώσεις, ενώ στις 23 του μηνός διεξήχθη ένα από τα μεγαλύτερα συλλαλητήρια, με συμμετοχή και του ΕΑΜ, το οποίο πνίγηκε στο αίμα από τα γερμανικά πυρά και με τη σύμπραξη της Χωροφυλακής με 60 νεκρούς και πολλούς τραυματίες (Βόγλης, 2010: 69· Χαραλαμπίδης, 2012: 173). Παρά την κλιμάκωση της καταστολής από την Κυβέρνηση Ράλλη, συνεχίστηκαν οι κινητοποιήσεις που κορυφώθηκαν με τη διαδήλωση της 25^{ης} Ιουλίου 1943 εναντίον των μαζικών εκτελέσεων ομήρων ως αντίποινα στην ανατίναξη γέφυρας στο Κούρνοβο από τον ΕΛΑΣ (Mazower, 1994: 147). Αξίζει να σημειωθεί πως στην συγκεκριμένη απεργία συμμετείχε και η αστυνομία με πρόσχημα οικονομικά αιτήματα για να μην βρεθεί αντιμέτωπη με τους διαδηλωτές.

3.3.3 Η τρίτη φάση

Η κυβέρνηση Ράλλη σκλήρυνε τη στάση της απέναντι στο αντιστασιακό κίνημα από το φθινόπωρο του 1943, όταν ανέλαβαν τη διοίκηση αποκλειστικά οι Γερμανοί μετά την ιταλική συνθηκολόγηση (8/7/43), ενώ ταυτόχρονα συγκροτήθηκε το ένοπλο τμήμα του ΕΛΑΣ Αθηνών. Κύριο μέλημα των κατακτητών ήταν να καταπνίγει το εαμικό κίνημα με

επιθέσεις σε πανεπιστημιακές σχολές και στα νοσοκομεία αναπήρων, σημεία δηλαδή δράσης και στρατολόγησης του ΕΑΜ. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μετατοπιστεί το κέντρο βάρους από το ασφυκτικά ελεγχόμενο κέντρο της Αθήνας, στις φιλικά προσκείμενες στο ΕΑΜ και στην Αντίσταση στις συνοικίες (Χαραλαμπίδης, 2012: 172-176).

Την άνοιξη του 1944 εγκαινιάστηκε η πρακτική των «μπλόκων»: σε συνοικίες της Αθήνας (Κοκκινιά, Καισαριανή, κ.ά.) συλλαμβάνονταν και εκτελούνταν πολίτες, στην λογική των αντιποίνων για πράξεις αντίστασης.⁴⁸ Τα αντίποινα στηρίζονται στην αρχή της συλλογικής ευθύνης κατά την οποία καταργείται το τεκμήριο της αθωότητας (Παπαναστασίου & Φλάισερ, 2007: 129-130) - κρίνονται όλοι ένοχοι και επομένως δεν γίνεται διάκριση μεταξύ αμάχων και ενόπλων - και στην αρχή της ασύμμετρης απάντησης, η περίφημη δηλαδή οδηγία για κάθε νεκρό Γερμανό στρατιώτη/αξιωματικό να συλλαμβάνονται ή να εκτελούνται ορισμένος αριθμός ομήρων (Βόγλης, 2010: 140).

Οι αντιστασιακές οργανώσεις ΟΠΛΑ (Οργάνωση Προστασίας Λαϊκών Αγωνιστών) και ο ΕΛΑΣ Αθήνας αντέδρασαν δολοφονώντας συνεργάτες των Γερμανών και ταγματασφαλίτες (Χανδρινός, 2012). Η κυβέρνηση, σε συνεργασία με τα Τάγματα Ασφαλείας και τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής, εξαπέλυσε κύμα συλλήψεων σε μια επιχείρηση τρομοκράτησης και δημόσιας επίδειξης ισχύος. Παρά την τρομοκρατία και την σύμπραξη των αντικομμουνιστικών οργανώσεων με τις κατοχικές αρχές, το ΕΑΜ και η Αντίσταση αύξησαν την επιρροή τους στην Αθήνα καθ' όλη την υπόλοιπη διάρκεια της Κατοχής.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της γενικευμένης αντίστασης και ανυπακοής κατά την διάρκεια του 1944 είναι η περίπτωση των Εβραίων της Αθήνας. Στα πλαίσια της «τελικής λύσης» οι κατοχικές αρχές κάλεσαν τους Εβραίους της πόλης εγγραφούν στα μητρώα της Αθήνας: μόνο 1.500 τελικά εγγράφηκαν (Φλάισερ, 2009: 354). Στις 23 Μαρτίου 1944 οι Ναζί τους κάλεσαν να συγκεντρωθούν στη Συναγωγή στην οδό Μελιδώνη και όσοι παρουσιάστηκαν – γύρω στους 700 -1000 ανθρώπους- τους μετέφεραν στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου και από εκεί στο Άουσβιτς (Mazower, 1994: 280-281). Τους επόμενους μήνες πράκτορες της Υπηρεσίας Πληροφοριών των SS σε συνεργασία με ελληνικούς αστυνομικούς αναζητούσαν τους κρυμμένους Εβραίους που

⁴⁸ Μακάβριο αποκορύφωμα η εκτέλεση των 200 κομμουνιστών κρατουμένων από το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου την Πρωτομαγιά του 1944 στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής.

είχαν παραμείνει στην πόλη. Το μακάβριο ποσοστό εξόντωσης του 50% της Αθήνας είναι πολύ μικρότερο συγκριτικά με αντίστοιχα άλλων αστικών κέντρων– συνολικά στην Ελλάδα το ποσοστό υπολογίζεται από 79% - 86,7% (Βαρών - Βασάρ, 2012: 131). Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό τόσο στην κινητοποίηση της ίδιας της εβραϊκής κοινότητας και του αρχираββίνου Η. Μπαρζιλάι όσο και στα δίκτυα της Αντίστασης που έκρυψαν τον εβραϊκό πληθυσμό ή βοήθησαν με οποιοδήποτε τρόπο στην φυγάδευσή τους – ο ίδιος ο ραββίνος φυγαδεύτηκε από την Αθήνα από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ τον Σεπτέμβριο του 1943, γεγονός που οδήγησε πολλούς να ακολουθήσουν το παράδειγμά του (Mazower, 1994: 279· Bowman, 2012: 125). Το ίδιο άλλωστε έκαναν και οι τοπικές αρχές, πιο συγκεκριμένα η Αστυνομία του Α. Έβερτ που όχι μόνο δεν βοήθησε στο «κυνήγι των υπανθρώπων» αλλά σε πολλές περιπτώσεις έκανε τα στραβά μάτια ή χορηγούσε πλαστές ταυτότητες στους κυνηγημένους. Επίσης η Εκκλησία του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού, βοήθησε στην διάσωση εκατοντάδων, δίνοντας πλαστά πιστοποιητικά βάφτισης για να εμποδίσει τη σύλληψή τους. Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η γενικότερη φιλική διάθεση του πληθυσμού προς το εβραϊκό στοιχείο, το οποίο, εν αντιθέσει προς τις άλλες πόλεις ήταν πλήρως αφομοιωμένο, ενώ απουσίαζαν θρησκευτικοί, πολιτισμικοί, οικονομικοί, τοπικοί ανταγωνισμοί. Ενδιαφέρον είναι ότι αρκετοί από τους Εβραίους που φυγαδεύτηκαν από την Αντίσταση δεν αναχώρησαν: αντ' αυτού μπήκαν στο ΕΑΜ ή στον ΕΛΑΣ⁴⁹. Έτσι παρόλο που μεγάλος αριθμός Εβραίων από την Αθήνα χάθηκε στα κρεματόρια των στρατοπέδων συγκέντρωσης, κοιτάζοντας κανείς τις στατιστικές παρατηρεί το εξής παράδοξο: η Αθήνα είναι το μόνο αστικό κέντρο στην Ελλάδα του οποίου ο αριθμός των Εβραίων κατοίκων αυξήθηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής και μετά (Βαρών - Βασάρ, 2012: 136-137). Αυτό είναι κατανοητό όταν αναλογιστεί κανείς ότι πέρα από τα δίκτυα αντίστασης που έσωσαν μεγάλο αριθμό ανθρώπων κατά την διάρκεια των διωγμών, στην Αθήνα συνέρρευσαν τόσο κατά τη διάρκεια της Κατοχής όσο και μεταπολεμικά Εβραίοι από όλες τις άλλες ελληνικές πόλεις που είτε εγκαταστάθηκαν μόνιμα είτε τελικά μετανάστευσαν σε άλλες χώρες.

⁴⁹ Για την μέχρι πρότινος σχετικά άγνωστη συμμετοχή των Εβραίων αντρών και γυναικών στην Αντίσταση βλ. Bowman, S. (2012). *Η Αντίσταση των Εβραίων στην Κατοχική Ελλάδα*. Αθήνα: Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος.

3.3.4 Αντάρτικο

Οι αντάρτικες ομάδες κατά βάση δημιουργήθηκαν είτε από μέλη του ΚΚΕ είτε από αξιωματικούς του στρατού (Βόγλης, 2010: 85-86) και δη τους απόστρατους του 1935 (Μαργαρίτης, 2003α: 103-4). Οι μαζικότερες οργανώσεις ήταν:

- Ο ΕΛΑΣ (Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός), το στρατιωτικό τμήμα του ΕΑΜ, (16/2/1942) σταδιακά έγινε η μαζικότερη οργάνωση ελέγχοντας το μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής Ελλάδας. Οι προσπάθειες των ανταρτών να επιβάλλουν την τάξη στην ύπαιθρο εξασφάλισαν σε γενικές γραμμές την υποστήριξη του τοπικού πληθυσμού (Λυμπεράτος, 2007: 13).
- Ο ΕΔΕΣ (Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος) (9/9/1941), η δεύτερη μεγαλύτερη οργάνωση στην ύπαιθρο ιδρύθηκε από τους απότακτους συνταγματάρχες Ν. Ζέρβα και Α. Σπαή κ.ά. Ο ΕΔΕΣ προκρίθηκε από τους Βρετανούς ως η μόνη εναλλακτική λύση απέναντι στη μονοπώληση της Αντίστασης από το ΕΑΜ και λειτούργησε ως το αντιαστικό αντίβαρο (Παπαστράτης, 1982: 56).
- Η ΕΚΚΑ (Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση) (11/1942) ιδρύθηκε από τους Δ. Ψαρρό, Γ. Καρτάλη και Α. Καψαλόπουλο με κύριο πεδίο δράσης την Ανατολική Στερεά και «σοσιαλίζουσα ρητορική» (Βόγλης, 2010: 65).

Μέχρι το φθινόπωρο του 1942, όλες οι αντάρτικες ομάδες παραμένουν σχετικά μικρές και περιορίζονται σε μικρές δολιοφθορές στο συγκοινωνιακό δίκτυο, σε εργοστάσια και ορυχεία. Η ανατίναξη της γέφυρας Γοργοπόταμου (25-26/11/42) που εκτελέστηκε σε συνεργασία του ΕΛΑΣ, του ΕΔΕΣ και της βρετανικής SOE⁵⁰ αποτέλεσε ορόσημο για την ανάπτυξη του αντάρτικου, καθώς θεωρήθηκε από τις σημαντικότερες επιχειρήσεις του αντιστασιακού κινήματος στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (Φλάισερ, 1988/1995: 237).

Από την άνοιξη-καλοκαίρι του 1943 το αντάρτικο έχει εξαπλωθεί σε όλη σχεδόν την ηπειρωτική Ελλάδα, έχει αυξηθεί κατακόρυφα ο αριθμός των συμμετεχόντων (Mazower, 1994: 163), ενώ πολλαπλασιάζονται και οι δράσεις καταφέροντας σημαντικές απώλειες εναντίον των κατακτητών. Σταδιακά απελευθερώνονται ολόκληρες περιοχές και δημιουργείται η «Ελεύθερη Ελλάδα» (Μαργαρίτης, 2003b: 132). Ωστόσο έχουν ήδη εμφανιστεί οι πρώτοι ανταγωνισμοί μεταξύ των αντάρτικων ομάδων για τον έλεγχο των περιοχών δράσης και την υλική βοήθεια των Βρετανών. Πηγή συγκρούσεων είναι από τη μία η βρετανική πολιτική για την παλινόρθωση της μοναρχίας μεταπολεμικά, που

⁵⁰ Special Operations Executive

οδηγούσε στην ετεροβαρή υλική υποστήριξη προς τον ΕΔΕΣ και την ΕΚΚΑ από τη μία και η μονοπώληση της αντίστασης που επεδίωκε ο ΕΛΑΣ στις περιοχές που δρούσε από την άλλη (Βόγλης, 2010: 123). Στις αιτίες των προστριβών σαφώς πρέπει να συνυπολογιστούν και οι διάφοροι τοπικοί ανταγωνισμοί.

Στην πραγματικότητα όμως αυτό που απασχολεί τις εμπλεκόμενες πλευρές είναι η μεταπολεμική πολιτική κατάσταση της Ελλάδας μετά την απελευθέρωση. Όσο αυξάνεται η δύναμη και η επιρροή του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ τόσο φοβάται ο αστικός κόσμος και η Βρετανία μια πιθανή κατάληψη της εξουσίας από το ΚΚΕ/ΕΑΜ, φόβος που καταφέρνει να κάνει δυνατή την υπέρβαση παλιών διαφορών και να συσπειρώσει τα αστικά κόμματα και τις «εθνικές» οργανώσεις, που από τον φθινόπωρο του 1943 καταφέρονται περισσότερο ενάντια στο ΕΑΜ, τον εσωτερικό εχθρό παρά στον ξένο κατακτητή (Φλάισερ, 2009: 45).

Από την άλλη το ΕΑΜ μπροστά στην επίθεση και βέβαιο για την αγγλική πολιτική περί επιστροφής του βασιλιά σκληραίνει τη στάση του απέναντι στις άλλες οργανώσεις χαρακτηρίζοντάς τις συλλήβδην «κρυπτοφασιστικές» (Φλάισερ, 2009: 214), ενώ προβάλλεται ως το μόνο συνεπές αντιστασιακό μέτωπο και επιχειρεί κατά περιπτώσεις τη βίαιη διάλυση των αντίπαλων ομάδων (Βόγλης, 2010: 126). Το κλίμα πολώνεται σταθερά όσο πλησιάζει η Απελευθέρωση και το φάσμα του εμφυλίου πολέμου διαφαίνεται καθαρά. Σε αυτό σίγουρα συντελεί και η ανάμειξη των Βρετανών στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας με έντονο τρόπο και ξεκάθαρη στόχευση.

Η βρετανική πολιτική περιληπτικά χαρακτηρίστηκε από την εμμονή για το μεταπολεμικό πολιτειακό καθεστώς και για τη διασφάλιση της χώρας στη σφαίρα επιρροής της Βρετανίας, όπως είχε εξάλλου συμφωνηθεί από τον Τσώρτσιλ και τον Στάλιν σε συνάντησή τους τον Οκτώβριο του 1944 στη Μόσχα (Berstein & Milza, 1997: 167). Οι Βρετανοί πίστευαν ότι αυτή θα διασφαλιζόταν μέσω της επιστροφής του βασιλιά, παρόλη την αντιδημοτικότητά του (ο Βασιλιάς χρεωνόταν μεταξύ άλλων την επιβολή της δικτατορίας Μεταξά) στην συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού (Παπαστράτης, 1982).

Μεγάλη ώθηση στην ανάπτυξη του αντάρτικου έδωσε η ιταλική συνθηκολόγηση τον Σεπτέμβριο του 1943 μετά την ανατροπή του Μουσολίνι από τον Μπαντόλιο, καθώς ο πολύτιμος οπλισμός των Ιταλών πέρασε στα χέρια των ανταρτών, ενώ ταυτόχρονα τους τροφοδότησε με άνδρες (Μαργαρίτης, 2003b: 131-132).

3.3.5 Τρομοκρατία

Η ισχυροποίηση του αντάρτικου και η πεποίθηση για επικείμενη απόβαση των Συμμάχων στην Ελλάδα σήμανε την ανάληψη των στρατιωτικών πρωτοβουλιών από την Βέρμαχτ, η οποία υιοθέτησε πολύ πιο επιθετική πολιτική εναντίον των ανταρτών, κυρίως με μεγάλης κλίμακας εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στους ορεινούς όγκους για την επανάκτηση του ελέγχου και δη των οδικών δικτύων (Mazower, 1994: 196). Το δεύτερο σκέλος της επίθεσης αφορούσε στη συστηματική εφαρμογή αντιποίνων για την τρομοκράτηση του άμαχου πληθυσμού (επιχειρήσεις εξιλασμού) (Βόγλης, 2010: 139) και την αποξένωση των ανταρτών από τους τοπικούς πληθυσμούς. Ο τρόμος και ο θάνατος εξαπλώθηκαν σε όλη την επικράτεια και άφησαν πίσω τους καμένη γη: δημόσιοι απαγχονισμοί, μαζικές εκτελέσεις του ανδρικού πληθυσμού, αλλά ακόμα και γυναικών και παιδιών, κάψιμο, λεηλασία και ισοπέδωση ολόκληρων χωριών.⁵¹ Η τυφλή συλλογική βία κατά αμάχων «νομιμοποιούνταν» πάνω στη βάση της αυστηρής φυλετικής ιεραρχίας της ναζιστικής ιδεολογίας: οι λαοί της Νότιας και της Ανατολικής Ευρώπης ήταν «υπάνθρωποι» πάνω στους οποίους έπρεπε ή δικαιούνταν να κυριαρχήσει η άρια φυλή (Τζούκας, 2016: 31). Στην αρχή της Κατοχής οι Ναζί τοποθετούσαν τους Έλληνες φυλετικά σε ανώτερη θέση από τους Σλάβους, αλλά με την ένταση της αντιστασιακής δραστηριότητας, οι εχθροί αντάρτες ανακηρύχθηκαν σε «υπανθρώπους» και «συμμορίτες» και εξομοιώθηκαν με τους «υποδεέστερους» λαούς των Βαλκανίων (Παπαναστασίου & Φλάισερ, 2007: 134). Η τρομοκρατία είχε τραγικές συνέπειες ειδικά για τον αγροτικό πληθυσμό δεν κατόρθωσε, ωστόσο, να εξαλείψει την Αντίσταση (Mazower, 1994: 195).

3.3.6 Η «αντίσταση» στην Αντίσταση – Τάγματα Ασφαλείας – Δωσιλογισμός

Υπό τη ριζοσπαστικοποίηση του πληθυσμού, την αυξανόμενη απήχηση και κυριαρχία του ΕΑΜ, οι Γερμανοί έγιναν περισσότερο διατεθειμένοι να παραχωρήσουν εξουσίες στο πλαίσιο της πολιτικής της διαίρεσης,⁵² ενώ μέρος του παλαιού πολιτικού κόσμου

⁵¹ Το Κομμένο, τα Καλάβρυτα, η Κλεισούρα, το Δίστομο, ο Χορτιάτης κ.ά. με εκατοντάδες θύματα (Μαργαρίτης, 2003b: 141-142).

⁵² Η πολιτική της διαίρεσης δηλαδή η «υποδαύιση της εμφύλιας διαμάχης» (Παπαναστασίου & Φλάισερ, 2007: 135-136)

φοβούμενο τη δυναμική του ΕΑΜ και μια ενδεχόμενη μεταπολεμική εκτροπή από τους κομμουνιστές, δεν δίστασε τελικά να συνεργαστεί μαζί τους (Αλβανός, 2003: 70).

Η κυβέρνηση του Ιωάννη Ράλλη στην ουσία κλήθηκε να συγκροτήσει ένα αντικομμουνιστικό μέτωπο ενάντια στο ΕΑΜ και την Αντίσταση (Mazower, 1994: 195), συσπειρώνοντας ετερόκλητα στοιχεία. Προς αυτή την κατεύθυνση σχημάτισε τα Τάγματα Ασφαλείας ή αλλιώς Ευζώνους (γνωστά και ως Ράλληδες) «με στόχο την προάσπιση του κοινωνικού καθεστώτος» από τον εσωτερικό εχθρό (Χαραλαμπίδης, 2012: 217). Τα Τάγματα Ασφαλείας συγκροτήθηκαν το χειμώνα του 1943 (Μαργαρίτης, 2003b: 147-8) και αρχικά έδρασαν στην Αθήνα, στην Πελοπόννησο και την Εύβοια (Λάζου, 2003: 44). Η πρώτη τους ενέργεια ήταν η επίθεση εναντίον των αναπήρων πολέμου, ενώ συμμετείχαν μαζί με τους Γερμανούς και σε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις, σε αντίποινα, αλλά και στον εκτοπισμό των Εβραίων. Σύμφωνα με μελετητές το καλοκαίρι του 1944 μετρούσαν τον εντυπωσιακό αριθμό των 30.000 ανδρών (Μαργαρίτης, 2003b: 147· Αλβανός, 2003: 72). Η δράση τους υπήρξε εξαιρετικά βίαιη και ασύδοτη (αδιάκριτες συλλήψεις, ωμότητες, λεηλασίες, κλοπές, εκτελέσεις χωρίς δίκη), γεγονός που εξηγεί την κατά βάση εχθρική στάση του πληθυσμού και την έλλειψη οποιουδήποτε ερείσματος πολιτικού, κοινωνικού, ηθικού μετά την Απελευθέρωση (Αλβανός, 2003:73).

Στον λυσσαλέο αγώνα εναντίον του ΕΑΜ συνασπίστηκαν επίσης το Μηχανοκίνητο Τμήμα Αστυνομίας Πόλεων (γνωστό ως «Μπουραντάδες»), η Διεύθυνση Ειδικής Ασφαλείας (υπό τον διαβόητο Διοικητή Α. Λάμπου), η αντικομμουνιστική βασιλόφρονα οργάνωση «Χ» και άλλες, νόμιμες ή μη οργανώσεις (Χανδρινός, 2012: 132-148, 166). Τα τμήματα αυτά έδρασαν σε συγκεκριμένες περιοχές, λόγω του ότι αποτελούσαν όργανα του κατοχικού κράτους και δεν είχαν στήριξη εκτός των ορίων του. Στις περιοχές της λεγόμενης «Ελεύθερης Ελλάδας» τον αγώνα εναντίον του ΕΑΜ ανέλαβαν τοπικές εθελοντικές πολιτοφυλακκai άλλου είδους δωσιλογικοί στρατοί.

Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητο να αναφερθούμε στα αίτια που ώθησαν αρκετούς να συνεργαστούν κρυφά ή ανοιχτά, με τις δυνάμεις κατοχής. Ο δωσιλογισμός (collaborationism) κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου αποτελεί ένα πολυσύνθετο ιστορικό φαινόμενο, του οποίου η μελέτη ξεφεύγει πολύ από τα όρια της εργασίας. Ωστόσο επιγραμματικά, πρέπει να αναγνωριστούν τρεις τάσεις συνεργασίας – δωσιλογισμού που παρατηρήθηκαν, σε επίπεδο προσώπων και κρατικών αρχών: η πρώτη

είναι η συνεργασία λόγω πολιτικού ρεαλισμού, η δεύτερη είναι λόγω ιδεολογικών πεποιθήσεων και τέλος η συνεργασία για προσωπικό όφελος (Mazower, 2006: 25). Όμως λόγω του ότι ο ναζισμός στην Ελλάδα είχε ελάχιστους υποστηρικτές, στο ιδεολογικό πεδίο πρέπει να συνυπολογίσουμε την επίφαση του «κομμουνιστικού κινδύνου» και την εκμετάλλευση των εθνικιστικών/αντικομμουνιστικών ιδεών, ως κίνητρο για στρατολόγηση και ένταξη ατόμων σε συνεργαζόμενες με τους κατακτητές οργανώσεις. Άλλοι παράγοντες είναι οι τοπικοί ανταγωνισμοί, τα προσωπικά πάθη και φυσικά, το κίνητρο του πλουτισμού. Πάντως τον μεγαλύτερο ρόλο για την μαζική, σε ορισμένες περιπτώσεις, συνεργασία με τους κατακτητές έπαιξε η ανάπτυξη του εαμικού αντιστασιακού κινήματος (Βόγλης, 2010: 131-134). Αυτό άλλωστε φάνηκε και στον εμφύλιο πόλεμο και τη διαμόρφωση του αντικομμουνιστικού πόλου, όπου ενσωματώθηκαν αθρόα από οικονομικοί συνεργάτες των Γερμανών, πολιτικοί που σε μικρό ή μεγάλο βαθμό συνδιαλέχθηκαν με τις κατοχικές δυνάμεις, έως ένοπλοι δωσίλογοι των Ταγμάτων Ασφαλείας, οι οποίοι μέσω της ένταξής τους στον κρατικό μηχανισμό⁵³ «αμνηστεύτηκαν» (Κουσουρή, 2014: 622).

Αυτό εξηγεί τα χαμηλά ποσοστά τιμωρίας δωσιλόγων στην Ελλάδα: σε οικονομικό επίπεδο η πλειοψηφία από τους ελάχιστους που τελικά βρέθηκαν ενώπιον της Δικαιοσύνης αθώωθηκαν, ενώ σε πολιτικό επίπεδο, καταδικάστηκαν μεν οι βασικοί κατηγορούμενοι, αλλά ουδείς εκτελέστηκε, όπως αντίθετα έγινε σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Τα ειδικά δικαστήρια που συγκλήθηκαν μετά την απελευθέρωση, σκανδαλωδώς αθώωσαν μέχρι και άνδρες των ταγμάτων ασφαλείας (Κουσουρή, 2014), ενώ αντίθετα και αφού είχαν μεσολαβήσει τα «Δεκεμβριανά» και η Συμφωνία της Βάρκιζας, μέλη του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και αριστεροί πολίτες διώκονταν ποινικά⁵⁴ και υφίσταντο βία από παραστρατιωτικές ομάδες στους κόλπους των οποίων υπήρχαν πολλοί δωσίλογοι⁵⁵. Είναι

⁵³ Τα Τάγματα Ασφαλείας διατηρήθηκαν και τέθηκαν υπό τις διαταγές του στρατιωτικού διοικητή Αττικής Π. Σπηλιωτόπουλου ως εφεδρεία για την επικείμενη αναμέτρηση με το ΕΑΜ – ΕΛΑΣ (Κωστόπουλος, 2005:70), όπως αποδεικνύεται από την απορρόφηση ανδρών των Ταγμάτων Ασφαλείας αρχικά από την Εθνοφυλακή (Δεκέμβριο του 1944) και έπειτα από τη Χωροφυλακή, την Αστυνομία και τον Στρατό (Κουσουρή, 2014: 435) καταλαμβάνοντας σε πολλές περιπτώσεις καίριες θέσεις.

⁵⁴ Τον Σεπτέμβριο του 1945 κρατούνταν στις φυλακές πάνω από 6.000 αντιστασιακοί ή αριστεροί, έναντι 2.900 κατηγορούμενων για δωσιλογισμό σύμφωνα με το Υπουργείο Δικαιοσύνης, ενώ ο πραγματικός αριθμός ήταν σαφώς μεγαλύτερος (Κουσουρή, 2014: 184).

⁵⁵ Φαινόμενο που έγινε γνωστό ως «Λευκή Τρομοκρατία».

πραγματικά απειροελάχιστος ο αριθμός των ανθρώπων που τελικά καταδικάστηκαν στην Ελλάδα για δωσιλογισμό, ειδικά σε σχέση με το πόσοι, με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, συνεργάστηκαν με τις κατοχικές δυνάμεις.

3.4 Η πορεία προς την Απελευθέρωση

Παρά τις εκτεταμένες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις και την τρομοκρατία του πληθυσμού, οι δυνάμεις κατοχής και οι συνεργάτες τους δεν κατόρθωσαν να εξαλείψουν το αντάρτικο και την αντίσταση. Αντίθετα οι αντάρτες είχαν καταφέρει να εδραιώσουν τη θέση τους και να απελευθερώσουν ολόκληρες περιοχές, γνωστές ως η «Ελεύθερη Ελλάδα» στις οποίες κυρίαρχος ήταν ο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και στις οποίες μάλιστα λειτουργούν θεσμοί τοπικής αυτοδιοίκησης και ανώτατη πολιτική εξουσία (ΠΕΕΑ) (Μαργαρίτης, 2003b: 132), ενώ οι άλλες δυνάμεις περιορίζονταν σε συγκεκριμένες περιοχές.

Παράλληλα, στις πολιτικές διεργασίες, στο φόντο διαφαινόμενης ήττας του Άξονα διεξάγεται το Συνέδριο του Λιβάνου (Μάιος 1944) στο οποίο συμμετέχουν η εξόριστη κυβέρνηση, τα αστικά κόμματα, ο ΕΔΕΣ, η ΕΚΚΑ, το ΚΚΕ και το ΕΑΜ και στο οποίο υπογράφεται συμφωνία για σχηματισμό εθνικής κυβέρνησης υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, στην οποία το ΕΑΜ είχε άνιση συμμετοχή, και επίσης συμφωνείται να υπαχθούν οι στρατιωτικές δυνάμεις σε ενιαία διοίκηση υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης (Βόγλης, 2010: 150· Βλάχος, 2003: 166).

Στο στρατιωτικό σκέλος, ο κίνδυνος αποκοπής των γερμανικών στρατευμάτων εξαιτίας της προέλασης των σοβιετικών δυνάμεων στη Ρουμανία και τη Βουλγαρία υποχρέωσε την διοίκηση της Βέρμαχτ να διατάξει την εκκένωση της χώρας τον Σεπτέμβριο του 1944 (Λάζου, 2003: 44). Κατά την υποχώρησή τους, οι Γερμανοί προκάλεσαν εκτεταμένες ζημιές στην ύπαιθρο, ενώ στην Αττική αποφεύχθηκαν μεγάλες καταστροφές τόσο λόγω της ανακήρυξης της Αθήνας ως «ανοχύρωτης πόλης» όσο και λόγω της παρουσίας δυνάμεων του ΕΛΑΣ που υπερασπίστηκαν ζωτικής σημασίας υποδομές, όπως το εργοστάσιο ηλεκτρισμού της Power (Παπαναστασίου & Φλάισερ, 2007: 140-41). Εξαίρεση αποτελούν οι βομβαρδισμοί των αεροδρομίων της Αττικής και την καταστροφή του λιμανιού του Πειραιά από την αγγλική αεροπορία.

Στις 12 Οκτωβρίου 1944 οι Γερμανοί, αφού κατέθεσαν στεφάνι στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και παρέδωσαν τα κλειδιά της πόλης στο Δήμαρχο, υπέστειλαν τη

Σβάστικα από την Ακρόπολη και αποχώρησαν από την Αθήνα, ολοκληρώνοντας έτσι τον κύκλο της Κατοχής. Την επομένη (13/10/44) όλος ο κόσμος ξεχύνεται στους δρόμους της Αθήνας και εορτάζει πανηγυρικά την Απελευθέρωση. Τα μεθεόρτια όμως δεν κρατούν πολύ: στις έξι μέρες που μεσολάβησαν μέχρι την έλευση του Παπανδρέου (18/10/44), η τριμελής επιτροπή που ανέλαβε την διοίκηση της πόλης, απέτυχε να αποτρέψει τις ταραχές και τις συγκρούσεις. Μάχες έλαβαν χώρα σε διάφορα σημεία της Αθήνας, μεταξύ των δυνάμεων του ΕΛΑΣ και των Ταγμάτων Ασφαλείας, ενώ δεν έλειψαν και οι συγκρούσεις σε διαδηλώσεις μεταξύ του ΕΑΜ και «εθνικιστικών» οργανώσεων με αρκετούς νεκρούς και τραυματίες (Χατζηβασιλείου, 2005: 256-259).

Το διάστημα που ακολούθησε και το οποίο ξεφεύγει από το χρονικό πλαίσιο αυτής της εργασίας, αποτελεί μία από τις πιο ταραχώδεις περιόδους στην νεοελληνική ιστορία, περιλαμβάνοντας δραματικά γεγονότα που κορυφώνονται με τα «Δεκεμβριανά» (Δεκέμβρης '44) και τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο (1946-49).

3.5 Η μνήμη της περιόδου

Τα δραματικά γεγονότα που ακολούθησαν την Απελευθέρωση είχαν τον αντίκτυπό τους και στην πολιτική διαχείριση της μνήμης της περιόδου. Πιο συγκεκριμένα, η Ελλάδα απέκλινε από τον ευρωπαϊκό κανόνα της πρόσληψης της αντίστασης ως ιδρυτικού μύθου των μεταπολεμικών δημοκρατιών (Βόγλης, 2008: 77), λόγω της ιδιαίτερης μεταπολεμικής ιστορικής της διαδρομής. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος συνδέθηκε με την εμφύλια σύγκρουση και έτσι το ρήγμα του Εμφυλίου και η διαίρεση της ελληνικής κοινωνίας σε δύο στρατόπεδα – που διήρκησε πολύ μετά το πέρας των εμφύλιων συγκρούσεων – είχαν ως αποτέλεσμα μια «διαιρεμένη μνήμη» - εντός της οποίας αναδύεται ένα πλήθος κατακερματισμένων μνημών (Portelli στο Βόγλης, 2008: 69).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο συγκροτήθηκαν δύο αντιθετικές συλλογικές αφηγήσεις και μνήμες που διαμόρφωσαν τις δύο πολιτικές ταυτότητες, δεξιάς και αριστεράς. Η επιβίωση των πολιτικών ταυτοτήτων μέχρι σήμερα και η συχνή διεξαγωγή της συζήτησης με ιστορικούς όρους αποδεικνύει την σημασία που κατέλαβαν οι εμπειρίες της δεκαετίας του 1940 στις ατομικές και συλλογικές μνήμες. Σε αυτό το πλαίσιο, η ιστοριογραφική παραγωγή δεν μπορεί να ιδωθεί χωριστά από την πολιτική και κοινωνική συγκυρία· στην ιστοριογραφία και στο δημόσιο λόγο η Κατοχή, και κυρίως η Αντίσταση, προσλαμβάνονται υπό το πρίσμα του Εμφυλίου, του προβληματικού, διαιρετικού και

τραυματικού παρελθόντος που αποσιωπήθηκε και από τις δύο πλευρές για διαφορετικούς λόγους.

Με αυτό το δεδομένο, μετεμφυλιακά και μέχρι την μεταπολίτευση, η Αντίσταση ερμηνεύτηκε υπό το πρίσμα της «εθνικοφροσύνης»⁵⁶ (Παπαδημητρίου, 2006), που με στόχο την απονομιμοποίηση της κομμουνιστικής παράταξης και τη νομιμοποίηση των μετεμφυλιακών διώξεων, προέβαλλε τη θεωρία των «τριών γύρων» - αναφορά στις απόπειρες επιβολής του κομμουνισμού στη χώρα. Υπό αυτό το πρίσμα, το μεγαλύτερο μέρος των δυνάμεων της Αντίστασης χαρακτηρίστηκε «αντεθνικό στοιχείο» και καταδικάστηκε στην ιστορική λήθη, αλλά παράλληλα, η σιωπηρή αποδοχή του δωσιλογισμού⁵⁷, και η απουσία μαζικού κινήματος της αντίστασης για την Δεξιά, την εμπόδισε να εντάξει μια ηγεμονική εκδοχή στον αφήγημα της Αντίστασης (Βόγλης, 2008: 77). Η δε Αριστερά, γνωρίζοντας συνθήκες ήττας, περιορίστηκε στο να δώσει την μάχη της «μνήμης ενάντια στη λήθη» (Σωτήρης, 2007), όπως πολύ εύστοχα διατυπώθηκε. Αυτό έγινε με την προσπάθεια ιστορικής καταγραφής και ενθύμησης, υπό την μορφή απομνημονευμάτων, προσωπικών μαρτυριών, κτλ. Επομένως ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε εν πολλοίς θέμα ταμπού μέχρι τη δεκαετία του 1980 (Δρουμπούκη, 2014: 63).

Μετά την μεταπολίτευση, πιο συγκεκριμένα με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982, η πολιτική της συναίνεσης και της «αποκατάστασης της εθνικής ενότητας» και της «εθνικής συμφιλίωσης» επέτρεψε την ένταξη της Αντίστασης στο εθνικό αφήγημα υπό όρους: αποκαθαρμένη από τα ιδεολογικά και πολιτικά διακυβεύματα, η Αντίσταση μετατράπηκε σε «Εθνική» στην οποία σύσσωμος ο

⁵⁶ Η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, που εμφανίζεται στο Μεσοπόλεμο αλλά αναπτύσσεται πλήρως και γίνεται η επίσημη ιδεολογία του κράτους μεταπολεμικά και μετεμφυλιακά, αποτέλεσε την εγχώρια εκδοχή της μεταπολεμικής αντικομμουνιστικής ιδεολογίας στον δυτικό κόσμο. Το ιδεολόγημα αυτό είχε στο επίκεντρό του τον αντικομμουνισμό στην προσπάθειά του να υπερασπιστεί το «κοινωνικό καθεστώς», την αστική τάξη και τον «ελεύθερο κόσμο». Για τον σκοπό αυτό βασικός ήταν ο *εξοβελισμός των κομμουνιστών από το εθνικό σώμα* (Παπαδημητρίου, 2006: 178) και η αποδόμηση της κομμουνιστικής ιδεολογίας ως «σλαβικής συνωμοσίας».

⁵⁷ Για την επανένταξη των Ταγμάτων Ασφαλείας στον κρατικό μηχανισμό και την ταυτόχρονη «ιδιότυπη αυτολογοκρισία» που τους επεβλήθη στο δημόσιο λόγο για τη δράση τους στην Κατοχή βλ. Κωστόπουλος, Τ. (2005). *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα τάγματα ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη*. Αθήνα: Φιλίστωρ.

ελληνικός λαός μετείχε εναντίον του πανίσχυρου ξένου κατακτητή. Αυτό το αφήγημα, πλαισιωμένο με έναν «εθνολαϊκό λόγο» οικειοποιήθηκε από το ΠΑΣΟΚ και έτσι βρήκε τη θέση του στο αδιάλειπτο συνεχές των ηρωικών αγώνων του ελληνικού λαού. Ωστόσο, οι «δύσκολες» πτυχές που δεν χωρούσαν στο εθνικό ενωτικό αφήγημα παρέμειναν αποσιωπημένες (ο δωσιλογισμός, η στάση των μειονοτήτων, η εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων) (Βόγλης, 2010:14). Από αυτή την σκοπιά η Ελλάδα συνέκλινε με την ευρωπαϊκή εμπειρία στην επιβολή της λήθης γύρω από την εμφύλια διάσταση του πολέμου (Κουσουρή, 2014: 622).

Μεταπολιτευτικά ξεκινάει και η πιο συστηματική ιστοριογραφική παραγωγή, ωστόσο από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα εμπλουτίζεται συνεχώς συμβαδίζοντας με τις νέες τάσεις της ιστοριογραφίας (στροφή στο κοινωνικό και την υποκειμενικότητα), ενώ μετά το 1999 παρατηρείται μια πραγματική έκρηξη βιβλιογραφικής παραγωγής που αναμετράται με θέματα ταμπού (Βόγλης, 2010: 16-17). Σε αυτό συνετέλεσαν και οι αναθεωρητικές μελέτες που δημοσιεύθηκαν στον 21^ο αιώνα, οι οποίες πυροδότησαν έναν έντονο επιστημονικό και δημόσιο διάλογο, στο επίκεντρο του οποίου βρίσκεται η πολιτική διαχείριση της μνήμης στην Ελλάδα.

4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

4.1 Εισαγωγή

Η θεματική της Κατοχής – Αντίστασης επιλέχθηκε με γνώμονα τη σημασία της περιόδου στο σήμερα και την επίδραση που εξακολουθεί να έχει, γεγονός που αποτυπώνεται στη συνεχή ενασχόληση τόσο από πλευρά ακαδημαϊκών και επαγγελματιών όσο και στο ενδιαφέρον του «κοινού», το οποίο κορυφώθηκε μέσα στα πλαίσια της «έκρηξης της μνήμης». Πρόσφατες εκθέσεις και εγχειρήματα, όπως τα μεγάλα αφιερώματα με πλούσιο πρόγραμμα και ποικίλες δράσεις για τον εορτασμό της Απελευθέρωσης της Αθήνας από τη Ναζιστική κατοχή: «12 Οκτωβρίου 1944. Η Αθήνα Ελεύθερη»⁵⁸ -που διοργανώθηκαν από τη Γενική Γραμματεία Συντονισμού του Κυβερνητικού Έργου, την Περιφέρεια

⁵⁸ <http://freeathens44.org>

Αττικής, το Δήμο Αθηναίων, τα Γενικά Αρχεία του Κράτους και την ΕΡΤ⁵⁹ το 2015 και το 2016-, τράβηξαν το ενδιαφέρον του κοινού και σημείωσαν μεγάλη επιτυχία.

Η μελέτη της περιόδου επιβάλλεται επιπλέον υπό το πρίσμα της κρίσης και της οικονομικής και πολιτικής κατάστασης της χώρας. Η διαδεδομένη χρήση ιστορικών αναλογιών στον δημόσιο λόγο με την παγίωση και αναπαραγωγή στερεοτύπων, αλλά και η πιο γόνιμη συζήτηση για την άνοδο της ακροδεξιάς και του αντισημιτισμού στην Ελλάδα και στην Ευρώπη σήμερα, φέρουν στην επικαιρότητα την ιστορική έρευνα για την πιο σκοτεινή περίοδο της Ευρώπης. Η μελέτη της ιστορίας εξάλλου, είναι πιο αναγκαία και μπορεί να γίνει χρήσιμη κυρίως σε ταραγμένες περιόδους, διότι η ιστορία ως διαδικασία παρέχει τα εργαλεία να κατανοήσουμε και να αναστοχαστούμε γύρω από τους άλλους και τους εαυτούς μας μέσα στην πολυπλοκότητά τους και να διαμορφώσουμε τα ερωτήματα που είναι αναγκαία να θέσουμε στο παρόν για να ψηλαφήσουμε το τι μπορεί να πάει λάθος στο μέλλον (Tosh, 2008: 154, 167). Με άλλα λόγια δεν μπορούμε να διαμορφώσουμε το μέλλον εάν δεν γνωρίσουμε το παρελθόν μας, ιδιαίτερα αν ληφθεί υπ' όψιν ότι η σημερινή ελληνική κοινωνία είναι προϊόν των εξελίξεων που συνέβησαν στον συμπυκνωμένο ιστορικό χρόνο της δεκαετίας του '40.

Απαντάται ωστόσο το εκ πρώτης όψης παράδοξο: παρόλο που ανάλογα εγχειρήματα επιβεβαιώνουν το ενδιαφέρον του κοινού για την ιστορία της περιόδου, η οποία είναι βαθιά εγγεγραμμένη στις συλλογικές μνήμες, παρατηρείται ότι στην πόλη της Αθήνας και στην Ελλάδα γενικότερα, τα ίχνη της Κατοχής για τους ανυποψίαστους επισκέπτες παραμένουν αόρατα ή καλά κρυμμένα (Mazower, 1994: 407) Αυτό οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στην πολιτική διαχείριση της μνήμης στην Ελλάδα, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω. Πράγματι, οι ιστορικοπολιτικές παράμετροι και η διαιρεμένη μνήμη της περιόδου οπωσδήποτε δυσχέραναν την διατήρηση και ανάδειξη μνημονικών τόπων.

Όπως γλαφυρά αναλύει η Δρουμπούκη (2014: 63) μέσα από τη πλούσια «βιογραφία» ενδεικτικών παραδειγμάτων τόπων μνήμης, όπως το Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου και το Σκοπευτήριο της Καισαριανής, η αδιαφορία για τους μνημονικούς τόπους της περιόδου ήταν «το επιστέγασμα της σιωπής και των αποσιωπήσεων». Χαρακτηριστικό της απροθυμίας αναμέτρησης με το παρελθόν είναι ο εξοβελισμός της ιστορίας της περιόδου από τη διδακτέα ύλη στα σχολεία, ενώ εκκωφαντική είναι η απουσία κεντρικού μουσείου

⁵⁹ <https://www.minedu.gov.gr/2015-12-01-10-31-42/16024-5-10-2015-22>

στην Αθήνα για την Κατοχή και την Αντίσταση (πλην του Πολεμικού Μουσείου και του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος που αφορούν σε θεματικές, και μικρότερων «από τα κάτω» φορέων χάρη στη δραστηριοποίηση αφοσιωμένων ατόμων, όπως τα Δημοτικά Μουσεία Εθνικής Αντίστασης), απουσία που αποδίδεται μεταξύ άλλων στην *αδυναμία συγκρότησης ενός ενιαίου αφηγήματος και στην άρνηση μιας πολυφωνικής αφήγησης* (Δρουμπούκη, 2014: 441).

Επιπλέον το γεγονός πως οι σποραδικές ενέργειες για ανέγερση μνημείων ή ανάδειξη τόπων μνήμης, ειδικά όταν διαπλέκονται με επιμέρους αποσιωπημένες πλευρές, εγείρουν σφοδρές δημόσιες αντιπαραθέσεις («μάχες για την ιστορία» ή «πόλεμοι της μνήμης»), αλλά και γίνονται στόχοι «εικονοκλαστικών πρακτικών» (Δρουμπούκη, 2014: 351) (πχ. βεβηλώσεις μνημείων), αποδεικνύουν πως αυτό το παρελθόν απέχει πολύ από το να συγκροτηθεί σε ένα ενιαίο συναινετικό αφήγημα.

Εν τούτοις η εμπειρία της Κατοχής και η βίαιη ρήξη της κανονικότητας που έφερε η έλευση των κατακτητών στη χώρα έχει αποτυπωθεί έντονα στη συλλογική μνήμη. Το βίωμα της Κατοχής και της συμμετοχής στην Αντίσταση, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτέλεσε ταυτοτικό στοιχείο μιας ολόκληρης γενιάς και τον πυρήνα για τη συγκρότηση τόσο ατομικών όσο και συλλογικών μνημών και πολιτικών ταυτοτήτων (Βόγλης, 2008: 63), που επιβιώνουν μέχρι σήμερα. Στην παροντική αυτή διάσταση και ιδεολογική χρήση του συγκεκριμένου παρελθόντος εξάλλου εδράζεται το μαζικό ενδιαφέρον στις δημόσιες αντιπαραθέσεις και στις μουσειακές εφαρμογές.

Προκύπτει ωστόσο το ερώτημα, εάν η απροθυμία του κράτους για τη θεσμοθέτηση, προβολή και διατήρηση της ιστορίας και της μνήμης γύρω από την Κατοχή και την Αντίσταση και η απουσία αναφορών, πόσω μάλλον μιας κριτικής εξέτασης του πρόσφατου παρελθόντος από την εκπαιδευτική πολιτική, οδηγεί στη λήθη της εμπειρίας και την άγνοια της ιστορίας από τις νέες γενιές που απομακρύνονται χρονικά, και άρα βιωματικά, από την περίοδο. Όταν δεν συντρέχουν οικογενειακοί ή πολιτικοί λόγοι, το συγκεκριμένο παρελθόν θεωρείται μη χρήσιμο και απορρίπτεται εξ ολοκλήρου - ενδεικτικό παράδειγμα είναι η άγνοια της έννοιας του «δωσιλογισμού» από άτομα της νέας γενιάς.

Με αυτό το σκεπτικό στόχος του εγχειρήματος είναι καταρχήν η ανάδειξη αυτής της φορτισμένης και αποσιωπημένης περιόδου και της ιστορικής μνήμης, και η έστω μερική

χαρτογράφηση των αόρατων μνημονικών τόπων, σε μια προσπάθεια αναθεώρησης της ιστορίας της πόλης.

Ο περίπατος επιχειρεί να λάβει επίσης τη μορφή μιας εφαρμογής δημόσιας ιστορίας που, μεταξύ άλλων, θα γεφυρώσει, στο κομμάτι που του αναλογεί, την απόσταση ανάμεσα στην εξέλιξη της ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας των τελευταίων χρόνων και τις δημόσιες προσλήψεις της Κατοχής και της Αντίστασης. Διότι παρατηρείται επίσης το εξής: ενώ η ιστορική έρευνα καταβάλλει προσπάθειες για την αποσυσκότιση μύθων και αποσιωπημένων πλευρών, η ευρεία πρόσληψη συνομιλεί ελάχιστα με την ακαδημαϊκή έρευνα - οι ευθύνες φυσικά δεν βαρύνουν το μη ειδικευμένο ακροατήριο.

Μέσα από την ανάδειξη της στρωματογραφίας της μνήμης μέσα στην πόλη με τη χρήση των προφορικών αφηγήσεων, επίσης στόχος είναι η παρουσίαση ενός πιο πολυφωνικού αφηγήματος για την ιστορία της Αθήνας, ούτως ώστε όχι μόνο η περίοδος της Κατοχής να ενταχθεί στο ιστορικό αφήγημα, αλλά και να αναδειχθούν ποικίλες φωνές και πλευρές εντός του.

4.2 Ερευνητική διαδικασία

Για τη δημιουργία του ηχητικού περιπάτου κρίθηκε ορθότερο να αξιοποιηθούν αρχειακές πηγές αντί να διεξαχθούν συνεντεύξεις, εξαιτίας τόσο του περιορισμένου χρόνου στον οποίο έπρεπε να ολοκληρωθεί η εργασία όσο και κυρίως λόγω της δυσκολίας εντοπισμού ικανοποιητικού αριθμού αφηγητών που θα πληρούσαν τα κριτήρια: να είναι γεννημένοι τουλάχιστον γύρω στο 1930, να έχουν βιώματα από την κατοχική Αθήνα και να είναι συγκεντρωμένοι σε κάποιο γεωγραφικό χώρο μέσα στην αχανή αυτή πόλη.

Η επιλογή της μη διεξαγωγής συνεντεύξεων συνεπάγεται ωστόσο, μεθοδολογικούς περιορισμούς, καθώς αφαιρείται η δυνατότητα του σχεδιασμού και του ελέγχου της συλλογής των δεδομένων με βάση τα ερωτήματα της έρευνας. Με άλλα λόγια, η διαδικασία των συνεντεύξεων απαντούσε στα ερευνητικά ερωτήματα τρίτων και δεν περιελάμβανε αναγκαστικά τον χωρικό εντοπισμό των συμβάντων. Εν τούτοις, όπως προκύπτει τόσο από την αρχειακή έρευνα, όσο και από τη θεωρία της χωρικής αναφοράς των αναμνήσεων, οι συνεντεύξεις που εξετάστηκαν συγκροτούνταν γύρω από υλικούς και συμβολικούς τόπους, επιτρέποντας την υλοποίηση του εγχειρήματος. Επιπλέον πολλά από τα παραδείγματα μνημοτοπίων που εξετάστηκαν παραπάνω στηρίχθηκαν σε αρχειακές συλλογές συνεντεύξεων.

Μολονότι είναι γνωστοί οι περιορισμοί στην πολιτική διαχείρισης της μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα, όπως αναφέρθηκαν παραπάνω, εξακολουθεί να προκαλεί έκπληξη η απουσία εκτεταμένων αρχειακών συλλογών προφορικών μαρτυριών σχετικών με το θέμα, γεγονός που ίσως οφείλεται και στη σχετική καθυστέρηση της εδραίωσης της προφορικής ιστορίας⁶⁰ στη χώρα. Μια πρώτη επικοινωνία με τις σημαντικότερες αρχειακές συλλογές της πόλης κάνει φανερή την έλλειψη πρωτογενούς οπτικοακουστικού υλικού. Έπειτα λοιπόν από την αρχική επικοινωνία με μια σειρά ιδρυμάτων που, όπως αποδείχθηκε, δεν διαθέτουν σχετικό αρχείο («Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας» (ΑΣΚΙ)⁶¹, Τα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη⁶², Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)⁶³, ΕΛΙΑ - ΜΙΕΤ Ελληνικό Λογοτεχνικό Και Ιστορικό Αρχείο⁶⁴, Ιστορικό αρχείου Πολεμικού Μουσείου⁶⁵, Αρχείου Εθνικού Ιστορικού Μουσείου⁶⁶, Αρχείο Μουσείου Εαμικής Εθνικής Αντίστασης Δήμου Καισαριανής) οι διαθέσιμες πηγές που συγκεντρώθηκαν ήταν: το Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο ΕΡΤ⁶⁷, το Αρχείο Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος⁶⁸, το USC Shoah Foundation Visual History Archive – University of Southern California⁶⁹, τα αρχεία των Ομάδων Προφορικής Ιστορίας Αθήνας (ΟΠΙΑ)⁷⁰ και Κολωνακίου και το Αρχείο προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα»⁷¹

Από τα διαθέσιμα αυτά αρχεία, δεν κατέστη τελικά δυνατή η μελέτη του υλικού του αρχείου του «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», καθώς δεν είχε ολοκληρωθεί ακόμα το πρόγραμμα και του αρχείου του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, λόγω φόρτου

⁶⁰ Ενδεικτικό είναι πως προς το παρόν δεν υπάρχει εθνική ή δημόσια βιβλιοθήκη προφορικών μαρτυριών, όπως για παράδειγμα η πρωτοπόρα συλλογή της British Library, αλλά ούτε κάποια πανεπιστημιακή συλλογή στην Αθήνα.

⁶¹ <http://www.askiweb.eu/index.php/el>. Με εξαίρεση το ντοκιμαντέρ της Αλίντας Δημητρίου «Τα πουλιά στο Βάλτο», του οποίου όμως οι συνεντεύξεις δεν είναι διαθέσιμες προς αξιοποίηση.

⁶² <http://www.benaki.gr/index.asp?id=10202&>

⁶³ <http://www.gak.gr/>,

⁶⁴ <http://www.elia.org.gr>

⁶⁵ <http://warmuseum.gr/el/home-el>

⁶⁶ <http://www.nhmuseum.gr/>

⁶⁷ <http://archive.ert.gr/>

⁶⁸ <http://www.jewishmuseum.gr/gr/information/welcome.html>

⁶⁹ <https://sfi.usc.edu/vha>

⁷⁰ <http://oralhistorygroups.gr>

⁷¹ <http://www.occupation-memories.org/index.html>

εργασίας και χρονικών περιορισμών των συμβαλλόμενων μερών⁷². Εξάλλου η συλλογή του USC Shoah Foundation Institute's Visual Archive, μια από τις πληρέστερες στον κόσμο, κρίθηκε ικανοποιητική για την εκπλήρωση του περιπάτου. Επομένως τα τελικά κριτήρια επιλογής των προς εξέταση πηγών ήταν η διαθεσιμότητα και η προσβασιμότητα του αρχειακού υλικού.

Το επόμενο βήμα ήταν η αξιολόγηση του υπάρχοντος υλικού. Από το αρχείο της ΕΡΤ μελετήθηκαν οι συνεντεύξεις της πολύτιμης σειράς ντοκιμαντέρ «Το Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης» (1987) σε σκηνοθεσία του Αντώνη Βογιάζου, το οποίο βασίζεται στην ιστορική έρευνα των Χάγκεν Φλάισερ, Οντέτ Βαρών, Προκόπη Παπαστράτη κ.ά., με ιστορικό σύμβουλο τον Νίκο Σβορώνο. Επίσης, χρήσιμες αποδείχθηκαν οι μαρτυρίες των ντοκιμαντέρ «Ρεπορτάζ χωρίς Σύνορα, Η Ελλάδα του Χίτλερ» (2007) του Στέλιου Κούλογλου. Αναφορικά με τις Ομάδες Προφορικής Ιστορίας, εξετάστηκαν οι συνεντεύξεις από το αρχείο της Ομάδας Προφορικής Ιστορίας Αθήνας (ΟΠΙΑ)⁷³ και της Ομάδας Προφορικής Ιστορίας Κολωνακίου (ΟΠΙΚΟ)⁷⁴. Τέλος εξετάστηκε μέρος των ελληνόγλωσσων συνεντεύξεων του USC Shoah Foundation Visual History Archive μέσω του Τμήματος Πληροφορικής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθήνας.

Η διαδικασία αξιολόγησης και οργάνωσης του υλικού ανέδειξε ζητήματα πρακτικά, δομής και περιεχομένου, που σε αυτό το σημείο θα ήταν χρήσιμο να παρουσιαστο σύντομα. Καθοριστικά βήματα στον σχεδιασμό του περιπάτου είναι η μέθοδος επιλογής της διαδρομής βάσει τόσο του τόπου όσο και του θέματος (Butler, 2006: 901). Εξαιτίας λοιπόν της περιορισμένης χρονικής διάρκειας που μπορεί να λάβει ένας ηχητικός περίπατος, εξετάστηκε το ενδεχόμενο να εστιάσει σε μία ειδικότερη θεματική ενότητα, (πχ. τον λιμό). Παρά ταύτα κρίθηκε πως μια συνολικότερη επισκόπηση της περιόδου, όσο σύντομη και αν ήταν, θα απέδιδε πληρέστερα τον σκοπό του εγχειρήματος και θα εισήγαγε τον επισκέπτη ομαλότερα στην περίοδο. Πρόθεση επίσης ήταν η ανάδειξη των συνδέσεων μεταξύ των κύριων φαινομένων, ώστε να διευκολυνθεί η ιστορική

⁷² Ωστόσο επιβάλλεται να αναφερθεί πως μετά την κατάθεση της διπλωματικής εργασίας δόθηκε η άδεια για έρευνα σε μέρος του αρχείου του μουσείου, το οποίο και θα ενσωματωθεί στον τελικό περίπατο. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος και ιδιαίτερα στην κ. Αλεξάνδρα Πατρικίου.

⁷³ <http://oralhistorygroups.gr/omada-proforikis-istorias-athinas/>

⁷⁴ <http://oralhistorygroups.gr/omada-proforikis-istorias-kolonakiou/>

κατανόηση. Εξάλλου, το πιο συναφές παράδειγμα που εξετάστηκε, οι ηχητικοί περίπατοι του Μουσείου Πόλης του Βόλου, περικλείουν ομοίως μια ποικιλία θεματικών.

Επομένως, με βάση το υλικό των συνεντεύξεων και τη βιβλιογραφική επισκόπηση επιλέχθηκαν να συμπεριληφθούν οι εξής κύριες θεματικές: α) η επισιτιστική κρίση, β) η Αντίσταση και γ) η βία και η τρομοκρατία, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι δεν γίνεται αναφορά και σε άλλα ζητήματα. Η ιστορική πλαισίωση που προηγήθηκε, ευελπιστούμε να αιτιολογεί την επιλογή των συγκεκριμένων θεμάτων. Είναι σαφές πως κάποιες θεματικές υποεκπροσωπούνται σε σχέση με άλλες. Είναι αναμενόμενο άλλωστε, η πλειοψηφία των συνεντεύξεων να εστιάζει σε σημεία, όπως η Αντίσταση και οι ηρωικές πράξεις και να αποσιωπά δυσκολότερες πτυχές, όπως ο δωσιλογισμός ή οι εμφύλιες συγκρούσεις. Ενδεικτική είναι η απουσία αφηγητών που συνεργάστηκαν με τις δυνάμεις κατοχής. Η ετεροβαρής αναφορά στα πρώτα και η απουσία αναφορών στα δεύτερα ζητήματα «ταμπού» που προκύπτει από το υλικό, αποτυπώθηκε όπως είναι λογικό, και στο σχεδιασμό του μνημοτοπίου. Καταβλήθηκαν ωστόσο προσπάθειες να ενσωματωθούν όσο το δυνατόν περισσότερα «δύσκολα» ζητήματα.

Σε αυτό το σημείο ανέκλυσε το πρακτικό ζήτημα της επιλογής της ευρύτερης τοποθεσίας του μνημοτοπίου, η οποία έγινε σε συνάρτηση με την χωροταξία της πόλης.

Στην καρδιά της Αθήνας από το Σύνταγμα έως την Ομόνοια και στον άξονα Βασιλίσσης Σοφίας - Πανεπιστημίου – Πατησίων επιτάχθηκαν πολυτελείς οικίες μεγαλοαστικών οικογενειών για τις ανάγκες των κατακτητών.⁷⁵ Εκεί ήταν επίσης Υπουργεία, τράπεζες, δημόσιες υπηρεσίες, το Πανεπιστήμιο και το Πολυτεχνείο (Βερβενιώτη, 2000), αλλά και θέατρα, σινεμά και χαρτοπαικτικές λέσχες. Στο κέντρο της πόλης κατέβαιναν καθημερινά χιλιάδες Αθηναίοι για να δουλέψουν στα καταστήματα, στο εμπόριο και ως μικροπωλητές στους δρόμους, στις υπηρεσίες, για να αναζητήσουν

⁷⁵ Η ανώτατη γερμανική διοίκηση βρισκόταν στο μέγαρο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού στην Πανεπιστημίου το οποίο με μια ξύλινη γέφυρα ενώθηκε με την Αθηναϊκή Λέσχη (Αμερικής και Πανεπιστημίου), όπου διέμεναν Γερμανοί αξιωματούχοι, στο Μέγαρο της Εθνικής Ασφαλιστικής (Κοραή 4) στεγάστηκε το Γερμανικό Φρουραρχείο και η «Κομαντατούρ», ενώ τα αντιαεροπορικά καταφύγια στα υπόγεια του κτηρίου μετατράπηκαν σε φυλακές, η ιταλική διοίκηση Κομάντο Πιάτσα στεγάστηκε στη διασταύρωση των οδών Λυκαβηττού και Πανεπιστημίου, στη οδό Μέρλιν 6 βρίσκονταν οι Υπηρεσίες Ασφαλείας και Αστυνομίας Γερμανικού Στρατού (Γιοχάλας & Καφετζάκη, 2013).

τροφή σε συσσίτια και στη μαύρη αγορά, για να διασκεδάσουν, να κοινωνικοποιηθούν, αλλά και να διαδηλώσουν.

Αντίθετα, στις συνοικίες και ειδικά τις προσφυγικές, όπως το Δουργούτι, η Καισαριανή, η Νέα Ιωνία κτλ. και γύρω από τα εργοστάσια κατοικούσε φτωχότερος κόσμος, μικροαστοί, εργάτες και άνεργοι. Εκεί ο κόσμος συγκροτούνταν σε γειτονιές με ισχυρά δίκτυα σχέσεων, στα οποία στηρίχθηκε η οργανωτική ανάπτυξη του ΕΑΜ. (Βερβενιώτη, 2000). Αν και εξετάστηκε το ενδεχόμενο της αξιοποίησης των τοπικών συλλογών για δημιουργία διαδρομών στις γειτονιές (πχ. στη Νέα Ιωνία), εν τέλει απορρίφθηκε με το σκεπτικό πως οι συνεντεύξεις από μία μόνο συλλογή δεν θα επαρκούσαν για να καλύψουν τις επιθυμητές πτυχές.

Με τη λογική αυτή ορίστηκε η ευρύτερη τοποθεσία του περιπάτου να είναι το κέντρο της Αθήνας. Επιπλέον παράγοντας που οδήγησε στην επιλογή αυτή ήταν πως το διοικητικό, οικονομικό και εμπορικό κέντρο της πόλης και της χώρας, το οποίο επισκέπτονταν τακτικά οι περισσότεροι κάτοικοι της Αθήνας προσφέρεται για να αναδειχθούν κομβικά γεγονότα της περιόδου (πχ. οι διαδηλώσεις) και σημαντικοί τόποι μνήμης (πχ. Μέρλιν). Πρέπει τέλος να επισημανθεί για μια ακόμη φορά πως το κέντρο βρισκόταν στην καρδιά της Αντίστασης τα έτη 1941-1943, ενώ κατά την επόμενη περίοδο το βάρος της αντιστασιακής δράσης μετατοπίζεται στις συνοικίες, καθώς το κέντρο της πόλης βρίσκεται υπό τον ολοένα αυξανόμενο έλεγχο των Γερμανών και των συνεργατών τους μέχρι το τέλος της Κατοχής. Η αφήγηση επομένως, ακολουθώντας την ιστορική διαδρομή, θα εστιάσει κυρίως στα έτη 1941-1943.

Το επόμενο στάδιο ήταν η μελέτη των συνεντεύξεων για τον εντοπισμό μνημονικών τόπων και τον σχεδιασμό της διαδρομής με βάση τις μαρτυρίες, καθώς και η επιλογή των αντίστοιχων αποσπασμάτων. Θα αναφερθούν εδώ σύντομα τα κριτήρια με τα οποία επιλέχθηκαν τα αποσπάσματα.

Τα αφηγηματικά κομμάτια προτείνεται να μην υπερβαίνουν τα τρία λεπτά, καθώς αυτός θεωρείται ο μέγιστος χρόνος συνεχόμενου λόγου τον οποίο ο επισκέπτης μπορεί να παρακολουθήσει με προσοχή (Bradley, 2012: 107). Τα αποσπάσματα επίσης θα πρέπει να είναι ενδιαφέροντα, συνεκτικά και να διατηρούν το νόημά τους, όταν απομονώνονται από τη συνολική αφήγηση (Perks & Robinson, 2005: 84). Σαφώς και τεχνικά ζητήματα, όπως η ποιότητα του ήχου, είναι επίσης σημαντικά, ειδικά σε συνθήκες που ο περιβάλλοντας ήχος είναι έντονος. Επίσης είναι εύλογο πως ένα από τα σημαντικότερα

κριτήρια ένταξης μιας μαρτυρίας στον περίπατο, ήταν η αναφορά σε συγκεκριμένο τόπο. Εν τούτοις συμπεριλήφθηκαν και κάποιες μαρτυρίες που δεν συνδέονταν άμεσα με έναν συγκεκριμένο τόπο ή δεν μπορούσαν να εντοπιστούν σε ένα συγκεκριμένο χώρο, συσχετίζονταν όμως νοηματικά.

Κρίσιμης σημασίας για την επιλογή των μαρτυριών είναι το κριτήριο της αντιπροσωπευτικότητας, χωρίς ωστόσο να αναπαράγονται ανθρώπινα στερεότυπα (Γκαζή, 2015: 54). Σε καμία περίπτωση δεν υποστηρίζεται πως στόχος του περιπάτου είναι η «αντιπροσωπευτικότητα», να αφηγηθεί δηλαδή *την* ιστορία της Κατοχής και της Αντίστασης. Ωστόσο, έγινε μια προσπάθεια να ενταχθεί στην διαδρομή ένα ευρύ φάσμα συνεντευξιαζόμενων (νέοι και μεγαλύτερης ηλικίας άνθρωποι, γυναίκες και άνδρες, διαφορετικής τάξης και οικονομικής κατάστασης, μέλη διαφορετικών αντιστασιακών οργανώσεων κτλ.) (Perks & Robinson, 2005: 84). Συμπεριλήφθηκαν μαρτυρίες από 46 αφηγητές (33 άντρες, 13 γυναίκες) και μια ποικιλία απόψεων ή ακόμη και αντιθετικές μαρτυρίες.

Επιπλέον, κριτήριο για την επιλογή των μαρτυριών ήταν η αξιοπιστία τους, που ελέγχθηκε με βάση την εσωτερική συνέπεια της αφήγησης και τη συμφωνία με άλλες πηγές (Thompson, 2008: 158). Αυτό όμως έγινε με επίγνωση της υποκειμενικότητάς τους, αφού, όπως αναφέρει ο Thompson (2008: 194): «ένα από τα σημαντικότερα διδάγματα της προφορικής ιστορίας είναι ότι η κάθε αφήγηση ζωής, πέρα από την αντιπροσωπευτικότητά της, είναι και μοναδική».

Τέλος, για να αποφευχθεί μια στερεοτυπική εικόνα των αφηγητών και η «έκπτωσή» τους σε χαρακτηριστικούς τύπους ανθρώπων, προκρίθηκε η αναφορά των ονομάτων των αφηγητών μαζί με σύντομα βιογραφικά στοιχεία. Τον ίδιο σκοπό υπηρετεί η ανάρτηση εκτενέστερων βιογραφικών στοιχείων των αφηγητών στον ιστότοπο, όπως και η σχετική αναφορά στην ταυτότητα της έρευνας. Προς την ίδια κατεύθυνση εντάχθηκαν μαρτυρίες που διαρρηγνύουν στερεοτυπικούς μύθους, όπως αφηγήσεις που αναφέρονται σε Γερμανούς αντιφασίστες, ώστε να ανατραπεί το στερεότυπο του «κακού Γερμανού». Εξάλλου, όπως ειπώθηκε, είναι η συμμετοχή στην εμπειρία ενός *συγκεκριμένου* ανθρώπου με τα δικά του λόγια, που ανατρέπει τα στερεότυπα και εξανθρωπίζει την ιστορία.

4.3 Σχεδιασμός

Εντοπίζονται δύο είδη σχεδιασμού ηχητικών περιπάτων: το συνεχές ηχοτοπείο και η διακοπτόμενη αφήγηση. Προκρίθηκε το δεύτερο είδος για να δοθεί ο χρόνος και ο χώρος στους επισκέπτες να περιπλανηθούν με τον δικό τους ρυθμό και να δημιουργήσουν τη δική τους διαδρομή (να σταθούν σε σημεία εκτός της σχεδιασμένης διαδρομής ή να παραλείψουν στάσεις κτλ.), ώστε να τους επιτραπεί να βιώσουν τον περιβάλλοντα χώρο και να ενθαρρυνθούν να εμπλακούν βαθύτερα με το παρόν, ενώ αναστοχάζονται το παρελθόν (Butler, 2013: 86).

Επιπλέον προτιμήθηκε με βάση το θέμα του περιπάτου μια πιο παραδοσιακή, ελεγχόμενη και λιγότερο πειραματική μορφή επεξεργασίας, που απαρτίζεται από τις οδηγίες για την επόμενη στάση μαζί με μια μικρή ιστορική πλαισίωση ως εισαγωγή στο θέμα. Ακολουθήθηκε δηλαδή η μουσειακή προσέγγιση (έναντι της καλλιτεχνικής) (Butler & Miller, 2005: 79) που δίνει προτεραιότητα στη χρηστικότητα με κριτήριο την παροχή μιας, όσο το δυνατόν, πιο φιλικής και προσβάσιμης για τον χρήστη εμπειρίας. Η ένταξη της ιστορικής εισαγωγής εξυπηρετεί την προσέγγιση ενός ευρύτερου «κοινού» που πιθανόν δεν έχει προϋπάρχουσες γνώσεις επί του θέματος και ταυτόχρονα λειτουργεί ερμηνευτικά στα αποσπάσματα (Γκαζή & Νικηφορίδου, 2004). Τα εισαγωγικά κείμενα έγιναν προσπάθεια να είναι σύντομα, με απλή, κατανοητή γλώσσα και σύμφωνα με τις αρχές των μουσειακών κειμένων (Γκαζή & Νικηφορίδου, 2004). Τέλος, ενώ η αφήγηση είναι κατακερματισμένη, πρόκειται δηλαδή για έναν συνδυασμό υποκειμενικών εντυπώσεων και αναμνήσεων, η ιστορική πλαισίωση υπενθυμίζει την επιμέλεια, την επεξεργασία και τη διαμεσολάβηση (αυθεντία) που έχει προηγηθεί, με σκοπό την παραγωγή μιας συνολικής εντύπωσης από τη σύνθεση. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρείται να αντισταθμιστεί η πρόσληψη των μαρτυριών ως αντικειμενικών και αδιαμεσολάβητων τεκμηρίων. Προς την ίδια κατεύθυνση έχουν αναρτηθεί στην ιστοσελίδα στοιχεία σχετικά με τη δημιουργία του εγχειρήματος, στα οποία θα γίνει αναλυτικότερη αναφορά παρακάτω.

Σε κάθε στάση συμπεριλήφθηκαν πάνω από ένα αποσπάσματα από διαφορετικές συνεντεύξεις, καθώς σύμφωνα με τα αποτελέσματα της αξιολόγησης του Butler (2013: 90) οι επισκέπτες προτίμησαν την ποικιλία των φωνών και μικρότερα ηχητικά κομμάτια. Ενδιάμεσα στις μαρτυρίες και την αφήγηση προστέθηκε μουσική και ηχητικά εφέ που

λειτουργούν ως συγκείμενο, ώστε να διευκολύνουν την ερμηνεία και να προσδίδουν ζωντάνια στις ιστορίες (Hardy III, 2014: 62).

4.4 Υλοποίηση

4.4.1 Αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών

Ο πιο απλός και οικονομικός τρόπος υλοποίησης του περιπάτου είναι η ανάρτηση των αρχείων mp3 σε μια ιστοσελίδα, μαζί με έναν χάρτη και σαφείς οδηγίες. Από εκεί ο χρήστης μπορεί να «κατεβάσει» τα αρχεία (ήχου και τον χάρτη) και να τα αποθηκεύσει σε μια οποιαδήποτε συσκευή που υποστηρίζει ήχο (κινητά, mp3 player, κτλ.) και να πραγματοποιήσει την επίσκεψη, κατά την οποία θα μπορεί να ακούει τις οδηγίες και να συμβουλευέται τον χάρτη για να εντοπίζει την κάθε στάση. Εκεί θα μπορεί να ακούσει το αντίστοιχο αρχείο.

Ένας άλλος, πιο σύνθετος τρόπος, είναι η δημιουργία μιας εφαρμογής που στηρίζεται σε συστήματα πλοήγησης και εντοπισμού, την οποία θα μπορεί να «κατεβάσει» ο χρήστης στο κινητό του. Ο χρήστης θα μπορεί από το σημείο εκκίνησης να ανοίξει την εφαρμογή – χάρτη και αυτή, με βάση την τοποθεσία του, θα ενεργοποιείται αυτόματα. Η λύση της εφαρμογής απαιτεί λιγότερη προσπάθεια από τον χρήστη και προλαμβάνει προβλήματα στην διαδρομή, καθώς εντοπίζει τη θέση του περιπατητή και τις αλλαγές του εξωτερικού περιβάλλοντος. Επιπλέον προτείνεται για επισκέπτες που δεν είναι εξοικειωμένοι με τη γεωγραφία της περιοχής. Τέλος, με τις απαραίτητες προσθήκες, η εφαρμογή μπορεί να γίνει πιο ευέλικτη και διαδραστική, εφόσον ο δημιουργός μπορεί να τροποποιεί τη διαδρομή και ο χρήστης να προσθέτει ή να τροποποιεί το περιεχόμενο (τη μαρτυρία του, φωτογραφίες ή υπερσυνδέσμους ως μεταδεδομένα) στα ήδη υπάρχοντα σημεία ή να προσθέτει νέα.

Ωστόσο, ο σχεδιασμός και η λειτουργία της εφαρμογής απαιτούν εξειδικευμένες γνώσεις και πόρους. Επίσης η λειτουργία της εφαρμογής προϋποθέτει προσβασιμότητα στο διαδίκτυο και θέτει τεχνικές προδιαγραφές, περιπλέκοντας τη διαδικασία. Για αυτούς τους λόγους ιδανικά προτείνεται ο συνδυασμός των δύο («κατέβασμα» των αρχείων και εφαρμογή) και ο χρήστης να μπορεί να επιλέξει ή να εναλλάσσει ανάμεσα στους δύο τρόπους ανάλογα με τις προτιμήσεις του και τις συνθήκες. Τέλος, αν και η απαιτούμενη τεχνολογία για την πραγματοποίηση του περιπάτου είναι πλέον διαθέσιμη

(οποιοδήποτε «έξυπνο» κινητό μπορεί να υποστηρίξει ηχητικά αρχεία), για να διασφαλιστεί η ευρύτερη πρόσβαση τόσο σε επίπεδο εξοπλισμού όσο και για ανθρώπους που δεν χειρίζονται με ευχέρεια τα τεχνολογικά μέσα, συνιστάται να προσφέρονται συσκευές και το συνοδευτικό φυλλάδιο από κάποια συνεργαζόμενα ιδρύματα, όπου θα μπορεί ο επισκέπτης να τα προμηθευτεί και να τα επιστρέψει στο τέλος του περιπάτου.

Τέλος, μπορεί να αξιοποιηθεί η τεχνολογία των QR codes (Quick Response – Γρήγορης Ανταπόκρισης), γραμμωτών (barcode) κωδικών οι οποίοι συνδέουν το offline φυσικό περιβάλλον με υπερσυνδέσμους και online περιεχόμενο. Ο χρήστης μπορεί να σαρώσει με το κινητό του τηλέφωνο, μέσω μιας εφαρμογής, τους τοποθετημένους κωδικούς σε σημεία των στάσεων και να συνδεθεί με την ιστοσελίδα. Αυτός ο τρόπος βέβαια, κυρίως ενδείκνυται για μια αποσπασματική ή τυχαία συνάντηση με τον τόπο ή με τον ηχητικό περίπατο, παρά μια σχεδιασμένη επίσκεψη.

Για να αντισταθμιστεί η ατομική διάσταση του ηχητικού περιπάτου με ακουστικά και να ενθαρρυνθεί η αλληλεπίδραση και η δημιουργία μιας κοινότητας μνήμης, μπορούν να προβλεφθούν κάποιες δραστηριότητες ανά τακτά χρονικά διαστήματα, όπως η διοργάνωση εργαστηρίων, καλλιτεχνικών δρωμένων ή ομαδικών επισκέψεων παρουσία ιστορικών, και εάν είναι εφικτό μαρτύρων, οι οποίες μπορούν να καταλήγουν σε συζητήσεις στο τέλος της διαδρομής. Επίσης ενθαρρύνονται οι χρήστες να πραγματοποιήσουν τη διαδρομή συλλογικά και εάν είναι δυνατό σε επίπεδο οικογένειας, από τους παππούδες έως τα εγγόνια, όπου η κάθε ηλικία θα προσφέρει τις γνώσεις της (οι ηλικιωμένοι τις αναμνήσεις τους και οι νέοι τις τεχνικές τους γνώσεις), ώστε να οικοδομηθεί ένας διαγενεακός διάλογος. Η ελευθερία κινήσεων που προσφέρεται, επιτρέπει την προσαρμογή της διαδρομής σύμφωνα με τις ανάγκες και τις αντοχές κάθε ηλικίας. Τέλος, την ενεργητική συμμετοχή του κοινού εξυπηρετεί και η λειτουργία του σχετικού ιστοτόπου, στον οποίο θα αναφερθούμε αμέσως παρακάτω.

Η ιστοσελίδα (Εικόνα 1) εξυπηρετεί καταρχήν την ανάρτηση και την υποστήριξη του απαραίτητου υλικού (Εικόνα 2, Εικόνα 3) για τη διεξαγωγή του περιπάτου: τα αρχεία mp3, τον χάρτη, και σαφείς, αναλυτικές οδηγίες που καθοδηγούν τους χρήστες φροντίζοντας να καλύπτουν και άτομα που δεν είναι εξοικειωμένα με την τεχνολογία. Η ιστοσελίδα επίσης παρέχει τη συγκεκριμενική πληροφόρηση για τη διευκόλυνση της ερμηνείας. Με αυτό το σκεπτικό στην ιστοσελίδα αναρτήθηκαν πληροφορίες για το εγχείρημα, τους σκοπούς όσο και την διαδικασία παραγωγής του (μεθοδολογικά), μια

σύντομη ιστορική επισκόπηση της περιόδου και βιογραφικά στοιχεία των αφηγητών, συναφείς ιστοσελίδες και περαιτέρω βιβλιογραφία (Εικόνα 4, Εικόνα 5). Επιπλέον δημιουργήθηκε για αυτόν τον σκοπό ένας διαδραστικός χάρτης (Εικόνα 6), στον οποίο υπάρχει η δυνατότητα προβολής των επιλεγμένων σημείων της διαδρομής που συνοδεύονται με τα αντίστοιχα αποσπάσματα και φωτογραφίες. Η ιστοσελίδα, επομένως λειτουργεί ως ένα είδος ψηφιακής έκθεσης, επιτρέποντας να συμμετέχουν στον περίπατο χρήστες που δεν έχουν τη δυνατότητα να περπατήσουν τη διαδρομή.

Παράλληλα η ιστοσελίδα λειτουργεί ως πλατφόρμα επικοινωνίας και διάδρασης με τους χρήστες. Έχει προβλεφθεί σελίδα επικοινωνίας, όπου οι χρήστες καλούνται να προσφέρουν το δικό τους περιεχόμενο, είτε πρόκειται για κριτική (σαν τετράδιο επισκεπτών) (Εικόνα 7) ή για συνεισφορά αναμνήσεων και συγκειμενικής πληροφορίας (Εικόνα 8). Κατά αυτόν τον τρόπο δίνεται η ευκαιρία στους χρήστες να συμμετέχουν ενεργά στην παραγωγή της ιστορικής γνώσης και να εμπλουτίζουν την αναπαράσταση της ιστορίας της πόλης, ώστε να αναπτυχθεί ένας δυναμικός διάλογος (Tragaki & Papakonstantinou, 2013: 119-120).

Η ιστοσελίδα τέλος παρέχει την ευκαιρία στους χρήστες να επεξεργαστούν τα δεδομένα στον ιδιωτικό τους χώρο μετά την επίσκεψη, να επιστρέψουν σε όσα τους συνεπήραν, να αφομοιώσουν όσα έμαθαν, να αναζητήσουν περισσότερες πληροφορίες, να επιμηκύνουν δηλαδή την εμπειρία.

4.4.2 Αξιολόγηση

Ιδανικά προτείνεται η διεξαγωγή μιας (διορθωτικής) αξιολόγησης με σκοπό την εξέταση της λειτουργικότητας και τη βελτίωση του περιπάτου (Μπούνια, 2015: 154). Η αξιολόγηση μπορεί να γίνει με ομαδικές ή ατομικές συνεντεύξεις, ερωτηματολόγια ή συμμετοχική παρατήρηση, με ερωτήματα σχετικά με την κατανόηση της αφήγησης και των οδηγιών, την ενδεχόμενη κόπωση από τη διάρκεια του περπατήματος και της ακρόασης κτλ. Σε κάθε περίπτωση, είναι δυνατή η συνεχής ανατροφοδότηση από τους επισκέπτες, μέσω της ιστοσελίδας.

4.4.3 Νομικά και δεοντολογικά ζητήματα

Ένα τέτοιο εγχείρημα, όπως είναι λογικό, εγείρει μια σειρά νομικών και δεοντολογικών ζητημάτων, η αντιμετώπιση των οποίων θα παρουσιαστεί σύντομα, με σκοπό την ηθική και νομική θωράκιση του έργου.

Σε νομικό επίπεδο, στην περίπτωση των Ομάδων Προφορικής Ιστορίας, τα παραχωρητήρια που υπεγράφησαν μεταξύ των συνεντευξιαστών και των συνεντευξιαζόμενων καλύπτουν πλήρως το εγχείρημα, εφόσον εντάσσεται σε εκπαιδευτικούς σκοπούς. Παραχωρητήριο επίσης υπεγράφη μεταξύ εμού ως ερευνήτριας και των Ομάδων Προφορικής Ιστορίας. Ανάλογο αίτημα για την παραχώρηση άδειας χρήσης αποσπασμάτων του αρχειακού υλικού της EPT κατατέθηκε στη Διεύθυνση Αρχείου EPT Α.Ε. Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατή η επικοινωνία με το USC Shoah Foundation Visual History Archive, ωστόσο σύμφωνα με τα στοιχεία που είναι αναρτημένα στην ιστοσελίδα, είναι δυνατή η χρήση των συνεντεύξεων.

Τόσο στην ιστοσελίδα όσο και στα υλικά του περιπάτου αναφέρονται οι αρχειακές πηγές με τα στοιχεία των συντελεστών. Αξίζει εδώ να αναφερθεί πως οι φορείς έδειξαν ιδιαίτερη προθυμία να παραχωρήσουν το αρχειακό υλικό τους.

Σε δεοντολογικό επίπεδο, για όσους αφηγητές βρίσκονται εν ζωή ή για τους συγγενείς τους, εξετάστηκε το ενδεχόμενο της προσέγγισής τους, ώστε να ενημερωθούν εκτενώς γύρω από το εγχείρημα και τις επιπτώσεις της προβολής των αποσπασμάτων στο Διαδίκτυο. Συζητήθηκε αυτό το ενδεχόμενο με τους ερευνητές και τους φορείς, στους οποίους δόθηκε ο πρώτος λόγος και υιοθετήθηκε η άποψή τους. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων ωστόσο, η επικοινωνία με τους αφηγητές ήταν αδύνατη, ενώ δεν θεωρήθηκε επιβεβλημένη, καθώς αφενός πολλά από τα αρχεία είναι ήδη δημοσιοποιημένα στο Διαδίκτυο, όπως πχ. της EPT, και αφετέρου αναρτώνται μικρά αποσπάσματα και όχι ολόκληρες οι συνεντεύξεις. Παράλληλα η επιλογή των αποσπασμάτων έγινε με προσοχή, ώστε να μην περιέχουν πολλά προσωπικά στοιχεία ή εκτεταμένες αναφορές σε τρίτα πρόσωπα και να μη φέρουν σε δύσκολη θέση τους πληροφορητές. Τέλος, στην ιστοσελίδα υιοθετήθηκε η προέγκριση στα σχόλια για να προστατευθούν οι αφηγητές από τυχόν κακόβουλο ή υβριστικό περιεχόμενο.

5. «ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΜΙΑΣ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗΣ ΠΟΛΗΣ» - Ένας ηχητικός περίπατος στην Αθήνα 1941-1944

Εισαγωγή - οδηγίες:

Καλώς ήρθατε στον ηχητικό περίπατο «Αναμνήσεις μιας Κατεχόμενης πόλης». Μαζί θα ακολουθήσουμε τις μνημονικές διαδρομές και θα περπατήσουμε στα χνάρια ανθρώπων που έζησαν στην κατεχόμενη από γερμανικά και ιταλικά στρατεύματα Αθήνα από το 1941 έως το 1944. Στόχος μας είναι να σταθούμε σε σημαντικά στιγμιότυπα και μνημονικούς τόπους που έχουν εγγραφεί στη συλλογική μνήμη των κατοίκων της Αθήνας.

Κατά τη διάρκεια της διαδρομής θα παρέχονται οδηγίες για τις στάσεις, αλλά μπορείτε παράλληλα να συμβουλευέστε τον χάρτη. Η διάρκεια του περιπάτου έχει υπολογιστεί περίπου δύο ώρες. Έχετε την επιλογή ωστόσο να επισκεφτείτε όσα σημεία θέλετε, να διακόψετε για διάλειμμα και να περπατήσετε τη διαδρομή με όποια σειρά επιθυμείτε.

Πριν ξεκινήσουμε το ταξίδι μας στον χρόνο και τον χώρο σας παρακαλούμε να είστε ιδιαίτερα προσεκτικοί καθώς διασχίζετε τους δρόμους της πόλης. Ας βυθιστούμε στις αναμνήσεις των αφηγητών, ας φανταστούμε την πόλη και τους ανθρώπους εκείνης της εποχής.

ΣΤΑΣΗ 1. ΔΗΜΑΡΧΕΙΟ

A. Η είσοδος των Γερμανών

B. Οι απαγορεύσεις και η πείνα

A. Αφήγηση: Η είσοδος των Γερμανών

Πρωί της 27^{ης} Απριλίου 1941 τα γερμανικά στρατεύματα εισέρχονται στην Αθήνα. Στο καφενείο «Παρθενών» στη διασταύρωση Κηφισίας και Αλεξάνδρας αντιπροσωπεία αποτελούμενη από τους δημάρχους Αθήνας και Πειραιά, τον νομάρχη Αττικής και τον διοικητή της στρατιωτικής φρουράς Αττικοβοιωτίας παραδίδει επίσημα την πόλη στον Γερμανό διοικητή φον Στρούμε. Οι Αθηναίοι πίσω από τα παραθυρόφυλλα τους ή σε παρέες στις γωνίες των δρόμων, παρακολουθούν με περιέργεια την πομπή που κατευθύνεται από τη Βασιλίσσης Σοφίας προς το κέντρο της πόλης. Η σβάστικα υψώνεται

στην Ακρόπολη και στο Δημαρχείο, σκεπάζοντας τη χώρα με τη «μακριά νύχτα της βαρβαρότητας».

Ο εκφωνητής του Ραδιοφωνικού Σταθμού Αθηνών, Κωνσταντίνος Σταυρόπουλος μεταδίδει το τελευταίο ελεύθερο ανακοινωθέν. Οι μαρτυρίες του Μανώλη Γλέζου, του Πέτρου Κουλουφάκου και του Αλέκου Αγγελίδη περιγράφουν τις αντιδράσεις των Αθηναίων την πρώτη μέρα της Κατοχής.

«Εδώ ελεύθεροι ακόμα Αθήναι. Έλληνες, οι Γερμανοί εισβολείς ευρίσκονται εις τα πρόθυρα των Αθηνών! Αδέλφια, κρατήστε καλά μέσα στην ψυχή σας το πνεύμα του μετώπου! Ο εισβολεύς εισέρχεται με όλας τας προφυλάξεις εις την έρημον πόλιν με τα κατάκλειστα σπίτια. Έλληνες! Ψηλά τις καρδιές!»

(Αρχείο EPT)

[Ακολουθούν ήχοι μπότας και γερμανικό εμβατήριο]

Μαρτυρίες:

1. «Όλοι που είμαστε κλεισμένοι στα σπίτια μας, εγώ είχα ένα ραδιοφωνάκι με γαληνίτη, το είχα με ακουστικά και παρακολουθούσα, μετάδωσε ο Έλληνας εκφωνητής την τελευταία στιγμή ότι ο αγώνας συνεχίζεται, και μετά ακούστηκε στα γερμανικά μια μικρή εκφορά και το Χάϊλ Χίτλερ. Η μετάφραση που ακολούθησε μας απόδειξε ότι επρόκειτο για ένα μήνυμα που έστελναν στον Χίτλερ οι αξιωματικοί της μονάδας που κατέλαβε την Αθήνα και που έλεγε ότι καταλάβαμε την Αθήνα και υψώσαμε τη σβάστικα στον ιερό βράχο της Ακρόπολης και στο Δημαρχείο της Αθήνας. Αυτό μας συντάραξε γιατί ήτανε πια η μαρτυρία, το σημείο της μαρτυρίας ότι άρχισε η κατοχή της Αθήνας και ίσως αυτό να επηρέασε πάρα πολύ τη σκέψη μας ότι έπρεπε να χτυπήσουμε πρώτα το σύμβολο αυτό».

(Μανώλης Γλέζος, Αρχείο EPT, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης)

2. «Είναι 27.4.1941, ημέρα που μπαίνουν οι Γερμανοί στην Αθήνα. Ο πατέρας μου βρίσκεται μαζί με δύο φίλους του, τον Βλάση τον Αποστολέρη και την Ιουλία την Γιαννούρη περίπου στο ύψος της Δημαρχίας στην Αθήνα, όπου οι Γερμανοί μαζεύουν τον κόσμο για να παρακολουθήσουν την ανάρτηση της σημαίας των Γερμανών, του

ναζιστικού εμβλήματος στον ιστό της Δημαρχίας. Πράγματι, συμβαίνει το γεγονός αλλά κατά τη διάρκεια της έπαρσης της σημαίας τους, ο πατέρας μου λιποθυμά από πατριωτισμό!»

(Πέτρος Κουλουφάκος, Αρχείο EPT, Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα)

3. «Θυμάμαι χαρακτηριστικά όταν μπαίνουν οι Γερμανοί μέσα, κατέβαιναν με τα τανκς την Βασιλίσσης Σοφίας και στον Ευαγγελισμό πετάγεται από το πλήθος ένας γέρος ντυμένος τσολιάς και χαιρετάει τους Γερμανούς. Εμείς που είμαστε συμμορία λέμε να πάμε να τον πλακώσουμε αλλά κάποιοι άλλοι μας είπαν αφήστε τον γιατί μπορεί να έρθουν οι Γερμανοί και να γίνει επεισόδιο... θα' ρθει η σειρά του... Αλλά μας κακοφάνηκε πολύ να χαιρετάει κάποιος τον εχθρό που έμπαινε στην Αθήνα».

(Αλέκος Αγγελίδης, Αρχείο ΟΠΙΚΟ)

B. Αφήγηση: Οι απαγορεύσεις και η πείνα

Η ολοκληρωτική λεηλασία των πόρων της χώρας από τα κατοχικά στρατεύματα, με επιτάξεις, δεσμεύσεις και έκδοση χαρτονομισμάτων από τις αρχές κατοχής, οδήγησαν στην αποδιοργάνωση του κράτους και την κατάρρευση της οικονομίας. Επιπλέον, ο εδαφικός κατακερματισμός της χώρας με τις τρεις ζώνες κατοχής Γερμανών - Ιταλών - Βουλγάρων, η δυσχέρεια στις μετακινήσεις και ο συμμαχικός αποκλεισμός το 1941, οδήγησαν στην τραγική έλλειψη αγαθών πρώτης ανάγκης και στη δημιουργία της μαύρης αγοράς. Στην Αθήνα, ήδη από τον Μάιο του 1941, γίνεται φανερή η έλλειψη τροφίμων: επεκτείνεται το δελτίο στο ψωμί, στο ρύζι, στο ελαιόλαδο και στη ζάχαρη. Όσο περνάει ο καιρός και άλλα είδη πρώτης ανάγκης εξαφανίζονται από την Αθήνα δοκιμάζοντας σκληρά τους κατοίκους.

Η καθημερινότητα των Αθηναίων γίνεται αβάσταχτη από τον πρώτο χρόνο της Κατοχής. Η πείνα, η φτώχεια, οι περιορισμοί στην κατανάλωση νερού και ηλεκτρικού, η έλλειψη συγκοινωνίας λόγω επιτάξεων, ο βαρύς χειμώνας, οι ποικίλες απαγορεύσεις και τα διατάγματα που επιβάλλονται από τους κατακτητές συνθέτουν το σκηνικό της εξαθλίωσης και του φόβου.

Στη διαδρομή θα ακούσουμε τις μαρτυρίες των Αννέττα Μανουηλίδου-Χιτζανίδου και Σταύρου Αβδούλου σχετικά με τις απαγορεύσεις των κατακτητών, της Καλλιόπης

Μενδράκου για το πως έπληξε τα αθηναϊκά σπίτια η πείνα και τέλος οι Δημήτρης Κοπανίτσας και Λάμπρος Ματόπουλος θα αφηγηθούν συγκλονιστικές ιστορίες που μαρτυρούν την ασύλληπτη πείνα. Ακούστε τις μαρτυρίες, καθώς κατευθύνεστε στη επόμενη στάση.

Μαρτυρίες:

1. «Αλλά ήτανε περιορισμοί, γιατί σε μια, για ένα πολύ μεγάλο διάστημα δεν μπορούσες να βγεις έξω μετά τις επτά το βράδυ. Υπήρχε στρατιωτικός νόμος. Και τότε, όταν γινόντουσαν πάρτι, πήγαιναν από νωρίς [γέλιο] και μέναν και τη νύχτα κει... Αυτό θυμάμαι, το 'χαμε συνηθίσει. Ήτανε κάτι που 'ταν μέσα στη ζωή».

(Αννέττα Μανουηλίδου-Χιτζανίδου, Αρχείο ΟΠΗΚΟ)

2. «Τρανζίστορ δεν υπήρχαν, τα ραδιόφωνα τα μεγάλα. Τα είχαν σφραγίσει. Δεν μπορούσες να ακούσεις, έπρεπε να πας να το δηλώσεις. Αν βρίσκανε ραδιόφωνο και δεν το είχαν ασφαλίσει, η ποινή ήταν εις θάνατον. Οι Γερμανοί είχαν τέτοια διαταγή, να σφραγίσουν όλοι τα ραδιόφωνα. Απαγορευόταν. Ορισμένα ραδιόφωνα μείνανε ασφάλιστα, είχαμε κι εμείς, αλλά τα βάζαμε σε ένα πατάρι την ημέρα και τα βγάζαμε το βράδυ και ακούγαμε τις ειδήσεις από τη Μόσχα, από το Λονδίνο και από το Κάιρο, τα δίναμε στην Αντίσταση, τα βγάζανε προκηρύξεις και τα μοιράζανε και μετά τα κρύβαμε τα ραδιόφωνα. Έτσι γινόταν».

(Σταύρος Αβδούλος, Αρχείο EPT, Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα)

3. «Πρώτα πρώτα υπήρχε πείνα, το '41 ιδιαίτερα ήταν φοβερή η πείνα στην Αθήνα, τόσο φοβερή που άγγιζε πια και τα αστικά σπίτια. Στην αρχή χαθήκανε πώς να σου πω σαν επιδημία σχεδόν όλα τα φτωχόσπιτα το ένα μετά το άλλο να χάνονται ολόκληρες οικογένειες και μετά άρχισε να κτυπά και τα αστικά σπίτια. Οι μόνοι που επέζησαν ήταν αυτοί που είχαν κάποιο ζωντανό, κάποιο κήπο. Θυμάμαι χαρακτηριστικά ότι η μητέρα μου μαγείρευε ό,τι υπήρχε ας πούμε χόρτα χωρίς λάδι συνήθως και ξαφνικά πάψαμε να τρώμε όλοι μαζί. Φρόντιζε ό,τι υπήρχε να το δίνει σ' εμάς τα παιδιά, ήμασταν τρία παιδιά, και εκείνη με τον πατέρα μου απλά βάζανε κάτι στο στόμα τους. Έδινε και την μερίδα της του ψωμιού. Ήμουν η πιο μικρή, ο αδελφός μου ήταν στο Πολυτεχνείο και η αδελφή

μου ήταν μαθήτρια. Το γυμνάσιο ήταν οκτατάξιο. Μ' αυτό το κλίμα αναγκαστικά πάψαμε να μαστε παιδιά!»

(Καλλιόπη Μενδράκου, Αρχείο ΟΠΙΑ)

4. «Έζησα πάρα πολύ και απ' την πείνα θα σας πω δύο τρία πράγματα πρώτον το σύνθημα πράγμα που ερχόντουσαν και χτυπούσαν την πόρτα κι έλεγαν «κυρία πεινάω, κυρία πεινάω» ή χτυπούσαν τα παράθυρα. [...] Είδα ανθρώπους στην οδό Αθηνάς που πουλούσαν ψωμί από χαρούπια σαν ζύμη και πουλιόταν στους δρόμους σε δίσκους επάνω κομματάκια κι είχε περάσει ένας κι είχε αρπάξει ένα κομματάκι κι ο πωλητής ο άλλος του το πήρε και τον είχε ρίξει κάτω και τον χτύπαγε κάτω σε λάσπη κι άλλος δεν αμυνότανε έτρωγε κι άλλος τον χτύπαγε κάτω στη λάσπη».

(Δημήτρης Κοπανίτσας, Αρχείο ΟΠΙΚΟ)

5. «Και είδα κάτι πράγματα που αηδίασα. Έχουνε βγει κάτι Γερμανοί από την οδό Αθηνάς απέναντι είναι η οδός Βύσσης. Απέναντι, απέναντι ακριβώς από την Βύσσης έχει ένα υπόγειο και εκεί πηγαίνανε οι Γερμανοί και τα πίνανε. Λοιπόν, βγαίνει ένας Γερμανός από το υπόγειο, παραφουσκωμένος στο κρασί και πλακώνει τα εμετά και τρέχει ένας Έλληνας με τη χούφτα και τα έτρωγε. Τον θυμάμαι ακόμα και μου έρχεται να κάνω εμετό τώρα. Με τις χούφτες».

(Λάμπρος Ματόπουλος, Αρχείο EPT, Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα)

ΣΤΑΣΗ 2. Κεντρικό Ταχυδρομείο, πλ. Κοτζιά

Απεργία των 3Τ

Αφήγηση: Απεργία στην 3Τ

Στην επιβίωση των Αθηναίων σημαντικό ρόλο έπαιζαν τα συσσίτια που διοργανώνονταν από το κράτος (τα λαϊκά συσσίτια), τον Ερυθρό Σταυρό, αλλά και κοινωνικούς φορείς, όπως ο ΕΟΧΑ (Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης) της Αρχιεπισκοπής. Παράλληλα σε κάθε χώρο δουλειάς και συνοικία δημιουργήθηκαν συνεταιρισμοί και επιτροπές επισιτισμού. Οι επιτροπές αυτές, στις οποίες πρωταγωνίστησαν τα μέλη του ΕΑΜ

και του ΕΕΑΜ (Εθνικό Εργατικό Απελευθερωτικό Μέτωπο- το συνδικαλιστικό όργανο του ΕΑΜ δηλαδή), διεκδικούσαν τη δημιουργία και τη χρηστή διοίκηση των συσσιτίων, την πληρωμή των μισθών σε είδος λόγω του ανεξέλεγκτου πληθωρισμού και άλλα αιτήματα για την επιβίωση των εργαζομένων.

Η μάχη για την επιβίωση ήταν η πρώτη μορφή αγώνα ενάντια στους κατακτητές. Τα δίκτυα αλληλεγγύης και οι συλλογικές δράσεις που αναδείχθηκαν για να αντιμετωπίσουν την επισιτιστική κρίση, αποτέλεσαν τη μαγιά για την ανάπτυξη της αντίστασης στην πόλη. Η οργανωμένη αντίσταση προσέδωσε στη μάχη της επιβίωσης εθνικοαπελευθερωτικό και πολιτικό περιεχόμενο.

Βρισκόμαστε μπροστά από το κτίριο, όπου στεγαζόταν το Κεντρικό Ταχυδρομείο της Αθήνας.

Οι εργαζόμενοι της υπηρεσίας «3Τ», (Ταχυδρομείων - Τηλεφωνίας – Τηλεγραφίας), οι «τριατατικοί», καλά οργανωμένοι και πριν από τον πόλεμο, πρωταγωνίστησαν στις απεργιακές κινητοποιήσεις των δημοσίων υπαλλήλων.

Θα ακούσουμε τη μαρτυρία του Χρήστου Λάζου, μέλους της πρώτης επιτροπής του Εργατικού ΕΑΜ της Τηλεφωνικής Εταιρείας σχετικά με τις διεκδικήσεις της επιτροπής επισιτισμού. Στη συνέχεια θα ακουστούν οι Κυριάκος Δασκαλάκης και Γιάννης Λουκόπουλος, συνδικαλιστές του ΕΕΑΜ, για την πρώτη μεγάλη απεργία στην Αθήνα, στις 14 Απριλίου 1942, που ξεκίνησε με αφορμή τη λιποθυμία ενός υπαλλήλου από την πείνα στο Κεντρικό Ταχυδρομείο στην πλατεία Κοτζιά, μπροστά από το κτίριο που στεκόμαστε. Η πολυήμερη απεργία, μια από τις πρώτες στην Ευρώπη, εξαπλώθηκε σε όλες τις δημόσιες υπηρεσίες και παρά την τρομοκρατία της δωσίλογης κυβέρνησης Τσολάκογλου και την απειλή της ποινής του θανάτου στους απεργούς, έληξε με τη νίκη των εργαζομένων. Η νίκη αυτή είχε μεγάλο αντίκτυπο και έδωσε ώθηση στους αγώνες του λαού της Αθήνας.

Μαρτυρίες:

1. «Στην τηλεφωνική Εταιρεία αρχάς του Σεπτεμβρίου κάνουμε την πρώτη απεργία που είχε σα σκοπό τη δημιουργία... δημιουργία επιτροπής επισιτισμού. Κάτω από την πίεση τη... τη δική μας η γερμανική εταιρεία, για γερμανική εταιρεία ήταν και πριν αλλά και οι Γερμανοί ήταν οι διοικηταί και πριν απ τον πόλεμο, δεχτήκαν να κάνουν μια επιτροπή επισιτισμού. Φτιάξαν μια επιτροπή επισιτισμού, στείλαν σε διάφορα μέρη να φέρουν

τρόφιμα. Όλο υποσχέσεις μας δίνανε: "κάντε υπομονή και σήμερα θα έρχονται και αύριο θα έρθουν" και..., αλλά εμείς κάθε πρωί πριν ξεκινήσουν τα συνεργεία για τις εργασίες τους, εμείς κάναμε στάσεις μία ώρα, δύο ώρες, τρεις ώρες κάθε μέρα οπότε δυσκολεύαμε την επέκταση του... του δικτύου, και είχαν ανάγκη οι Γερμανοί για να επεκταθεί το... και παραχώρησαν λοιπόν μισή κουραμανάνα ανά δύο άτομα μέρα παρά μέρα. Εμείς βάζαμε θέμα να αυξηθεί το συσσίτιο και πραγματικά πετύχαμε και με την ενίσχυση της εταιρείας να φτιάξουμε γενικότερο συσσίτιο για όλους τους εργαζομένους. Αυτό έγινε τον Νοέμβριο του 1941».

(Χρήστος Λάζος, Αρχείο ΕΡΤ, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης)

2. «Κατά τις 11 η ώρα περνούσα έξω από το Κεντρικό Ταχυδρομείο εκεί συνήντησα τους αδελφούς Κλάδη οι οποίοι ήταν Τριατατικοί ο ένας εξ αυτών ήταν πολύ γνωστός μου με σταματάνε και μου λένε «απεργία, απεργία». Και μου είπαν ότι αυτά κι αυτά συνέβη. Στο πεζοδρόμιο απάνω ήταν και γνωστός μου ο Μπάμπης ο Ανδρουλιδάκης ο οποίος ήταν... ανώτερος υπάλληλος των ΤΤ τότε, και εεε μου φωνάζει και ο Μπάμπης “απεργία απεργία”. “Τι λέτε ρε παιδιά;” λέει, “εντάξει” τους λέω σηκώθηκα και έφυγα και πήγα κατευθείαν στην οδό Φιλελλήνων στο Υπουργείο Γεωργίας όπου μμμ κάλεσα τους υπαλλήλους, συγκεντρώθηκαν και τους μίλησα για το τι συνέβη στο Κεντρικό Ταχυδρομείο. Τους μίλησα και τους είπα “είναι απαράδεκτο να πεθάνουμε αδιαμαρτύρητοι από τη πείνα και χωρίς να αντιδράσουμε στους φασίστες, έτσι μάλιστα, Γερμανούς και Ιταλούς. Πρέπει να ακολουθήσουμε την αρχή αυτή των προγόνων μας”. Πραγματικά οι υπάλληλοι ενθουσιάστηκαν και... φώναζαν “απεργία, απεργία”. [...]

Εγώ δε, με την πείρα την οποία είχα την παλιά από το τμήμα το δικό μου το οποίο είχε 120 τότε υπαλλήλους ήτο πολυάριθμον όρισα απεργιακούς φρουρούς στο... καταστήματα και παραρτήματα του Υπουργείου Γεωργίας. [...]

Συνεχίζετο η απεργία και μια επιτροπή απαρτιζόμενη από τον Νικολακόπουλο από εμένα και... κάνα δυο-τρεις άλλους πήγαμε στο Πολιτικό Γραφείο που ήταν πρωθυπουργός τότε ο Τσολάκογλου και ζητήσαμε να γίνουμε δεκτοί τότε από τον Πρωθυπουργό. Εκεί δεν μας άφηναν όμως... εντέλει ήταν ένας αρχιφύλακας ο οποίος λέει “εν πάσει περιπτώσει” λέει “δώστε μας τα ονόματά σας”. Δώσαμε τα ονόματα, άλλοι έδωσαν ψεύτικα, άλλοι αληθινά, εγώ έδωσα το πραγματικό μου όνομα. Και πραγματικά μας εδέχθη ο Τσολάκογλου, έγινε συζήτηση, ενώ στις αρχές μάλιστα ήτο απειλητικός,

τελικά ενέδωσε και εφάνη συγκαταβατικός και πραγματικά μας έδωσε υπόσχεση ότι θα δώσει λύση στα ζητήματά μας ώστε να γίνει δυνατή η επιβίωσις».

(Κυριάκος Δασκαλάκης, Αρχείο EPT, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης)

3. «Φωνάζαν όλοι “δεν θα αφήσουμε να πεθάνουμε από τη πείνα, θα αγωνιστούμε, απεργία” και τα λοιπά, οπότε ξεχύθηκε ο κόσμος να πούμε έξω προς τα πέρα... οι παλιοί συνδικαλιστάι των δημοσίων υπαλλήλων της κεντρικής πανυπαλληλικής επιτροπής ετέθησαν επικεφαλής απ το άκουσμα αυτού του πράγματος, έτρεξαν προς όλες τις δημόσιες υπηρεσίες και ανακοίνωσαν ότι... “αυτό κι αυτό γίνεται τέλος πάντων, να ενισχύσουμε τους τριατατικούς, τους χαλκέντερους τριατατικούς” όπως τους λέγαμε, να τους ενισχύσουμε για να μπορέσουμε να βγούμε από αυτή τη κατάσταση, διότι έβλεπες το φαινόμενο τους δημοσίους υπαλλήλους οι οποίοι εγκαταλείφθηκαν να βλέπεις το καραμπινιέρο να παίρνει δεκαοκτώ χιλιάδες τότε και οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων τελείως εγκαταλειμμένοι να παίρνουν προπολεμικούς μισθούς. Και απ αυτούς έγινε τέτοιος ενθουσιασμός να πούμε που δεν έμεινε ψυχή μέσα στις δημόσιες υπηρεσίες. [...]

Κατά την εκδήλωση αυτής της απεργίας εμείς οι οικονομικοί υπάλληλοι οι οποίοι είμασταν οργανωμένοι πολύ στο ΕΑΜ τότε, αμέσως κινητοποιηθήκαμε και συγκεντρωθήκαμε αμέσως ως τόπο συγκεντρώσεως τους Αγίους Θεοδώρους το τέρμα της... το βάθος της πλατείας Κλαυθμώνος και ξεχύσαμε στην οδό Αριστείδου για να τραβήξουμε κατ’ ευθείαν μαζί με τον Κελαϊδίτη τον Γιάννη το... ο Δασκαλάκης ο Κυριάκος έσπευσε προς το υπουργείο Γεωργίας και ξεσήκωσε εκεί τους υπαλλήλους οι οποίοι σε λίγο κατέφθασαν κι αυτοί από κει πέρα έφθασαν και από την πλατεία Κάνιγγος από τα άλλα υπουργεία να πούμε κατέβηκαν από το Ταμείο Συντάξεων από πάνω με τον κόσμο, το αποτέλεσμα ήταν... εκείνο το οποίο ήταν το συγκινητικό όπως είπα, ήταν η συμμετοχή του κόσμου να πούμε προστίθοντο στη διαδήλωση τη δικιά μας απ’ όλες τις πλευρές έβλεπες ένα φαινόμενο που βρεθήκαν εκείνα τα καρβέλια τα ψωμιά να πούμε, ψωμιά καρβέλια, ένας είχε μπροστά του ένα φτωχάκι μερικά μαρούλια, τα δίνει και τα μαρούλια και τα... για τους Τριατατικούς οι οποίοι ήταν... και ήταν μια καθαρώς ενθουσιώδη κατάσταση. [...]

Ο ραδιοφωνικός σταθμός του BBC, να... τόσο πολύ έγινε βροντερή αυτή... η απεργία των δημοσίων υπαλλήλων... ώστε να φωνάζει από το Λονδίνο “Εύγε στους δημοσίους υπαλλήλους που πρώτοι μέσα στο βαθύ σκοτάδι να πούμε τότε της κατεχόμενης...

σήκωσαν την αντίσταση... πάνω σ' αυτό το πράγμα". Η απεργία κράτησε οχτώ με δέκα μέρες και συγκεντρώθηκαν τρόφιμα και έληξε με πλήρη νίκη και το σπουδαιότερο χωρίς να απολυθεί κανείς, χωρίς να παραπεμφθεί στρατοδικείο και χωρίς να έχουμε θύματα, διότι διατρέχαμε τον κίνδυνο να εκτελέσουν ανθρώπους οι Γερμανοί διότι μέσα στο κεντρικό τηλεγραφείο είχε εγκατασταθεί διοίκηση γερμανική...»

(Γιάννης Λουκόπουλος, Αρχείο EPT, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης)

Αφήγηση στη διαδρομή προς την επόμενη στάση: Στρατηγικές επιβίωσης

Οι Αθηναίοι, μπροστά στο φάσμα της πείνας, προσπάθησαν να επιβιώσουν με κάθε τρόπο: συσσίτια, δελτία τροφίμων, εξορμήσεις στην ύπαιθρο και ανταλλαγές προϊόντων, αλλά και καλλιέργειες μέσα στην πόλη και τρόφιμα αγνώστου προελεύσεως. Στη διαδρομή μπορούμε να ακούσουμε αυτές τις στρατηγικές επιβίωσης από τις μαρτυρίες των Λέλα Μπουσίου, Γεσθημανή Νάσκαρη – Παπαδημητρίου, Δημήτρη Ξηρομάμμο, Μυρτώ Αντωνοπούλου, Ευστάθιο Φινόπουλο, και Αννέττα Μανουηλίδου-Χιτζανίδου αντίστοιχα.

Μαρτυρίες:

1. «Υπήρχε βέβαια τα δελτία, τα κουπόνια, τα οποία βοήθησαν τον κόσμο, δηλαδή έπαιρνες ανάλογα με την οικογένεια τόσα κουπόνια και σου δίνανε τόσο ψωμί την ημέρα σε τιμή της λεγόμενης αγοράς, την οποία είχε το κράτος επιβάλει δηλαδή να πληρώνεις, όσο έλεγε το κράτος, σε τιμή κόστους με το κέρδος του φούρναρη. Εμείς λοιπόν είχαμε τα κουπόνια, σε μπακάλη ορισμένα και στον ψωμά και παίρναμε, αλλά ήταν πολύ λίγο δεν έφταναν να μπορούμε να φάμε με τα κουπόνια αυτά. Αυτά βοήθησαν τον κόσμο κάπως, γιατί αυτό το οποίο λέγεται, εάν δεν το έχεις ζήσει είναι δύσκολο να το φανταστείς».

(Λέλα Μπουσίου, Αρχείο ΟΠΙΑ)

2. «Αν θυμάμαι τις ουρές, απ' τις 5.00 η ώρα το πρωί! Σήμερα μοιράζουν στο Βύρωνα, παίρναμε και τον αδερφό μου, αυτό βέβαια στην Κατοχή ε, σήμερα μοιράζουν στο Κολωνάκι στην... Δεινοκράτους, σήμερα μοιράζουν, απ' τις 5.00 η ώρα το πρωί. Πηγαίναμε μικρά παιδιά και βάζαμε τα κατσαρολάκια μας ή το... την τσάντα μας και καθόμασταν ύστερα στα σκαλιά να περιμένουμε τη σειρά μας. Γινόταν μεγάλο κακό. Και

μοιράζανε τότε πατάτες, διάφορα πράγματα μοιράζανε πατάτες, κρεμμύδια, χορταρικά και παίρναμε ο καθένας το δικό του».

(Γεσθημανή Νάσκαρη-Παπαδημητρίου, Αρχείο ΟΠΙΚΟ)

3. «Μας έσωσε όμως το εξής: Εεε... ο πατέρας μου φόρεσε το κουστούμι το μπλε του που είχε ως γαμπρός όταν παντρεύτηκε και έφυγε μαζί με έναν συγγενή μας πρώτο ξάδερφο της μάνας μου και πήγανε στο χωριό της. Βρήκανε ένα καϊκι από... Ραφήνα το πήρανε μαζί με τον καπετάνιο ήταν γνωστός και αυτός και το πήγανε παραλία-παραλία στη Νεάπολη ε... Λακωνίας και εν συνεχεία στους Μολάους [...] Πήγανε για να πάρει αν μπορούσε λάδι και σύκα από την υποτιθέμενη περιουσία της μάνας μου [...] Και ένα βράδυ που ήταν και έκλαιγε η μάνα μου στο παράθυρο και μάλιστα είχε βάλει και μαύρα –τη θυμάμαι στο παράθυρο με μαύρα ρούχα– γιατί δεν πίστευε κανένας ότι θα μπορούσε να έρθει ο πατέρας μου από αυτό το ταξίδι, και χτυπάει την πόρτα ο γέρο Δρόσος έρχεται μέσα δεν είχε τίποτα στα χέρια, παρά τα ‘χανε κρύψει όλα στη Ραφήνα στις τρύπες που έχει η Ραφήνα (όποιος έχει πάει στη Ραφήνα ξέρει τις τρύπες αυτές) λοιπόν και είχε κρύψει εκεί τα λάδια και τα τρόφιμα και τα σύκα [...] Τα έφερε λοιπόν βράδυ, μόλις τα έβαλε μέσα στο σπίτι η μάνα μου είχαμε τα πηλίνα πιάτα και μέσα στο πηλίνο έβαζε λάδι με πέντε-έξι σύκα και βουτάγαμε τα σύκα στο λάδι. Αυτά μας έσωσαν δηλαδή από το πρήξιμο τις λαχανίδες που τρώγαμε να μην πεθάνουμε με αποτέλεσμα να επιζήσουμε...»

(Δημήτρης Ξηρομάμμος, Αρχείο ΟΠΙΑ)

4. «Ο πατέρας μου είχε πολύ καλές σχέσεις με όλους τους σταθμούς της Ελλάδος. Γιατί στην Κατοχή μας σώσανε. Μας στέλνανε δηλαδή πατάτες,...μας στέλνανε...απ’ τα χωριά. [...] Εμ... μας στέλνανε όσπρια, σιτάρι, ξέρω γω καλαμπόκι, ρεβίθια, αυτά τα ρεβίθια στην Κατοχή, η μητέρα μου σεφ στο ρεβίθι! Καφές ρεβίθι, κέικ ρεβίθι, σούπα ρεβίθι, κεφτέδες ρεβίθι... ε...τα πάντα γινόντουσαν με ρεβίθια. Υπήρχε μια αφθονία ρεβιθιών, όπως και καλαμποκιού, μπομπότας δηλαδή, το ψωμί το κάναμε με αλεύρι... Αυτά μας στέλναν από τα χωριά θυμάμαι, δεν πεινάσαμε εμείς εδώ».

(Μυρτώ Αντωνοπούλου, Αρχείο ΟΠΙΑ)

5. «Μια φορά που ήμουν στο μπαλκόνι να δω τι γίνεται στο δρόμο ακούω κο, κο... γιατί είχαν βάλει κότες... γιατί είχαν ένα κοριτσάκι πιο μικρό από μένα που πήγαινε στο ίδιο

σχολείο και τι να το ταΐσουν. Είχαν πάρει κότες να κάνουνε αυγά και τις είχαν στο μπαλκόνι του υπνοδωματίου τους. Αυτή ήταν η κατάσταση. Φαντάσου να έχεις στο μπαλκόνι που κοιμάσαι κότες να καθαρίζουν το πρωί να σε ξυπνάνε... Και ήταν ευπρεπείς άνθρωποι. Αυτή τη λύση είχαν βρει.

Σκέψου ότι ο πατέρας του φίλου μου, στρατηγός, πολύ πλούσιοι άνθρωποι, πηγαίνανε με τα πόδια στην Καισαριανή για να μαζέψουνε χόρτα να φάνε και δεν σκεφτόντουσαν ότι καταναλώνανε πιο πολλές θερμίδες έτσι από τα χόρτα που θα τρώγανε. [...]

Και θυμάμαι το εξής. Στο Παγκράτι έχει ένα μέρος, όπως στη Βέρνη, που έχει αρκούδες, σε ένα μικρό άλσος [...] Και θυμάμαι λοιπόν ότι φάγαμε ένα μεσημέρι ένα κρέας που άφριζε και η μαγείρισσα μας λέει δεν μπορώ να καταλάβω τι κρέας είναι αυτό... περίεργο... και η γεύση ήταν αλλιώς... Και μετά διαβάσαμε στην εφημερίδα ότι εξαφανίστηκαν οι αρκούδες».

(Ευστάθιος Φινόπουλος, Αρχείο ΟΠΗΚΟ)

6. «Γιατί αλλιώς δεν τρωγότανε. Ήταν ένα ψωμί, δεν ξέρω από τι ήτανε, ήτανε εντελώς μαλακό και, τις φέτες τις κόβαμε, τις κολλάγαμε πάνω στη σόμπα κι έτσι ψηνόντουσαν λίγο και μπορούσαμε να τα... Αλλιώς έλιωνε. Αλλά, το πρωί εμείς τρώγαμε, εεε... ένα πράγμα από καλαμποκάλευρο, στο οποίο βάζαμε μέσα για να είναι γλυκό, μερικές σταφίδες. Νομίζω ότι ήταν καλαμποκάλευρο και βάζαμε μέσα αυτό για, λίγες σταφίδες. Τ' άλλα σπίτια, τρώγαν άλλα πράγματα και θυμάμαι ότι συναντιόμασταν με τις παρέες μας και λέγαμε ο καθένας τι τρώει το πρωί κι όλοι βρίσκαμε πιο ωραίο το φαγητό των αλλωνών [γέλιο]. Αλλά ήταν όλα κάτι τέτοια πράγματα. Α, ναι εκεί μέσα δε βάζαμε σταφίδες για να γλυκάνει, βάζαμε χαρουπόμελο. [...] Αλλά η οικογένεια είχε ένα, ε, ένα κτήμα, ε στα Σεπόλια, τα οποία είχε, το οποίον είχε νοικιασμένο ένας... ο κυρ Κωστής, ο Εξαδάκτυλος λεγόταν, που καλλιεργούσε λαχανικά. Και τα μεγάλα παιδιά της οικογενείας, τα τρία, εγώ όχι, πηγαίνανε».

(Αννέττα Μανουηλίδου-Χιτζανίδου, Αρχείο ΟΠΗΚΟ)

ΣΤΑΣΗ 3. Στοά Σοφοκλέους και Πεσμαζόγλου

Μαύρη αγορά

Αφήγηση - Μαρτυρίες:

Στεκόμαστε στη στοά Σοφοκλέους και Πεσμαζόγλου, εστία της μαύρης αγοράς. Στη μαύρη αγορά συμμετείχαν όλοι με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο για διαφορετικό σκοπό: η μεγάλη πλειοψηφία των απελπισμένων Αθηναίων αντάλλασσαν διάφορα είδη τροφίμων ή τα υπάρχοντά τους όπως έπιπλα, ρούχα, κοσμήματα με τρόφιμα με σκοπό την επιβίωση. Μια τέτοια ιστορία μας διηγείται η Βιολέτα Λαλοπούλου:

1. «Εγώ συγκεκριμένα πήγα στον Πειραιά γιατί άκουσα πως παίρνουν πορτοκάλια από κει και τα πουλάνε εδώ και παίρνουν το λαδάκι τους. Τέλος πάντων πήγα στον Πειραιά πήρα τα πορτοκάλια τά βαζα στο παράθυρο του σπιτιού μου με καλαθάκια τα πουλούσε η μητέρα μου και βγάζαμε ίσα ίσα τόσα ώστε αν βρούμε κάτι να φάμε. Ναι, ναι με τα πόδια ανεβοκατέβαινα, δεν υπήρχε μέσον συγκοινωνίας, κατοχή πάει πια σταματήσανε τα γκαζοζέν, με ξύλα δουλεύανε τ' αυτοκίνητα ήταν δύσκολα. Απ' τα πορτοκάλια έφτασε ας πούμε, έβλεπα κάτι γυναικούλες που παίρνανε λάδι από κάποια αποθήκη, είχα μαζέψει τότε λεφτά και πήρα ένα μπουκάλι λάδι. Μου λέει η μάνα μου να το φάμε το λάδι και πως θα πάρουμε άλλο πράγμα άμα βρούμε, έπιασε η μητέρα μου και το πούλησε και μου δίνει τα λεφτά και μου λέει πήγαινε να πάρεις τώρα, τώρα θα πάρεις περισσότερο. Κι' από ένα μπουκάλι έφτασα σ' ένα ντενεκέ λάδι, να πηγαίνω να παίρνω και να το φέρνω επάνω, μετά πήρα δύο ντενεκέδες τα οποία τα έφερνα με τα χέρια μου απ τον Πειραιά, ναι σιγά σιγά ξεκίναγα πρωί κι' έφταναν το βράδυ. Ένα μπουκάλι λάδι, αυτό ήταν το κέρδος, τα λεφτά τα πήγαινα και ξανάπαιρνα πάλι το λάδι».

(Βιολέτα Λαλοπούλου, Αρχείο ΟΠΙΑ)

Από την άλλη μια μικρότερη ομάδα παραγωγών ή εμπόρων και μεσαζόντων εκμεταλλεύτηκαν την έλλειψη αγαθών με μοναδικό σκοπό το κέρδος, οι γνωστοί μαυραγορίτες. Οι (μεγαλο)μαυραγορίτες, άνθρωποι αμφιβόλου ηθικής έκρυβαν τα αγαθά, ώστε να ανεβαίνουν οι τιμές τους και να αποκομίζουν τεράστια κέρδη. Χαρακτηριστικό είναι πως στον απόηχο των νικών των Συμμάχων εναντίον του Άξονα, ξαφνικά γέμιζαν οι αγορές με τα δήθεν «σπάνια» αγαθά, καθώς προσπαθούσαν να τα ξεφορτωθούν πριν πέσουν κι άλλο οι τιμές. Σχετικό επεισόδιο μας αναφέρει ο Σπύρος Στανωτάς:

2. «Είχε προηγηθεί η νίκη των Άγγλων κατά του Ρόμελ και ο Ρόμελ έκανε μια γρήγορη υποχώρηση. Και φώναζαν οι μαυραγορίτες. Βάστα Ρόμελ, βάστα Ρόμελ, γιατί πέφτανε οι τιμές στα εμπορεύματά τους. Βάστα Ρόμελ, να κρατήσει ο πόλεμος να πουλήσουνε!»

(Σπύρος Στανωτάς, Αρχείο EPT, Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα)

Ταυτόχρονα η ανεξέλεγκτη εκτύπωση χαρτονομισμάτων χωρίς αντίκρισμα σε χρυσό από την Τράπεζα της Ελλάδος για την κάλυψη των υπέρογκων εξόδων Κατοχής, είχε ως αποτέλεσμα την ξέφρενη ανοδική πορεία του πληθωρισμού και την υποτίμηση της δραχμής. Με άλλα λόγια κυκλοφορούσαν χιλιάδες χαρτονομίσματα χωρίς καμία αξία. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία και πάλι του Σπύρου Στανωτά:

3. «Τιμές δεν θυμάμαι. Αλλά εγώ σαν δημόσιος υπάλληλος έφτασα να πληρωνόμαστε κάθε πέντε ημέρες. Κάθε πέντε ημέρες πήγαινε ο αρχικλητήρας με δυο τρεις βοηθούς κι έφερνε τσουβάλια τα χρήματα, μεγάλα τσουβάλια, κι αμέσως παρατάγαμε γραφεία, πηγαίναμε να πληρωθούμε, ό,τι πληρωνόμαστε, πολλά, μεγάλα, εκατομμύρια ήτανε το νόμισμα και φεύγουμε για την αγορά να προλάβουμε πριν προλάβουν οι μαυραγορίτες και ανεβάσουνε τις τιμές. Έκλεινε το Υπουργείο δηλαδή. Μόλις τελείωνε η πληρωμή δεν υπήρχε υπάλληλος μέσα. Είχανε φύγει όλοι!»

(Σπύρος Στανωτάς, Αρχείο EPT, Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα)

Οι συναλλαγές επομένως γίνονταν «δια της ανταλλαγής». Λάδι για ενοίκιο και κοσμήματα για λίγο ψωμί, όπως μας αφηγούνται οι Λέλα Μπουσίου και η Μυρτώ Αντωνοπούλου:

4. «Σε ένα μεσοαστικό σπίτι σαν το δικό μας, βέβαια ήμ... η την κατοχή έπρεπε, αν ήσουν τίμιος και δεν ήσουν μαυραγορίτης και δεν ήσουν χαφιάς και δεν ήσουν προδότης υπέφερες πολύ, γιατί δεν υπήρχαν η μαύρη αγορά ήταν κάτι το τραγικό τη μια μέρα η δραχμή είχε αξία μπορούσες να πάρεις ένα κιλό ψωμί με δέκα δραχμές φερ' ειπείν, την άλλη είχε 12, την άλλη είχε 15 δηλαδή πηγαίναμε η μητέρα μου η καημένη καταρχήν επούλησαν ότι υπήρχε... κάτι υφάσματα είχε πάρει ο πατέρας μου να ράψει κοστούμια το πρώτο, μετά τα χρυσαφικά. Οτιδήποτε χρυσαφικό είχε, πουλήθηκε [...] το δαχτυλίδι, το ρολόι, την καδένα πουλήθηκε, ένα διαμάντι δεν ξέρω τώρα ήταν πολύ μεγάλο μου έλεγε η μητέρα μου το θυμάμαι και εγώ μεγάλο, αλλά δεν ήξερα ποιο είναι και το μεγάλο

διαμάντι, αν υπήρχαν πολύ μεγαλύτερα για λίγα... για λίγο ψωμί δηλαδή όχι λίγο μπορείς να πάρεις ας πούμε να φας μια βδομάδα να φας».

(Λέλα Μπουσίου, Αρχείο ΟΠΙΑ)

5. «Ε... Λάδι είχαμε από ένα γιο με τη μάνα του πού χε έρθει από τη Μάνη, λαδέμπορος. Και του είχαμε νοικιάσει το γραφείο. Το δωμάτιο. Και φαίνεται ότι αντί για ενοίκιο, μας έδινε λάδι γιατί δεν θυμάμαι να μας έλειψε το λάδι. Από ανάγκη. Γιατί τότε ούτε χρήματα... Τα χρήματα με το καροτσάκι γιατί ήτανε πληθωρισμός. Τη μια μέρα τα παίρνεις, την άλλη ήταν μηδέν. Δεύτερον: δεν υπήρχαν τρόφιμα για ν' αγοράσεις».

(Μυρτώ Αντωνοπούλου, Αρχείο ΟΠΙΑ)

Η έλλειψη τροφίμων δεν είχε τις ίδιες συνέπειες για όλες τις κοινωνικές ομάδες. Περισσότερο υπέφεραν όσοι δεν είχαν περιουσιακά στοιχεία να εκποιήσουν στη μαύρη αγορά ή συγγενείς στην επαρχία, δηλαδή τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και ιδιαίτερα οι κάτοικοι των προσφυγικών συνοικισμών, καθώς και οι εγκλωβισμένοι στρατιώτες στην Αθήνα. Αλλά και όσοι ήταν μικρομεσαίοι και μεσοαστοί φτώχυναν ξαφνικά και έχασαν τις περιουσίες τους, ενώ για ορισμένους, σαφώς λιγότερους που είχαν θέσεις εξουσίας και πρόσβαση σε αποθέματα τροφίμων η Κατοχή έγινε μια μεγάλη ευκαιρία πλουτισμού.

Οι μαυραγορίτες εκμεταλλευόμενοι την ανάγκη των Αθηναίων κέρδισαν αμύθητα ποσά, τα οποία επένδυσαν σε ακίνητα και χρυσό. 350.000 ακίνητα άλλαξαν χέρια στην Κατοχή σε εξευτελιστικές τιμές. Μεταπολεμικά ψηφίστηκαν κάποιες νομοθετικές διατάξεις σχετικά με την ακύρωση των αγοραπωλησιών που έλαβαν χώρα στην Κατοχή, οι οποίες ωστόσο δεν κάλυψαν όλες τις περιπτώσεις. Σχετική είναι η μαρτυρία της Λέλας Μπουσίου:

6. «Πουλήσαμε το σπίτι της οδού Ιουλιανού και το περισσότερο τίμημα το πήραμε ένα τσουβάλι αλεύρι, ένα τσουβάλι φασόλια, ένα τσουβάλι φακές, ένα τσουβάλι ξέρω εγώ ρεβίθια, ή οτιδήποτε [...] Τα οποία όμως, ευτυχώς εκ των υστέρων, μετά την απελευθέρωση τα σπίτια, τα οποία ήταν κάτω των 600 χιλιάδων... 600 χιλιάδες προπολεμικώς ήταν ένα πολύ μεγάλο σπίτι για ένα ακίνητο, ήταν ένα πολύ μεγάλο ακίνητο, τα πήραμε πίσω εμείς που είχαμε πουλήσει στην Κατοχή, δίνοντας το αντίτιμο στον αγοραστή».

(Λέλα Μπουσίου, Αρχείο ΟΠΙΑ)

Έτσι πλάι σε ένα παλαιό τμήμα του επιχειρηματικού κόσμου που συνεργάστηκε με τους Ναζί, δημιουργήθηκε μια νέα τάξη, οι «νεόπλουτοι». Παλιοί και νέοι κερδοσκόποι, οικονομικοί συνεργάτες των κατακτητών έγιναν δακτυλοδεικτούμενοι, όπως αναφέρει ο Ευστάθιος Φινόπουλος:

7. «Ο πατέρας μου καταστράφηκε με τον πόλεμο γιατί, γιατί δεν ήταν ούτε μαυραγορίτης, ούτε δοσίλογος, ούτε συνεργάτης των Γερμανών... Το εμπόριο δεν υπήρχε. Στην κατοχή όταν έκανες εμπόριο έπρεπε να είσαι ή μαυραγορίτης ή συνεργάτης των κατακτητών. Εγώ ξέρω ότι οι γονείς μου δεν χαιρετούσαν κάποιους γνωστούς τους με τους οποίους κάποτε πριν από τον πόλεμο ήτανε φίλοι γιατί είχαν κάνει χρήματα στην Κατοχή».

(Ευστάθιος Φινόπουλος, Αρχείο ΟΠΙΚΟ)

Οι μαυραγορίτες μπήκαν στο στόχαστρο της Αντίστασης. Το ΕΑΜ τον Οκτώβριο του 1943 άνοιξε αποθήκες μαυραγοριτών και μοίρασε τα αγαθά, ενώ η ΠΕΑΝ οργάνωσε επιθέσεις στα στέκια τους, όπως εδώ στον χώρο που βρισκόμαστε. Την ιστορία θα μας την αφηγηθεί όπως την έζησε ο Γιώργος Σταμόπουλος:

8. «Εκείνα τα χρόνια δεν έλειψαν και οι εκδηλώσεις, λίγων Ελλήνων, οι οποίοι εκμεταλλευόντουσαν τη δυστυχία του λαού για να πλουτίσουνε. Ήτανε αυτοί οι μαυραγορίτες οι οποίοι είχαν το πόστο τους σε διάφορα σημεία αλλά ιδιαίτερα το κέντρο τους ήτανε που είναι σήμερα στη συμβολή των οδών Πεσμαζόγλου και Σοφοκλέους, που είναι το προαύλιο του συνεταρισμού της Εθνικής Τράπεζας. Εκεί μαζευόντουσαν και κάνανε τη μαύρη αγορά λίρες και των τροφίμων. Η ΠΕΑΝ το χειμώνα του '43 νομίζω, ναι, απεφάσισε να τους δώσει ένα γερό μάθημα. Με τον Τάκη Καρακώστα καταστρώσαμε ένα σχέδιο δράσης. Μαζέψαμε καμιά τριανταριά ψυχωμένους ΠΕΑΝίτες, θυμάμαι ανάμεσά τους τον Τάκη τον Μιχαηλίδη, τον Μιχάλη και τον Χρήστο τον Μπαλιτσάρη, τον Αντώνη τον Χανιώτη και άλλους, και πήγαμε απ το πρωί και πιάσαμε τα πόστα μέσα στον χώρο εκεί στο προαύλιο του Χρηματιστηρίου, ας το πούμε. Σε μια δεδομένη στιγμή, στις 11.00 νομίζω που ήταν και η ώρα αιχμής της μαυραγορίτικης δραστηριότητάς τους, ρίξαμε πέντε-έξι πυροβολισμούς που ήτανε και το σύνθημα της επίθεσης. Ε! Μόλις έγινε αυτό έγινε εκεί μέσα λίμπα! Τα κάναμε λίμπα,

γυαλιά-καρφιά και φυσικά τους πλακώσαμε στο ξύλο και για πολλά χρόνια θα θυμόντουσαν αυτό το πάθημά τους».

(Γιώργος Σταμόπουλος, Αρχείο EPT, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης)

Τραγούδι: Αττίκ – Το χρήμα

[...]

Το χρήμα γεννάει τους πολέμους στη γη
κι όλων των λαών την αλληλοσφαγή,
που κάνει τη μάνα να κλαίει σε νιόσκαφτο μνήμα,
που κείται μέσα πεντάμορφος νιος.
Ποιός φταίει που δεν είναι κι αυτός ζωντανός;
Το χρήμα! Το χρήμα!

Στον περίπατό σου τον εσπερινό
συχνά μες στους δρόμους, με τη λέξη «πεινώ»,
φτωχοί σ' ενοχλούν πλούσιέ μου κι ανοίγεις το βήμα...
Κι ιδρώνεις γιατί είσαι χοντρός και παχύς,
ποιος φταίει που υπάρχουν στη γη δυστυχείς;
Το χρήμα! Το χρήμα!

Μου λένε πως γράφω καλή μουσική,
μα μόνο για δόξα κι όχι εμπορική
και πως θα πεθάνω στην ψάθα κι αυτό θα 'ναι κρίμα...
Μα τι να τα κάνω εγώ τα λεφτά;
Η αγάπη η δική σας αντικαθιστά...
Το χρήμα! Το χρήμα!

ΣΤΑΣΗ 4. Κοραή 4

Κομαντατούρ

Αφήγηση:

Στην οδό Κοραή 4, στο Μέγαρο της Εθνικής Ασφαλιστικής, στεγάστηκε το Γερμανικό Φρουραρχείο, η διαβόητη «Κομαντατούρ». Τα υπόγειά του, που είχαν σχεδιαστεί ως αντιαεροπορικά καταφύγια μετατράπηκαν σε φυλακές, κέντρο μεταγωγών από και προς τις φυλακές Αβέρωφ και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Εδώ, κρατήθηκαν και βασανίστηκαν, πολλές φορές για ασήμαντα παραπτώματα, χιλιάδες Έλληνες, αλλά και Γερμανοί και Ιταλοί αντιφασίστες. Οι κρατούμενοι, έγκλειστοι κάτω από τη γη χωρίς νερό και τροφή, χάραζαν στους τοίχους τα ονόματά τους, μηνύματα και σχέδια αφήνοντας τα αποτυπώματά τους στον χώρο και τον χρόνο.

Σήμερα λειτουργεί το μικρό μουσείο «Τόπος Ιστορικής Μνήμης 1941- 1944» που εκθέτει αντικείμενα των κρατουμένων, ένας από τους ελάχιστους διατηρημένους μνημονικούς τόπους της Κατοχής.

Η αφήγηση του σαλταδόρου Λάμπρου Ματόπουλου, κρατούμενου στην Κομαντατούρα μετά από τη σύλληψη για κλοπή βενζίνης από γερμανικό αυτοκίνητο μας δίνει ένα μικρό δείγμα της βίας που υφίσταντο οι κρατούμενοι, ενώ η μαρτυρία του Φοίβου Τσέκερη φωτίζει μια άγνωστη πτυχή: την παρουσία Γερμανών αντιφασιστών.

Μαρτυρίες:

1. «Πως με έπιασαν; Είχαμε πάει στην πλατεία Κλαυθμώνος γιατί εκεί είχε πολλά γερμανικά αυτοκίνητα σταματημένα και τους βγάξαμε την βενζίνη με το λάστιχο και πηγαίναμε και την πουλάγαμε μετά την βενζίνη. Και τότε είχαμε βγει και τα γκαζοζέν αν τα θυμόσαστε. Το γκαζοζέν ήτανε μόνο για ίσιωμα. Όταν ήτανε για ανήφορο έβαζε μπρος και το μετέτρεπε σε βενζίνη για να μπορέσει να ανέβει. Εμείς ξηλώναμε τώρα τα πράγματα που είχανε αυτοί και βάζαμε το λάστιχο και τους κλέβαμε εμείς την βενζίνη τώρα από τα ρεζερβουάρ. Εγώ δεν ομολογούσα. Με έχουνε κάψει, να σας δείξω τα σημάδια στην πλάτη μου [...] Ναι με πήγε στο υπόγειο, μου έδεσε τα χέρια πίσω σε ένα ξέρω εγώ κέρατο εκεί πέρα και μου έλεγε “νίξ φο στέν” ξέρω εγώ τι μου έλεγε όλη την ώρα και κάτι τέτοια. Και του έλεγα “νίξ φο στέν, νιξ φο στέν” και στο τέλος νευριάζει και πάει σε μία γωνία και βρίσκει ένα μπιτόνι. Όποιο δοχείο και να γυρίσουμε κάτι θα βγάλει, αφού το ρίξουμε και το ξαναφήσουμε κάτι θα βγάλει. Και με παίρνει και με δένει έτσι στον τοίχο, μου σηκώνει εδώ τα ρούχα και συνέχισε να μου λέει “νίξ φο στέν” και

“νιξ φο στέν, νιξ φο στέν καμαράτ” εγώ. Παίρνει το μπιτόνι “νιξ φο στέν, νιξ φο στέν” και μου το αδειάζει στην πλάτη και κάνει έτσι “νιξ φο στέν, νιξ” ανάβει ένα αυτό και μου βάζει φωτιά στην πλάτη. Και τρέχουνε κάτι ορντινάτζες που ήτανε εκεί μέσα με κάτι σακάκια και παφ πουφ και με σβήσανε. Τα σημάδια όμως υπάρχουνε. Τα έχω εδώ τα σημάδια».

(Λάμπρος Ματόπουλος, Αρχείο EPT, Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα)

2. «Εγώ έκανα κρατούμενος εκεί, στην Κομαντατούρα, να δεις μια παλληκαριά! Απ’ τους Γερμανούς! Από Γερμανούς αντιφασίστες! Τους παίρνανε από κει και τους εκτελούσανε! Κι αυτοί, παίρνανε μπουνιές... τους κρατού- τους κρατούντες Ε και φωνά- “Φασίστα! Φασίστα!”: το μόνο που ξεχώριζα εγώ εκεί στην απομόνωση, ήταν η λέξη «φασίστα». Έχουν παλέψει και οι Γερμανοί δηλαδή».

(Φοίβος Τσέκερης, Αρχείο ΟΠΙΑ)

ΣΤΑΣΗ 5. Πεζόδρομος Μασσαλίας

Νεκροτομείο

Αφήγηση: Ο Λιμός 1941-1942

Θα κατευθυνθούμε τώρα προς τον πεζόδρομο της Μασσαλίας, όπου στο διπλανό κτίριο στην Κατοχή στεγαζόταν το Νεκροτομείο.

Ο τραγικός λιμός του χειμώνα 1941-1942 στοίχισε τη ζωή σε περίπου 40.000 άτομα στην Αθήνα και τον Πειραιά. Ο ακριβής αριθμός των θυμάτων δεν μπορεί να υπολογιστεί διότι, μεταξύ άλλων, οι συγγενείς των θυμάτων συχνά δεν δήλωναν τον θάνατο των οικείων τους, που θάβονταν σε ομαδικούς τάφους για να μην παραδώσουν το πολύτιμο δελτίο σίτισης του νεκρού. Οι εικόνες των σκελετωμένων και πρησμένων ανθρώπων και παιδιών, των πτωμάτων στους δρόμους, των στοιβαγμένων νεκρών στα κάρα του δήμου και η αγωνία για το φαγητό της επόμενης μέρας αποτέλεσαν αναμφίβολα μια τραυματική εμπειρία, η οποία σημάδεψε βαθιά τη γενιά που επέζησε και εγγράφηκε στη συλλογική μνήμη και νοοτροπία σε βαθμό που η ίδια η Κατοχή ταυτίστηκε με την πείνα.

Η επισιτιστική κρίση τερματίστηκε όταν, έπειτα από μακρές διαπραγματεύσεις μεταξύ των Βρετανών, των Αμερικανών, της εξόριστης κυβέρνησης και του Άξονα, και υπό τη

πίεση της διεθνούς κοινής γνώμης, συμφωνήθηκε η μερική άρση του ναυτικού αποκλεισμού και η αποστολή σιτηρών από ουδέτερες χώρες. Το καλοκαίρι του 1942 άρχισαν να καταφθάνουν φορτία καναδικών σιτηρών με σουηδικά πλοία που διανέμονταν με την βοήθεια του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Η επισιτιστική βοήθεια που εξακολούθησε να φθάνει τακτικά στα λιμάνια της χώρας καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής, ανακούφισε σε μεγάλο μέρος τον πληθυσμό, αφήνοντας τον φοβερό λιμό πίσω, χωρίς ωστόσο να μπορεί να υποστηριχθεί επ' ουδενί πως υπήρξε διατροφική επάρκεια. Απλώς έπαψαν οι άνθρωποι να πεθαίνουν μαζικά στους δρόμους της Αθήνας.

Ο Νίκος Παπαντωνίου, τότε φοιτητής Νομικής, αφηγείται ανατριχιαστικές εικόνες από το νεκροτομείο, ενώ ο Ευστάθιος Φινόπουλος και η Καλλιόπη Μενδράκου σκηνές από τους δρόμους της Αθήνας και ο Γιάννης Κουβάς, εργαζόμενος σε νεκροταφείο, περιγράφει ένα συγκινητικό περιστατικό. Τέλος, η μαρτυρία της Αννέττας Μανουηλίδου-Χιτζανίδου αποτυπώνει την αλλαγή στάσης των Αθηναίων προς τον θάνατο.

1. «Αν και νέα παιδιά τότε αρχίσαμε να συνηθίζουμε να βλέπουμε στους δρόμους της Αθήνας ανθρώπους πεσμένους που δεν μπορούσαν να σηκωθούν ή σιγά σιγά και πεθαμένους τους οποίους κανένας δεν είχε τον καιρό ή τη δυνατότητα να σηκώσει. Ίσως εεε... θα είναι πιο χαρακτηριστική μια προσωπική εμπειρία που συνδέεται και με τη φοιτητική ζωή. Η Νομική Σχολή ήταν εκεί που είναι και σήμερα, η αίθουσα η σημαντικότερη ήτανε της οδού Σίνα και από την άλλη πλευρά στην οδό Μασσαλίας ήτανε τότε το νεκροτομείο. Στο νεκροτομείο από το 1940 που μπήκαμε στο Πανεπιστήμιο χαζεύαμε από τα παράθυρα τους νεκρούς που είχαν φέρει, ήταν δυο-τρεις κάθε φορά που τους εξέταζαν οι γιατροί απάνω σε κρεβάτια. Τότε πια τον... εεε... Δεκέμβριο του '41 άρχισαν να έρχονται σε άλλους αριθμούς, ούτε τους γδύνανε ούτε τους εξέταζε κανένας. Είχαν τραβήξει και τα κρεβάτια και τους απιθώνανε απλώς στο πάτωμα. Στην αίθουσα της Σίνα που γινόσαν τα μαθήματα μύριζε η φορμόλη όπως μας λέγανε και μια μέρα τότε τον Δεκέμβριο- πάνε δηλαδή τώρα 45, 46 χρόνια μπήκε από την Ακαδημίας ένα παμπάλαιο φορτηγό του Δήμου και κατεβήκανε δυο σκουπιδιάρηδες με ένα φορείο, μπήκανε μέσα στο Νεκροτομείο, βγάζαν δυο-δυο αυτούς που ήταν απιθωμένοι στα πλακάκια και μετά με ένα “Ω-ΩΠ” πιάνοντας στα χέρια και από τα πόδια τους πετάγανε απάνω στο φορτηγό. Τώρα εμείς αν κι είμαστε 18 χρονών παιδιά, είχαμε συνηθίσει από νεκρούς είχαμε συνηθίσει από θύματα, αλλά το να βλέπεις έτσι τον

άνθρωπο σε τέτοια κατάσταση να γιομίζει φορτηγό αυτοκίνητο... όποιοι είχανε μισογδυθεί έβλεπες μια κοιλιά τελείως τουμπανιασμένη, τα πόδια μαύρα, -αυτά είναι που λέγανε τότε οι γιατροί συμπτώματα αποβιταμίνωσης-... και όταν πια γιόμισε το φορτηγό και δεν είχε αδειάσει ακόμα το νεκροτομείο ανέβηκε ο... ανθρωπάκος αυτός ο σκουπιδιάρης απάνω στο φορτίο που είχε βάλει, και όπως κάνανε παλιά, δεν υπήρχαν τότε τα μηχανοκίνητα και τα κάρα καθαριότητας χοροπηδάγανε απάνω στα σκουπίδια για να κάνουνε τόπο για να μπούνε άλλα, έτσι άρχισε να χοροπηδάει απάνω στα πτώματα και άκουγες ένα “κρακ-κρακ” από τα κόκκαλα για να κάνει τόπο γιατί δεν μπορούσε, αλλιώς θα μένανε οι άνθρωποι εκεί, δεν υπήρχε και δυνατότητα, δεν ήταν απάνθρωπο, ήταν απλώς δυσάρεστο και για τον ίδιο. Λοιπόν νομίζω ότι τέτοιες εικόνες ήταν συμπτωματικό ότι το είδαμε εμείς εκεί, σίγουρα όλοι οι Αθηναίοι εκείνης της εποχής έχουνε δει αντίστοιχες εικόνες κάπου».

(Νίκος Παπαντωνίου, Αρχείο EPT, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης)

2. «Είμαστε σε κακή κατάσταση. Εγώ από την αποβιταμίνωση είχα πρηστεί, είχαν πρηστεί τ' αυτιά μου, τα χέρια μου, τα πόδια μου, σε κακή κατάσταση. Είχα περάσει και μερικές παιδικές αρρώστιες χωρίς την ανάλογη περιποίηση, πού να βρεις φάρμακα και εντωμεταξύ ήμασταν κοντά, όλη αυτή η περιοχή, ήτανε πολλοί νεκροί κοντά στη Νομική, έβλεπες καροτσάκια και νεκροί. Θυμάμαι Τσακάλωφ και Βουκουρεστίου -η κρεβατοκάμαρά μου ήταν γωνία- το '41 να είναι ένας και να λέει “πεινάω, πεινάω, κρυώνω, κρυώνω” με σβησμένη φωνή και το πρωί τον βρήκαμε πεθαμένο κάτω από το παράθυρο».

(Ευστάθιος Φινόπουλος, Αρχείο ΟΠΗΚΟ)

3. «Καροτσάκι. Εγώ δούλεψα στο νεκροταφείο κι ανοίγαμε λάκκους. Λάκκους, λάκκους, συνέχεια. Γεμίζαν αυτοί, σκάβαμε άλλους. Και ένα, ένα μου έμεινε. Ερχόταν ένας με το καροτσάκι. [...] Ήρθε κι έκατσε στα 30 με 40 μέτρα μακριά και κάνει μια έτσι και το αναποδογυρίζει και πέφτει ένα, ένα πτώμα με σεντόνι τυλιγμένο. “Στάσου βρε αδερφέ, έλα να μας πεις να γράψουμε το όνομα ρε”. Και το μόνο που φώναζε: “Μάνα”. Πέταξε τη μάνα του για να μην πάρει, για να μην του πάρουν το δελτίο. Καταλάβατε;»

(Γιάννης Κουβάς, Αρχείο EPT, Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα)

4. «Την πρώτη φορά που το είδα αυτό [νεκρό από πείνα στο πεζοδρόμιο] με τάραξε φοβερά, την πρώτη φορά που είδα. Μετά το συνήθισα τόσο πολύ, που αν ήτανε ξαπλωμένος και μ' εμπόδιζε να περάσω, πήδαγα από πάνω. Σαν να μην ήταν τίποτα. [...] Απολύτως».

(Αννέττα Μανουηλίδου-Χιτζανίδου, Αρχείο ΟΠΙΚΟ)

ΣΤΑΣΗ 6. Νομική Σχολή, Σόλωνος

Η αντικατοχική διαδήλωση της 24^{ης} Μαρτίου 1942

Αφήγηση:

Από τους χώρους των πανεπιστημίων ξεκινούν οι πρώτες πατριωτικές διαδηλώσεις με αφορμή τις εθνικές επετείους. Ξεχωριστή θέση έχει η διαδήλωση της παραμονής της 25^{ης} Μαρτίου 1942, διότι εξελίχθηκε στην πρώτη μαζική εκδήλωση στους δρόμους της Αθήνας εναντίον των κατακτητών με συμμετοχή των φοιτητών και των αναπήρων του αλβανικού μετώπου. Οι διαδηλωτές ξεκινούν από διαφορετικές προσυγκεντρώσεις υπό τις επευφημίες των περαστικών και των κατοίκων με κατεύθυνση το Κολωνάκι, για να στεφανώσουν τα αγάλματα των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας. Η Επανάσταση του '21 αποτέλεσε σταθερή αναφορά στην αντιστασιακή ρητορική, συμβολίζοντας τη συνέχιση του εθνικο-απελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων.

Κοντά στο σημείο όπου στεκόμαστε (στη Σόλωνος κοντά στη Νομική) έρχονται αντιμέτωποι με τους αστυνομικούς, ωστόσο καταφέρνουν να φθάσουν στην πλατεία Κολωνακίου και να στεφανώσουν το άγαλμα του Ξάνθου.

Ήταν η πρώτη φορά που έγινε ορατή στους δρόμους της πόλης η αντίθεση στον πάνοπλο κατακτητή, γεμίζοντας ελπίδα τους Αθηναίους.

Ας ακούσουμε τον Κώστα Λιναρδάτο, μέλος του ΕΑΜΝ, φοιτητή Νομικής και τον Τάσο Παναγιωτόπουλο, μέλος της Ιερής Ταξιαρχίας, που μας αφηγούνται την εμπειρία τους από τη διαδήλωση.

[Ήχοι από διαδηλώσεις, φωνές και συνθήματα]

Μαρτυρίες:

1. «Σε μένα είχε καθοριστεί να μιλήσω στους συγκεντρωμένους. Σηκώθηκα πάνω σε ένα κασόνι, τους είπα πολύ σύντομα ότι πρέπει να τιμήσουμε τους εεε Φιλικούς, τους αγωνιστές του '21 να... ακολουθήσουμε το παράδειγμά τους και να συνεχίσουμε τον αγώνα τους μέσα από τις γραμμές του ΕΑΜ των Νέων. Δεν πρόφτασα να τελειώσω και... πήρε τη θέση μου εεε ένας άλλος αγωνιστής ο Σπύρος ο Μονδάνος που 'χε το ψευδώνυμο Διογένης κι αυτός από τους πρωτοπόρους οργανωτές του αντιστασιακού αγώνα στο Πανεπιστήμιο και στη σπουδάζουσα γενικά, και... ο οποίος είχε πάρει στο μεταξύ το σύνθημα για το πού θα κινηθούμε και ποιο άγαλμα θα στεφανώσουμε, συγκεκριμένα στο Κολωνάκι το άγαλμα του Ξάνθου. Σηκώθηκε στη πλάτη στους ώμους πάνω δυο φοιτητών και... είπε πλάτη με πλάτη, ώμο με ώμο να τραβήξουμε για να στεφανώσουμε το άγαλμα του Ξάνθου στο Κολωνάκι. [...]

Όταν προχωρούσαμε και φτάσαμε στη γωνία Ζωοδόχου Πηγής και Σόλωνος από ένα μπαλκόνι θυμάμαι κατέβασαν μια σημαία. Τη σημαία τη πήρε ο Διονύσης ο Παπαδόπουλος, στέλεχος της ΠΕΑΝ που εκτελέστηκε μετά την ανατίναξη της... των γραφείων της ΕΣΠΟ από τη ΠΕΑΝ και ήταν φοιτητής της Νομικής. Ο Παπαδόπουλος διακρίνονταν για τη τόλμη του για το θάρρος του για τη πρωτοβουλία του και συνεργάζονταν στενά με το ΕΑΜ των Νέων στη Νομική Σχολή.

Πιασμένοι χέρι-χέρι οι διαδηλωτές μαθητές φοιτητές με τη σημαία μπροστά προχώρησαν στην οδό Σόλωνος, σπάσαν τη πρώτη αστυνομική ζώνη και τη δεύτερη που ήταν στην οδό Σόλωνος και φθάσανε στην Πλατεία Κολωνακίου. Εκεί μια φοιτήτρια στεφάνωσε το άγαλμα του Ξάνθου με ένα δάφνινο στεφάνι. Ακριβώς εκείνη τη στιγμή καμιόνια με Ιταλούς караμπινιέρους κύκλωσαν τη πλατεία, πέσαν πάνω μας με υποκοπάνους, άρχισαν να χτυπούν, μας βάλαν τα πιστόλια στο στήθος εεε και η κυριότερη μάχη έγινε γύρω από τη σημαία που εκείνη τη στιγμή τη κρατούσε ένας δωδεκανήσιος φοιτητής που θυμάμαι το όνομά του, λεγόταν Βασιλειάδης. [...]

Στο μεταξύ άρχισαν συλλήψεις να πιάνουν φοιτητές να τους πηγαίνουν στα καμιόνια και ρίχτηκε σύνθημα να τραβήξουμε για τη πλατεία της Δεξαμενής πάνω στο Κολωνάκι. Τελικά ο κύριος όγκος έφυγε προς τη πλατεία Δεξαμενής εκεί όμως δεχτήκαμε επίθεση από Ιταλούς οι οποίοι ήταν πάνω στο Λυκαβηττό και οι οποίοι έριχναν ακόμα και χειροβομβίδες από αυτές τις επιθετικές».

(Κώστας Λιναρδάτος, Αρχείο ΕΡΤ, Χρονική της Εθνικής Αντίστασης)

2. «Από νωρίς σε διάφορα σημεία της Αθήνας πραγματοποιούνται συγκεντρώσεις που όλες θα συγκλίνουν προς το Χημείο της οδού Σόλωνος, εδώ πέρα. Κάποτε εδώ ήτανε και το γυμναστήριο του Πανεπιστημίου, χώρος που προσφερότανε για συγκεντρώσεις. Στο χώρο εδώ του Χημείου εεε ώρα με την ώρα λεπτό με το λεπτό ανεβαίνει ο πυρετός. Μαζεύονται όλο και περισσότεροι άνθρωποι. Εεε θούρια, τραγούδια συνθήματα, εμβατήρια ο Εθνικός Ύμνος εεε δημιουργούν μια ατμόσφαιρα που ξεσηκώνει όλο και περισσότερους ανθρώπους. [...]

Είναι δύσκολο να περιγράψει κανείς την ατμόσφαιρα που επικρατούσε. Πάντως όλοι όσοι συμμετείχαν χαιρόντουσαν ζούσανε με ένταση τη κάθε στιγμή ελευθερίας που κατακτούσανε μέσα στη διαδήλωση. Ήτανε μια ωραία κατάσταση που είναι δύσκολο να την επαναλάβει κανείς στη ζωή του. Ο ενθουσιασμός της μάζας παρέσυρε και τους πιο διστακτικούς. Πολλοί βγαίνανε απ ‘ τα σπίτια τους κι ενωνόντουσαν με τη διαδήλωση. [...]

Η διαδήλωση νομίζω ότι πέτυχε το σκοπό της. Πλήθος ανθρώπων συνειδητοποίησαν τη τεράστια δύναμη που κρύβει ένα αποφασισμένο πλήθος που ενώνεται από μια κοινή ιδεολογία από μια ιδέα».

(Τάσος Παναγιωτόπουλο, Αρχείο EPT, Χρονική της Εθνικής Αντίστασης)

Αφήγηση στη διαδρομή προς την επόμενη στάση: Οι αντιστασιακές δράσεις της νεολαίας

Οι δρόμοι της Αθήνας ήταν γεμάτοι συνθήματα, όπως «Θάνατος στο φασισμό – Λευτεριά στο Λαό», «ΑΕΡΑ», «12 παρά 5», «Ελευθερία ή Θάνατος». Τα συνθήματα, εκτός από την προπαγανδιστική λειτουργία, αποτέλεσαν και έναν τρόπο επανοικείωσης του δημόσιου χώρου της πόλης. Το «χωνί» (ένας αυτοσχέδιος τηλεβόας) και ο παράνομος τύπος ενημέρωναν, καλούσαν σε αντίσταση και εμπύχωναν τους Αθηναίους. Τις δραστηριότητες αυτές ανέλαβαν κυρίως νέοι και νέες με κίνδυνο της ζωής τους.

Ωστόσο από το τέλος του 1943, καθώς οξύνονται οι σχέσεις των αντιστασιακών οργανώσεων, λαμβάνει χώρα η «μάχη των συνθημάτων» με τα χαρακτηριστικά χρώματα – σφραγίδα: πράσινο για την ΕΠΟΝ, κόκκινο για το ΕΑΜ και ΚΚΕ, μπλε για τις λεγόμενες «εθνικές»/αστικές οργανώσεις. Τα μέλη των οργανώσεων δεν παλεύουν μόνο για την εθνική απελευθέρωση πλέον, αλλά και για την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα μετά

από αυτή. Η αυξανόμενη βία και η πόλωση, που υποθάλλουν οι κατακτητές με τη βοήθεια της δωσίλογης κυβέρνησης και τη δημιουργία των ταγμάτων ασφαλείας, βαθαίνουν το χάσμα των ιδεολογικών διαφορών και δημιουργούν εκρηκτικό κλίμα. Οι αγωνιστές βγαίνουν πλέον με συνοδεία της περιφρούρησης και πολλές φορές συγκρούονται είτε με τις δυνάμεις καταστολής είτε με τις αντίπαλες ομάδες.

Πρώτα θα ακούσουμε τη μαρτυρία του Ηλία Σταβέρη, γραμματέα του ΕΑΜ Νέων για τον τρόπο λειτουργίας του «χωνιού» στο κέντρο και της Διδώς Σωτηρίου και του Γιώργου Βήχου για τη διακίνηση του παράνομου τύπου.

Στη συνέχεια ο Γιάννης Στεφανίδης και η Βιολέτα Λαλοπούλου μέλη της ΕΠΟΝ περιγράφουν στιγμιότυπα από τη συμμετοχή τους σε αντιστασιακές δραστηριότητες στα Εξάρχεια, πεδίο έντονης αντιστασιακής δράσης, ενώ ο Ευστάθιος Φινόπουλος, μέλος της Εθνικής Δράσης και ο Αλέκος Αγγελίδης, μέλος της Ιερής Ταξιαρχίας περιγράφουν αντίστοιχες ενέργειες στο Κολωνάκι, αποκαλύπτοντας τα αόρατα σύνορα που υπήρχαν στις περιοχές, αλλά και στις οργανώσεις.

Μαρτυρίες:

1. «Πέρα από αυτά, να πούμε, ότι οι νέοι εργάτες καθώς καλύπτουν γεωγραφικά το κέντρο της Αθήνας είναι εκείνοι που εκπροσωπούν τη βασική δύναμη την οργανωμένη στην προπαγανδιστική, τη διαφωτιστική δουλειά, με τα συνθήματα στους τοίχους, με τις προκηρύξεις που μοιράζονται, με τα χωνιά, που όμως, αν τα χωνιά στις γειτονιές βγαίνουν τη νύχτα, εδώ τα χωνιά βγαίνουν τη μέρα. Και θέλω να σας πω για μια μορφή εκδηλώσεων που χρησιμοποιούν οι νέοι εργάτες στο κέντρο της Αθήνας. Είναι οι μικρές συγκεντρώσεις που μαζεύονται σε συγκεκριμένα σημεία 30, 40, 50 νέοι εργάτες μέρα μεσημέρι. Καθώς μαζεύονται κάποιοι πετούν προκηρύξεις, κάποιοι σηκώνουν έναν ομιλητή στο χέρι και με το χωνί μιλάει από μέρους του Εργατικού ΕΑΜ των Νέων ή και του ΕΑΜ ακόμα στους συγκεντρωμένους για τα συνθήματα εκείνης της ώρας. Αυτή είναι μια μορφή δική τους. Και σημειώστε ότι στο κέντρο της Αθήνας κάθε γεγονός που σχετίζεται με τέτοιου είδους δραστηριότητα δίνει τον τόνο, δίνει τον παλμό σ' όλη την Αθήνα καθώς από από το κέντρο της Αθήνας περνούν χιλιάδες Αθηναίοι».

(Ηλίας Σταβέρης, Αρχείο ΕΡΤ, Χρονική της Εθνικής Αντίστασης)

2. «Όλη αυτή η δουλειά είχε τις δυσκολίες της, γιατί όλη μέρα σχεδόν τρέχαμε στους δρόμους να ανταμώσουμε διάφορα πρόσωπα που θα μας δίνανε εκείνα τα τσιγαροχαρτάκια τα γραμμένα με ψειρίτσες απάνω εεε που έπρεπε να τα κάνουμε και τόσο μικρά που να μπορούμε και να τα φάμε γιατί πέφταμε και σε μπλόκα, είχαμε... πραγματικώς είχαμε θύματα σ' αυτόν τον αγώνα που κάναμε και τα περισσότερα βέβαια δεν ήταν τόσο στους δημοσιογράφους ήτανε στους ανθρώπους που διακινούσανε τις εφημερίδες στους ανθρώπους που... που παίρνανε και τις εφημερίδες και τις τυπώνανε, τα τυπογραφεία επίσης. Αλλά ήτανε μια εποχή που και τα σπίτια και οι καρδιές των ανθρώπων ήταν ανοιχτές. Δεν υπήρχε περίπτωση να ζητήσεις μια γραφομηχανή ή ένα στένσιλ και να μην σου το δώσουν...»

(Διδώ Σωτηρίου, *Αρχείο EPT, Χρονική της Εθνικής Αντίστασης*)

3. «Ήταν ένας επιστάτης, φοβερά αφοσιωμένος φοβερά έντιμος άνθρωπος, έπαιρνε το καροτσάκι του ένα μικρό καροτσάκι με μικρές ρόδες, επήγαινε στη Νέα Σμύρνη ξεκινώντας απ' τον Πανελλήνιο από τη οδό Μαυρομματαίων, έπαιρνε τα φύλλα της εφημερίδος τα δυο με τρεις χιλιάδες φύλλα, έριχνε από πάνω μια λινάτσα, έβαζε από πάνω, τά χε πάρει μαζί του ένα-δυο παιδιά, δύο-τριών ετών, έβαζε και μερικά χορταρικά και με όλη του την άνεση και με όλη του την ησυχία περνούσε μέσα από την οδό Σταδίου, αυτοκίνητα δεν υπήρχαν, περνούσε από τα Χαυτεία την οδό Πατησίων και έπαιρνε το καρότσι με όλο το περιεχόμενο, τα παιδιά του, τα χόρτα, τη λινάτσα, τα φύλλα της εφημερίδας κάτω-κάτω και το αποθήκευε εκεί στον Πανελλήνιο για να το μοιράσουμε σ' αυτούς που θα ρχόντουσαν το απόγευμα ή την άλλη μέρα να το πάρουν».

(Γεώργιος Βήχος, *Αρχείο EPT, Χρονική της Εθνικής Αντίστασης*)

4. «Όλα άρχισαν απλά, ένα βράδυ που είχαμε πάει στο Ηρώδειο μια παρέα από συναδέλφους, όταν λέω συναδέλφους εννοώ σπουδαστές από την Σχολή Καλών Τεχνών και παιδιά από το Πολυτεχνείο, [...] τελείωσε η συναυλία και σιγά-σιγά κατηφορίσαμε προς την πόλη, όταν φθάσαμε κάτω πάλι προς τα Εξάρχεια που ήταν και η βάση μας, εκεί κοντά προς το Πολυτεχνείο προς τη Στουρνάρα μερικοί από μας φέραν κάτι μπουγέλα με χρώμα και... άρχισαν να γράφουν στους τοίχους και σε μερικούς από μας μάς έδωσαν επίσης δοχεία με χρώμα καθώς και σε μένα. Το πήρα και γω. Αυτό μου έκανε... μου έφερε μια κατάπληξη αλλά όμως έγραψα και εγώ. Ένα από τα συνθήματα

της Αντίστασης. Αν θυμάμαι καλά “Λευτεριά ή Θάνατος”. Αυτό ήταν το βάπτισμα της μογοιάς πρέπει να πω. Το βάπτισμα του πυρός το πήρα αργότερα».

(Γιάννης Στεφανίδης, Αρχείο EPT, Χρονική της Εθνικής Αντίστασης)

5. «Από κει και πέρα έφερνα εγώ υλικό στο μαγαζί προκηρύξεις, διάφορα το βράδυ βγαίναμε και κολλούσαμε γράφαμε και ζωγραφίζαμε συνθήματα διάφορα, με το χέρι. Ήταν ένα πολύ καλό παιδί ο φοιτητής, αυτός έκανε σκίτσα, ζωγράφιζε και με την ζωγραφική αυτουνού βάζαμε το σύνθημα μέσα και τα σκορπούσαμε τη νύχτα τα κολλούσαμε στους τοίχους, γράφαμε συνθήματα στους τοίχους εναντίον των Γερμανών, αγόρια και κορίτσια, κρεμάγαμε και πανό πάνω στα σύρματα τα ηλεκτρικά. Σπυρίδωνος Τρικούπη ξεκινάγανε όλοι πεζή γιατί δεν είχαν μεταφορικά μέσα από του Γκύζη από την Κυψέλη κατεβαίνουν μέσω πάρκου μπαίνουν στην Σ. Τρικούπη και κατεβαίνουν στο κέντρο για τις δουλειές τους ο κόσμος και ήτανε πολύς ο κόσμος που περνούσε απ' την Σ. Τρικούπη. Ήταν ένα κέντρο διαφώτισης πολύ καλό και μεγάλο, το πρωί γινότανε φασαρία μεγάλη, φέρνανε πυροσβεστικές. Αυτά τα οργανώναμε μόνοι μας, είχαμε βρει μόνοι μας τρόπους, δέναμε μια πέτρα στην άκρη του σπόγγου κι' απ την άλλη άκρη δέναμε το πανό, πετάγαμε την πέτρα πέρναγε πάνω από το σύρμα και τραβούσαμε λοιπόν αυτές τις δύο πέτρες και πήγαινε επάνω το πανό, ξαναγυρίζαμε τις πέτρες... (γέλια) για να τα κατεβάσεις έπρεπε να βάλεις πυροσβεστική σκάλα».

(Βιολέτα Λαλοπούλου, Αρχείο ΟΠΙΑ)

6. «Δεν μπορώ να πω ότι ήμουν κατατοπισμένος για το τι ακριβώς γινότανε... Μερικά πράγματα τα ήξερες γιατί ήσουν κοντά εκεί που γίνονταν. Προσωπικά είχα δράση στην Εθνική Δράση, όπου φύλαγα τσίλιες την ώρα που βάφαμε με μπλε στην οδό Σκουφά. Δεν μπορώ να πω πως κάναμε καμιά μάχη. Αυτοί οι οποίοι κάνανε πιστεύω ότι ήταν τμήματα των οργανώσεων που ήταν πιο εκπαιδευμένα. [...] Η δική μου συμμετοχή στην αντίσταση σχετίζεται στη διανομή των εντύπων της Εθνικής Δράσης. Συνήθως μου τα έφερνε μια κοπέλα, ένα πακετάκι με 50-100 αντίτυπα, κατά τις 12 το μεσημέρι και περνούσαν άλλοι, έπαιρναν τρία-τέσσερα και με τη σειρά τους τα μοίραζαν. Κατά λάθος μια φορά μια κοπέλα έδωσε το δέμα στο Γερμανό που έμενε στο επιταγμένο σπίτι μας, αλλά εγώ ψύχραιμος είπα ότι είναι δικό μου και του το πήρα από τα χέρια. Ο παππούς μου έξω φρενών μετά, τα έκαψε και πετάξαμε τα αποκαΐδια στη σκάλα υπηρεσίας».

7. «Εγώ πήγα και γράφτηκα στην Ε.Π.Ο.Ν. που ήταν στην οδό Στρατιωτικού Συνδέσμου. Λέγανε τα παιδιά... να πάμε να γραφτούμε στην Ε.Π.Ο.Ν... Το 'μαθε ο αδελφός μου «θα σου κόψω τα πόδια αν πας!» Εγώ όμως πήγα και γράφτηκα και μετά φοβόμουν μήπως το μάθει η πρεσβεία και με διώξουνε γιατί τότε δούλευα εκεί. Ήταν μια οργάνωση εθνικιστική, η Ιερά Ταξιαρχία. Εκεί έγραφα στους τοίχους. Στην Ε.Π.Ο.Ν. δεν έγραφα γιατί άρχισαν να μου λένε: «μην πηγαίνεις είναι οι κομμουνιστές, είναι παλιάνθρωποι...» επηρεάστηκα και αποφάσισα ό,τι κάνω να το κάνω με εθνικιστικές οργανώσεις αλλά... παιδιάστικα πράματα. Νόμιζα ότι ήταν παιχνίδι, ενώ δεν ήταν... αν σε πιάνανε την είχες άσχημα, ας ήσουν μικρό παιδί [...]. Οι περισσότεροι στο Κολωνάκι ήταν με το Ζέρβα. Στα Εξάρχεια οι τοίχοι ήταν γεμάτοι συνθήματα, στο Κολωνάκι όχι τόσο».

(Αλέκος Αγγελίδης, Αρχείο ΟΠΙΚΟ)

ΣΤΑΣΗ 7. Ομήρου και Πανεπιστημίου γωνία

Διαδήλωση 22/7/43 ενάντια στη βουλγαρική επέκταση

Αφήγηση:

Από τις πρώτες σχετικά μικρές διαδηλώσεις σταδιακά το κίνημα φουντώνει στην Αθήνα και κορυφώνεται με τις νικηφόρες κινητοποιήσεις ενάντια στην επιστράτευση. Η τελευταία μεγάλη διαδήλωση στο κέντρο της Αθήνας γίνεται ενάντια στην επέκταση της βουλγαρικής ζώνης κατοχής στη Μακεδονία τον Ιούλιο του 1943.

Στις 13 Ιουλίου 1943 κηρύχθηκε αρχικά λευκή απεργία από τις μη εαμικές - αστικές οργανώσεις (ΛΑΕ, ΠΕΑΝ, Ιερά Ταξιαρχία) και στη συνέχεια διοργανώθηκε απεργία και διαδήλωση από το ΕΑΜ και την ΕΠΟΝ. Στις 22 του μηνός η πόλη νέκρωσε και πραγματοποιήθηκε το μεγαλύτερο συλλαλητήριο σε κατεχόμενη πρωτεύουσα, με συμμετοχή πάνω από μισό εκατομμύριο κόσμου! Οι διαδηλωτές κινήθηκαν από την Ομόνοια προς τον Άγνωστο Στρατιώτη στο Σύνταγμα και ήρθαν αντιμέτωποι με τις δυνάμεις κατοχής και τα χιτλερικά τανκς στην Πανεπιστημίου, στο ύψος του Οφθαλμιατρείου. Ακολουθούν σφοδρές συγκρούσεις. Η βουλγαρική επέκταση ματαιώνεται, αλλά το τίμημα είναι βαρύ. Ο

απολογισμός είναι πάνω από 60 νεκροί και εκατοντάδες τραυματίες και συλληφθέντες. Αυτή είναι και η τελευταία μεγάλη διαδήλωση στο κέντρο της Αθήνας. Η ένταση της βίας αναγκάζει τις οργανώσεις να μεταφέρουν το κέντρο βάρους του αγώνα στις συνοικίες, όπου σε αντίθεση με το κέντρο της Αθήνας σταδιακά βρίσκονται όλο και λιγότερο κάτω από τον έλεγχο των κατακτητών και των συνεργατών τους.

Η πρώτη αφήγηση του Κώστα Παπαγιαννάκη αναφέρεται στη λευκή απεργία, ενώ οι μαρτυρίες των Κώστα Φίλη, Μίνωα Σταυρίδη, Γιώργου Σταμόπουλου, Μαρίας Καρρά στην ηρωική διαδήλωση της 22ας Ιουλίου. Τέλος, η μαρτυρία της Βιργινίας Καλοδίκη, νοσοκόμας του ΕΑΜ αναπήρων μας δίνει μια ιδέα για την οργάνωση των διαδηλώσεων.

[Ήχοι από διαδηλώσεις, φωνές και συνθήματα]

Μαρτυρίες:

1. «Με την πληροφορία ότι οι Βούλγαροι επεκτείνουν κατοχή τους και πέραν του Στρυμόνος σε ολόκληρη τη Μακεδονία, ο ΕΔΕΣ αποφασίζει στις 13 Ιουλίου του 1943 να κάνει λευκή απεργία. Πράγματι, αυτή η λευκή απεργία εστέφθη υπό επιτυχίας όλος... όλες οι υπηρεσίες σταμάτησαν τη δουλειά τους, έκλεισαν και τα μαγαζιά».

(Κώστας Παπαγιαννάκης, Αρχείο ΕΡΤ, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης)

2. «Υπήρχε μια μεγάλη ανησυχία στον κόσμο, επλανάτο ένα νέφος ανησυχίας, όμως και απόφασης να αντιδράσουμε. Η ανησυχία ήταν απ' το ότι θα αντιμετωπίζαμε μια μάχη που θα είχε και θύματα, το είχε καταλάβει ο κόσμος, και παρόλα... παρόλη την ανησυχία, γιατί ήξερε ο κόσμος ότι θα 'χε θύματα, εεε στις 22 Ιουλίου κατέβηκε σε μια παναθηναϊκή διαδήλωση που πραγματικά εκεί χάσαμε και τη συνοχή μας μέσα σε πέλαγος, θάλασσα από κόσμο».

(Κώστας Φίλης, Αρχείο ΕΡΤ, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης)

3. «Στις 22 του Ιούλη του 1943 πραγματοποιείται η μεγαλύτερη λαϊκή μαχητική εκδήλωση σε όλη την κατεχόμενη Ευρώπη. 400.000 λαού παίρνουν μέρος σ αυτή την εκδήλωση με αφορμή τη ματαίωση της καθόδου των Βουλγάρων στη Μακεδονία.

Είναι πραγματικά συγκλονιστική στιγμή κατά την οποία ενώθηκαν οι δυο οι τρεις σημαίες αυτές, οπότε ένα τεράστιο λαϊκό, ένας τεράστιος λαϊκός χείμαρρος κατακλύζει την οδό Πανεπιστημίου. Από τον έναν τοίχο μέχρι τον άλλον της Πανεπιστημίου είναι γεμάτοι ασφυκτικά, ενώ ταυτόχρονα χιλιάδες λαού κατεβαίνουν την Πανεπιστημίου έχουνε τελείως αδειάσει οι συνοικίες της Αθήνας, έχουν μείνει μόνο οι γέροι και τα παιδιά. Είναι τέτοιος ο παλμός, η ψυχική ανάταση, η αυτοθυσία και η αυταπάρνηση του λαού της Αθήνας αυτή τη στιγμή που είναι κάτι το καταπληκτικό. Εεε για μια στιγμή μια ΕΠΟΝίτισσα η Παναγιώτα Σταθοπούλου ορμάει σε ένα τανκς προσπαθώντας να το σταματήσει, όπου εκεί την παρασύρει το τανκς και τη σκοτώνει.

[...] Έξι ώρες οι Γερμανοί ουρλιάζουν από λύσσα γιατί δεν μπορούσαν ποτέ να φανταστούν ότι ήταν δυνατόν να κινηθεί ένας τεράστιος όγκος 400.000 λαού με τέτοιο συντονισμό και τέτοια ακρίβεια. 6 ώρες ματώνουν οι δρόμοι της Αθήνας από το αίμα των καλύτερων παιδιών της. Ο Θανάσης Τεριακής, ΕΠΟΝίτης, ο Δουκάκης ΕΠΟΝίτης, ο Στεφανιώτης ΕΠΟΝίτης πέφτουν στη μάχη αυτή. Η Καλοζύμη, εργάτρια της ΒΙΟ και άλλοι 25 εργάτες είναι νεκροί. Και σφραγίζουν με το αίμα τους τη μεγάλη αυτή νίκη του λαού της Αθήνας».

(Μίνως Σταυρίδης, Αρχείο ΕΡΤ, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης)

4. «Η δικιά μας η ομάδα σαν φθάσαμε εκεί κοντά στην Ακαδημία στο Οφθαλμιατρείο δε ξέρω σε μια στιγμή βλέπω ξεμπουκάρανε δε ξέρω νομίζω από την Ομήρου, τανκς, τα οποία, Γερμανικά, τα οποία με τα μυδράλια άρχισαν να χτυπάνε στο ψαχνό. Ήταν εκεί ακριβώς που έπεσε η ηρωική ΕΠΟΝίτισσα η Σταθοπούλου, Τη σκηνή δεν την είδα, είδα όμως μια άλλη σκηνή, είδα μια κοπέλα να σκαρφαλώνει επάνω στο τανκς, μια συγκλονιστική στιγμή και να βουτάει κάποιο ξύλο, τακούνι, παπούτσι τι ήτανε δεν ξέρω και να χτυπάει τον Γερμανό πυροβολητή. Και να πέφτει μετά κάτω νεκρή».

(Γιώργος Σταμόπουλος, Αρχείο ΕΡΤ, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης)

5. «Εκείνο που είναι πολύ χαρακτηριστικό είναι ότι είμαστε όλοι άοπλοι. Βγαίναμε να πολεμήσουμε και να διεκδικήσουμε από έναν κατακτητή σιδερόφρακτο, καλοντυμένο, καλοταϊσμένο και φανατικό, εμείς πηγαίναμε άοπλοι, κουρελιασμένοι, ξεπαπούτσωτοι πολλές φορές, αλλά πηγαίναμε. Είχε φανεί ότι ο ίδιος ο όγκος που συγκεντρωνόταν στη Πανεπιστημίου εκείνη την ώρα, η πολύ καλή οργάνωση που υπήρχε, οι

προσυγκεντρώσεις όπου τα ρεύματα συγκλίνανε από διάφορους δρόμους προς τη Πανεπιστημίου, το ίδιο αυτό το γεγονός, έκανε ίσως τον λαό να νιώσει την τεράστια δύναμή του. Ήταν μία τεράστια δύναμη η οποία επειδή ασφαλώς καταλάβαινε τι κάνει και πόσο μεγάλο είναι το έργο της και πόσο ηρωικό, έκανε εκδηλώσεις που δεν είχαν ξαναδεί. Φώναζαν, έλεγαν τραγούδια, έλεγαν συνθήματα και πιστεύω ότι εκείνη τη στιγμή πραγματικά ήταν νικητές. Είχανε λιώσει το ατσάλι του εχθρού και είχανε γίνει αυτοί το ατσάλι, το ατσάλινο τείχος που πάνω τους σπάζαν όλα τα εμπόδια».

(Μαρία Καρρά, Αρχείο EPT, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης)

6. «Πρέπει να πω μια λεπτομέρεια. Επειδή προβλέπαμε πάντοτε ότι θα έχουμε τέτοιες απώλειες σε τραυματισμούς ίσως και θανάτους από τα ίδια τα νοσοκομειακά τα αναπηρικά είχαμε ετοιμάζαμε... αυτοκίνητα με γιατρούς μέσα, του ΕΑΜ και άλλων βέβαια οργανώσεων, περισσότερο βέβαια ΕΑΜ γιατί εκεί προείχε, και αναπήρους γερούς που βάζαν ποδιές λευκές για να μαζεύουν τα θύματα τους τραυματίες για να μη μας τους παίρνουν οι Ιταλοί και οι Γερμανοί σε νοσοκομεία δικά τους που μετά βέβαια χανόντουσαν, ή τους εκτελούσανε ή τους φυλακίζανε».

(Βιργινία Καλοδίκη, Αρχείο EPT, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης)

Τραγούδι: Ύμνος ΕΠΟΝ

Με τη χρυσή της νιότης πανοπλία
Το θάρρος, την ορμή, τη λεβεντιά,
Πετάμε στον αγώνα, στη θυσία
Για την Ελλάδα, για τη λευτεριά.

Καμαρωτά, χαρούμενα τα νιάτα
σαν σε χορό βαδίζουν πάντα μπρός,
φλόγα, ζωή και θέληση γεμάτα
κι είναι το πέρασμά τους όλο φως.

Τα νιάτα είμαστε μεις, της γης η ελπίδα,
άλλοι του π' αντίκρυ μας θα σταθεί,

μελίσσι από τη κάθε μια πατρίδα,
κινάμε να λυτρώσουμε τη γη.

Για μια ζωή ελεύθερη κι' ωραία,
απλώνουμε της νιότης τα φτερά,
μια πλάση ονειρευτή, μια πλάση νέα
τα μπράτσα μας να χτίσουν τα γερά.

Στο φράκτη της σκλαβιάς το πέρασμά μας
μια καταλύτρα θάν' νεροσυρμή, το δίκιο,
η λευτεριά για σύνθημά μας
ποιος θα μας αντικόψει την ορμή;

Καμαρωτά, χαρούμενα τα νιάτα
σαν σε χορό βαδίζουν πάντα μπρος,
φλόγα, ζωή και θέληση γεμάτα
κι είναι το πέρασμά τους όλο φως.

Των ταπεινών τον πόνο και την θλίψη
του σκλάβου τη βαθειά την οίμωγή,
από τη γη μας θέλουμε να λείψει
για να γένει χιλιόμορφη η ζωή.

Καμαρωτά, χαρούμενα τα νιάτα
σαν σε χορό βαδίζουν πάντα μπρός,
φλόγα, ζωή και θέληση γεμάτα
κι είναι το πέρασμά τους όλο φως.

Αφήγηση στη διαδρομή προς την επόμενη στάση: Η εξόντωση των Εβραίων

Περπατώντας προς την οδό Μέρλιν θα ακούσουμε μαρτυρίες Εβραίων που συνελήφθησαν και μεταφέρθηκαν στις γερμανικές υπηρεσίες ασφάλειας.

Μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, οι Ναζί προχωρούν απερίσπαστοι στον διωγμό των Εβραίων, στα πλαίσια της συστηματικής εξόντωσης του εβραϊκού πληθυσμού, σύμφωνα με την αυστηρή φυλετική ιεραρχία της ναζιστικής ιδεολογίας. Στις 24 Μαρτίου 1944 καλούν τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης βάσει ονομαστικών καταλόγων στη συναγωγή στην οδό Μελιδώνη, λίγες μέρες πριν από το Εβραϊκό Πάσχα, και συλλαμβάνουν συνολικά 800 άτομα που προσέρχονται οικειοθελώς, μαζί με άλλους 500 που συνέλαβαν στις κατοικίες τους. Οι συλληφθέντες οδηγούνται στις φυλακές Χαϊδαρίου και έπειτα στα τρένα του θανάτου για τα στρατόπεδα εξόντωσης. Αντίθετα από άλλα μέρη της Ελλάδας, ο αριθμός των συλληφθέντων Εβραίων στην Αθήνα είναι πολύ μικρότερος χάρη στην δραστηριοποίηση της ίδιας της εβραϊκής κοινότητας και στην αλληλεγγύη των πολιτών, των αρχών και της Αντίστασης: στην Αστυνομία εκδίδονται 1.200 πλαστές ταυτότητες με εντολή του αρχηγού της αστυνομίας Αγ. Έβερτ, η Εκκλησία του Αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού εκδίδει πιστοποιητικά βάφτισης και η Αντίσταση, ειδικά το δίκτυο του ΕΑΜ, κρύβει και φυγαδεύει κόσμο στο βουνό – μεταξύ αυτών και τον ραβίνο της κοινότητας. Πολλοί μένουν κρυμμένοι σε σπίτια ή διαφεύγουν στο εξωτερικό. Δεν λείπουν βέβαια και οι συνεργάτες των Γερμανών, πρόθυμοι καταδότες, που συμμετέχουν στις συλλήψεις με αντάλλαγμα τα περιουσιακά στοιχεία των εκτοπισμένων.

Από τη Μέρλιν περνούν, προτού μεταφερθούν στο Χαϊδάρι με τελικό προορισμό τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, και όσοι μεμονωμένοι Εβραίοι συλλαμβάνονται.

Θα ακούσουμε τις μαρτυρίες των Υβόννη Μόλχο – Καπουάνο, που κρυβόταν στο Κολωνάκι και κατέφυγε σε μια καταπακτή, Νταβίντ Ασσέρ που κρυβόταν στην οδό Ασκληπιού από Έλληνα πατριώτη μέχρι το τέλος της Κατοχής, την Ζαφειρίνη Ερρέρα που προδόθηκε από γείτονα ταγματасφαλίτη και τον Μποττόν Ανρύ, που κρυβόταν με πλαστή ταυτότητα που του έδωσε η ελληνική αστυνομία.

Μαρτυρίες:

1. «Πέφτω στο κρεβάτι 12 τη νύχτα, ακούω κουδούνι. Κουδούνι, κουδούνι λέω: “μαμά κάποιος είναι για εμένα, κάποιος με πρόδωσε». Κι ακούμε τότε «Γερμανική Αστυνομία εδώ! Ανοίξτε παρακαλώ”. Τα έχω ακόμα αυτά... ακόμα χτυπάνε στα αυτιά μου αυτά τα λόγια, γιατί δεν τα ξεχνώ ποτέ [...] “Πού να σε κρύψω;” μου λέει η μαμά, δύο δωμάτια ήτανε και αυτά η κουζίνα. “Πίσω από την πόρτα του μπάνιου” μου λέει η μαμά. Ποια

πόρτα του μπάνιου αυτοί θα ψάξουν το σπίτι. Πανικός! Στην καταπακτή! Μα πώς στην καταπακτή δυο φορές δοκιμάσαμε με την αδελφή μου για να μη φύγουμε από το σπίτι. Μείναμε μισή ώρα και σκάσαμε, βγήκαμε αμέσως έξω. “Στην καταπακτή” μου λέει η μαμά. Με το νυχτικό όπως ήμουνα μπαίνω στην καταπακτή, στρώνει το χαλί η μαμά από πάνω. [...] Ακούω εγώ τώρα. Μπαίνουν μέσα ένας Γερμανός, ένας Έλληνας και οι δύο Γερμανοί ήταν νομίζω και ένας Έλληνας. Μόλις μπήκαν η μαμά είχε ένα κουράγιο φοβερό και ψύχραιμο. – “Τι θέλετε; Είσαστε αργεντινοί υπήκοοι”. – “Διακόπησαν οι σχέσεις Αργεντινής και Γερμανίας και ήρθαμε να σας συλλάβουμε!” Μπαίνουν οι Γερμανοί μέσα στο δωμάτιο που ήταν του παππού και της γιαγιάς. Εγώ από κάτω. Η μπότα μπαμ-μπούμ απάνω μου. Η γιαγιά η καημένη, ακόμα ακούω τα λόγια της.

– “Που θα με πας;” – “Απόψε σ’ ένα παλάτι και αύριο το πρωί στη Γερμανία. Πάρτε μαζί σας ό,τι καλά και χρυσαφικά έχετε, ό,τι χρυσαφικά και ό,τι λεφτά και γούνες να τις πάρετε μαζί σας”. Η μαμά μπαίνει και αρχίζει να μιλάει πλέον ισπανικά γιατί αυτοί το δικαιολόγησαν Αργεντινοί υπήκοοι ξέρουν γερμ... εεε ισπανικά. [...] Έρχεται ο Γερμανός, εκεί που ήμασταν ήταν ισόγειο υπερυψωμένο, αλλά ήταν οπωσδήποτε πέντε μέτρα πιο ψηλά. Ο Γερμανός πάει να κλείσει το μπαλκόνι που έδινε επί της Υψηλάντου, γιατί ήταν Υψηλάντου 41 και λέει ο παππούς: “Εγώ θα κλείσω”. Και ο παππούς ο καημένος κλειδώνει, ξεκλειδώνει, του δίνει το κλειδί και μου λέει: η πόρτα είναι ανοιχτή και πηδάς από το μπαλκόνι. Πώς θα πηδήξω από το μπαλκόνι, πέντε μέτρα ήταν αυτά. Εεε η μαμά έρχεται δήθεν ότι μιλάει με τον παππού και με τη γιαγιά και λέει: “Ετοιμάζουν να σφραγίσουν το σπίτι, δεν μπορείς να φύγεις από την πόρτα, εεε θα κλείσουν και το γενικό, δεν μπορείς να ανοίξεις το φως”. Εν τω μεταξύ η μαμά πάει στο δωμάτιο, είχαμε μια κομόντα θυμάμαι και ο Γερμανός εεε ο Έλληνας ο προδότης, αυτός που τους συνόδευε, ανοίγει τοσο το συρτάρι και του λέει η μαμά: – “Τι κάνεις εκεί;” – “Κοιτάζω”. – “Όχι δεν ήρθες για να ψάξεις, ήρθες για να μας συλλάβεις...»

(Υβόννη Μόλχο-Καπουάνο, Αρχείο USC Shoah Foundation Visual History Archive)

2. «Τις ημέρες που, βγήκε η διαταγή, δεν είχε βγει η διαταγή ακόμα, μας είπε ο πατέρας μου να πάμε εεε μας είπε μάλλον ο γαμπρός μου να πάμε στο ιατρείο ενός φίλου του γιατρού, του Άρη του Παπαπάνου. Όπου συγκεντρωθήκαμε όλοι εκεί για να δούμε που θα πάμε [...] - Ναι. Και είπε αυτός ότι εγώ μπορώ να... δυο λεπτά λέει θα κάνω ένα τηλεφώνημα. Τηλεφώνησε σε κάποιον ούτε ξέραμε και λέει – “Κώστα θα σου στείλω

δυο παιδιά να τα κρατήσεις”. – “Στείλ’ τα μου”. Και μας είπε θα πάτε στην Ασκληπιού 154 στου κυρίου Παπαδημητρίου. [...] Πήγαμε εκεί πέρα. Μείναμε εκεί πέρα, μας έδωσαν ένα πολύ ωραίο δωμάτιο [...] Ήτανε να φύγουμε για τη Μέση Ανατολή ε και τους χαιρετήσαμε, αλλά δυστυχώς το ραντεβού χάλασε, ακυρώθηκε το ραντεβού, ξαναγυρίσαμε πίσω. [...]

Και μας λέει: “Βρε παιδιά τι έχετε κάνει. Εσύ μου λέεις, εσύ ρε πιτσιρίκο, τι έχεις κάνει και σε κυνηγάνε οι Γερμανοί;” Λέω, του λέω: “Εβραίος είμαι”. “Και γι’ αυτό στενοχωριέσαι; Άκουσε να σου πω, μη στενοχωριόσαστε καθόλου. Το ραδιόφωνο το ‘χουμε ασφράγιστο, BBC θα ακούμε, έχω ένα μπαούλο με του στρατηγού του Θεοτόκη όλα τα πράγματα, έχω κάτι αλεξίπτωτα που μου ‘χει στείλει ο ανιψιός μου από το Βουνό που είχε πέσει με τους Εγγλέζους. Ήσαστε και εσείς. Τι μια εις θάνατον, τι τρεις εις θάνατον, όλοι μαζί λέει θα πάμε. Μη στενοχωριόσαστε”. Και όντως ήταν ήρωας αυτός ο άνθρωπος, αφιλοκερδώς...»

(Νταβίντ Ασσέρ, Αρχείο USC Shoah Foundation Visual History Archive)

«Δίπλα υπήρχε ένας ράφτης και άλλες οικογένειες εκεί, ο ράφτης όμως ήταν κομμουνιστής και του πηγαίνανε οι Γερμανοί τα κουστούμια τους να τα διορθώσει και τα ρέστα. Οπότε όλοι αυτοί με προσέχανε. Δεν μου είπανε ξέρουμε ότι είσαι Εβραία, αλλά προσέχανε. [...] Κάποτε μου λένε: “κ. Ζαφειρίνη ξέρουμε ότι αγαπάς τους Γερμανούς όσο τους αγαπάμε όσο κι εμείς”. Εκεί μου δώσαν να καταλάβω. “Πρόσεξε γιατί ο άλλος πιο κάτω... ήταν ένας ταγματасφαιλίτης άρχισε να ρωτάει γιατί ήρθατε, πως ήρθατε και αυτά. Εντάξει εμείς σας φυλάμε όμως να έχετε υπόψιν σας ό,τι θα μαθαίνουμε, θα παρακολουθούμε...” [...]

Μου είπανε οι άλλοι: πρόσεξε κυρία Ζαφειρίνη γιατί αυτός έχει λυσσάζει και ρωτάει και κάνει και δείχνει. Ο διπλανός μου ο καλός ήταν φίλος με αυτόν και χρόνια γειτόνοι και λέει Ζαφειρίνη τι να κάνω; [...]

Είχαμε ετοιμαστεί για να φύγουμε το πρωί και ήρθανε μέσα στη νύχτα, 15 με οπλοπολυβόλα και να ακούω να πηδάνε τα κάγκελα του κήπου και αυτά. Εκείνη την ώρα είχα σηκωθεί για το παιδί και μπήκανε μέσα. Μπήκανε μέσα και φωνάζανε «Που είναι οι άντρες; Άντε! Εγώ δεν έχασα τη ψυχραιμία μου, λέω πως είχα τόσο κουράγιο δεν ξέρω [...] Ήτανε δύο η ώρα την νύχτα. Πηδήσανε, μπήκανε μέσα, ζητούσαν τους άντρες [...] Που είναι τα όπλα; Ποια όπλα ρε παιδιά ψάξτε, τι να τα κάνω εγώ τα όπλα με ένα

άρρωστο παιδί [...] Έλληνες, Έλληνες [...] Παρά όταν μας βγάλαν έξω έτσι όπως ήμασταν, δεν πήραμε τίποτα μαζί μας [...] και μας μετέφεραν στο αστυνομικό τμήμα Νέου Ηρακλείου [...] Και το πρωί ήρθανε να μας πάνε στον Μέρλιν [...] Εκεί πηγαίνανε όλους για ανάκριση [...]».

(Ζαφειρίνη Ερρέρα, Αρχείο USC Shoah Foundation Visual History Archive)

3. «Σηκώνομαι ένα πρωί και πάω στο αστυνομικό τμήμα που είναι στην πλατεία Κουμουνδούρου. Λέω τον κ. Διοικητή, μπαίνω μέσα, λέω “κ. Διοικητά” λέω, “είμαι Εβραίος, διώκομαι άνευ λόγου, δεν έχω πειράξει ποτέ κανέναν και είμαι χωρίς ταυτότητα”. Μου λέει “τι όνομα θέλεις να βάλουμε;” Λέω “ό,τι θέλετε, ένα κοινό όνομα”. Λέω “Δημητριάδης τάδε” [...] και πάει μέσα αυτός και τότε βάζαν σφραγίδες ανάγλυφες και ήταν πολύ δύσκολο να γίνουν αυτές, πιάνει ένα δίπτυχο, μου γράφει το όνομα, τα στοιχεία όλα, απάνω βάζει τη σφραγίδα την ανάγλυφη, απάνω και το όνομα του φαριδιά πλατιά και μου τη δίνει [...] Ααα μετά έμαθα ότι... ο πατέρας του Μιλτιάδη Έβερτ που ήταν γενικός Διευθυντής της Αστυνομίας στην Κατοχή. Είχε στείλει, είχε δώσει εντολή, όπως και η Αρχιεπισκοπή, είχε δώσει εντολή να μας διευκολύνουν, να μας δίνουν ταυτότητες και οποιαδήποτε άλλη διευκόλυνση για να αποφύγουν τη σύλληψη οι Εβραίοι και βάσει αυτής της εντολής μου έδωσε ταυτότητα ο διοικητής του τμήματος, γιατί κινδύνευε αυτός, ε; [...]

Οι περισσότεροι από εμάς πήγαμε τότε, στην στην ανωτέρα αρχή που είχε επαφή με τον ΕΛΑΣ και ζητήσαμε να πάμε να φύγουμε από την Αθήνα και να πάμε στα βουνά. Εμένα δεν μ’ άφησαν να φύγω. [...] Η οργάνωση. [...] Διότι το να φύγεις δεν ήταν ένα πρωινό να πας εκδρομή, έπρεπε να έχεις σύνδεσμο, να ξέρει από που θα σε πε... περάσεις, τα μπλόκα πως θα τα αποφύγεις κτλ. μέχρι τα βουνά επάνω. Λέει όχι δεν θα φύγεις θα μείνεις στην Αθήνα γιατί και εδώ έχει δουλειά, όσο που κινδυνεύεις λόγω του διωγμού, εμείς δεν κινδυνεύουμε; Τι κάνουμε εδώ που είμαστε; (γέλια). Όλοι μας κινδυνεύουμε, αλλά αυτοί ήταν θηρία, θηρία σκέτα. Ένοπλοι όλοι, ε; [...] Η ηγεσία της ΕΠΟΝ, του ΕΑΜ.

Ο Μάριος είχε μια κάρτα για ψωμί για τέσσερα άτομα και κάναμε το λάθος να πηγαίνουμε δύο-δύο στο φούρνο για να παίρνουμε το ψωμί. Εκεί την είχαν στήσει οι άνθρωποι των SS, αυτοί οι άνθρωποι που ήτανε από τους Γερμανούς επιστρατευμένοι

για τη δίωξη των Εβραίων και για την ανακάλυψη των Εβραίων, που όλοι κρύβονταν, ε; εκείνη την εποχή. [...] και ήταν ένας εκεί στο φούρνο και παρακολουθούσε να δει μήπως έρχεται, περνάει καμιά κάρτα με εβραϊκό όνομα. Βεβαίως είχε πληροφορηθεί από το φούρναρη ότι έχει μερικές κάρτες με εβραϊκά ονόματα. Περίμενε σου έλεγε αυτός θα έρθουν να πάρουν το ψωμί για να κάνει τη δουλειά του. Πραγματικά αυτός μόλις είδε την κάρτα του Μπεναρόγια που ήταν για τέσσερις μερίδες αμέσως επιχείρησε να τον συλλάβει. Ήταν στην υπηρεσία της Μέρλιν αυτός [...] ήταν τα SS, ήταν η υπηρεσία που είχε αναλάβει να εξανδραποδίσει τους Εβραίους της Ελλάδας [...] Αυτός δεν κυνήγησε τον Μάριο τον Μπεναρόγια, κυνήγησε εμένα [...] με κυνήγησε φωνάζοντας κλέφτης κλέφτης! [...] αυτός ο χαφιές, ο καταδότης αυτός ήταν Εβραίος [...] με παρέδωσε στην Αστυνομία

[...] εεε μετά με κουβαλήσανε, με πήγανε στη Μέρλιν, στους Γερμανούς δηλαδή. [...] Πάντως όταν με πήγαν στην Μέρλιν με πήγαν σε έναν Γερμανό σε έναν χοντρό και όταν είδε την ταυτότητα, έδωσε εντολή και με πήγαν σε ένα θάλαμο όπου ήταν μερικές εκατοντάδες κρατούμενοι που είχαν τυχαία συλληφθεί από εδώ και από εκεί, από τη Κοκκινιά, από τα λεωφορεία μέσα, και το βράδυ τους αφήναν αυτούς και θα αφήναν κι εμένα γιατί σε αυτή την κατηγορία με είχανε ρίξει. Αλλά εκεί ήταν οι αδερφοί Ρεκανάτοι, θα έχετε ακούσει δε μπορεί [...] έρχεται ο ένας από αυτούς κοντά, με ήξερε πολύ καλά [...] (Εβραϊκά) « Γιατίτα Φεράρον», μου λέει ο μικρός [...] και σένα σε πιάσανε; Κι αμέσως πήγανε μέσα αυτοί και του είπαν του Γερμανού ότι αυτός ο τάδε με το τάδε όνομα είναι Εβραίος και σε κορόιδεψαν. Αυτό ήτανε. Αν δε με καταδίδανε αυτοί πάλι θα γλύτωνα. [...] μετά το βράδυ πήγαμε στο Χαϊδάρι [...] στρατόπεδο με κτίρια, με θαλάμους. [...] Ήταν δύο κατηγορίες οι Έλληνες και οι Εβραίοι, ξεχωριστά, σε χωριστά μπλοκ, οι άντρες χωριστά από τις γυναίκες και τα παιδιά, σε άλλα μπλοκ αυτές [...]

Εν τω μεταξύ από το Χαϊδάρι οργάνωναν τις αποστολές των Εβραίων για την Πολωνία. Είχε προηγηθεί η πρώτη αποστολή και εμείς που βρισκόμασταν στο Χαϊδάρι είχαμε σποραδικά έτσι συλληφθεί στην Αθήνα και... [...]

Εκεί πέρα μας συντηρούσε ο Ερυθρός Σταυρός, στοιχειωδώς δηλαδή κάνα κουρκούτι, κάνα καμιά κονσέρβα. Οι εβραίοι δικαιούνταν μισή μερίδα, μισή από ό,τι δίνανε στους Ρωμιούς. Όσο ήμουν στο Χαϊδάρι εγώ είχαμ γίνει οι περιβόητες εκτελέσεις [...]

Από τους Εβραίους δεν παίρνανε για αυτές τις εκτελέσεις, τους προορίζανε για άλλο είδους θάνατο. [...] Εγώ έκατσα στο Χαϊδάρι κάνα ένα-ενάμιση μήνα και ξαφνικά μας

φέραν τους Εβραίους της Ρόδου, από τα Δωδεκάνησα, κάπου 3000 γυναικόπαιδα κάτω από συνθήκες κολάσης, κάτω από συνθήκες κόλασης σας λέω [...] Όσο δεν μαζεύονταν ικανός αριθμός, εμείς μέναμε στο Χαϊδάρι, διότι εμείς που ήμασταν συνολικώς, οι Εβραίοι καμιά διακοσαριά, δεν μπορούσαν να οργανώσουν αποστολή και να απασχολούνε τους σιδηρόδρομους. Αλλά όταν ήρθαν οι Ρόδιοι, οι Δωδεκανήσιοι και γίναμε 3.200 τότε αποφάσισαν από την επομένη μέρα να μας στείλουν στο Ρουφ να μας φορτώσουν στα τρένα του θανάτου [...] Μας πήγαν στο Ρουφ με αυτοκίνητα και φορτηγά και μας κλείσαν στα βαγόνια. Αυτό ήτανε αντίο Αθήνα [...] Πάντως εγώ είχα βγάλει το συμπέρασμα ότι εεε δεν υπήρχε πια τρόπος επιβίωσης, εφόσον βρισκόμασταν στα χέρια αυτών διότι η περιττή σκληρότητα ήταν στην ημερησία διάταξη, κακοποιήσεις εεε μαστιγώματα, σκυλιά να αμολάνε σκύλους για πλάκα».

(Μποττόν Ανρύ, Αρχείο USC Shoah Foundation Visual History Archive)

ΣΤΑΣΗ 8. Μέρλιν 6

Γκεστάπο

Αφήγηση: Τόπος ανακρίσεων και βασανιστηρίων

Στην οδό Μέρλιν 6, τόπος που έχει μείνει στη συλλογική μνήμη δικαιολογημένα ως «το κολαστήριο της Μέρλιν», στεγάζονταν οι Υπηρεσίες Ασφαλείας και Αστυνομίας του Γερμανικού Στρατού. Εδώ ανακρίνονταν και βασανίζονταν οι κρατούμενοι που μεταφέρονταν από το στρατόπεδο Χαϊδαρίου ή τις φυλακές Αβέρωφ. Η βία που εξαπέλυσαν οι Ναζί, σύμφωνη με τη φασιστική λογική, τα βασανιστήρια, οι εκτελέσεις ομήρων, τα μπλόκα, ελάμβαναν δημόσιο και παραδειγματικό χαρακτήρα και πέρα από την απόσπαση πληροφοριών και την κάμψη της Αντίστασης, είχαν σαν στόχο τον εκφοβισμό και την τρομοκράτηση του πληθυσμού.

Το κτήριο κατεδαφίστηκε και σήμερα στεγάζει πολυκατάστημα, και μόνο ένα άγαλμα, μια πλάκα και μια πόρτα μνημονεύουν τα μαρτύρια που υπέστησαν εκατοντάδες κρατούμενοι από τους Ναζί.

Η Αγγελική Στεφάνου που διέμενε με τη μητέρα της σε γειτονικό σπίτι μάς αφηγείται πώς παρακολουθούσαν την κίνηση των φυλακισμένων στη Μέρλιν, ώστε να ειδοποιούν τους συγγενείς. Θα ακούσουμε επίσης τον Γιώργο Βασιλάτο (μέλος της ΕΠΟΝ

Παγκρατίου), τον Γιώργο Μπελαβίλα (μέλος τους ΕΛΑΣ φοιτητών Αθήνας), και τον Λουκά Κόκκινο, μέλος του 5/42 Συντάγματος της ΕΚΚΑ), να περιγράφουν τα φριχτά βασανιστήρια που υπέστησαν, ενώ ο Σταύρος Αβδούλος, που όντας κρατούμενος στο στρατόπεδο Χαϊδάρειου εργαζόταν υποχρεωτικά σε γερμανική υπηρεσία στη διπλανή οδό Σέκερη περιγράφει ευφάνταστους και ριψοκίνδυνους τρόπους επικοινωνίας.

Μαρτυρίες:

1. «Και όταν εγκαταστάθηκαν οι Γερμανοί και άρχισαν να φέρνουν από το Χαϊδάρει που ήταν το στρατόπεδο συγκέντρωσης τους έφεραν στην Μέρλιν για ανάκριση. Τους φέρνανε το πρωί και τους βγάζανε το βράδυ να πάνε πίσω, στο Χαϊδάρει. Και πολλές φορές η μάνα μου όταν ερχόντουσαν το πρωί κατά τις 7.00 κοίταζε με τα κιάλια από το παράθυρο και τους μετρούσε πόσοι ήταν που ερχόντουσαν. Και όταν έφευγαν το βράδυ πάλι ήξερε την ώρα και τους ξαναμετρούσε. Και όταν έλειπαν, πολλές φορές λείπανε δυο, λείπανε τρεις. Εκεί τελείωσε δε μπορούσε όλη νύχτα να κοιμηθεί γιατί ήξερε ότι γίνονταν ανακρίσεις και βασανιστήρια. [...] Και επίσης η Αθήναι ήξερε ότι γειτνιάζουμε και μας τηλεφωνούσε να μάθουν, να μάθουν είδαμε τον τάδε, είδαμε τον τάδε όταν τους είχανε πιάσει. Και η μάνα μου είχε το νου της και παρακολουθούσε και έλεγε...»

(Αγγελική Στεφάνου, Αρχείο EPT, Ρεπορτάζ χωρίς Σύνορα)

2. «Τι ήταν αυτό το βασανιστήριο και πως το υπέστην εγώ τουλάχιστον και την πρώτη και τη δεύτερη φορά γιατί ξαναπήγα ύστερα από 10-12 μέρες και ξαναβασανίστηκα μου κάναν αυτό το βασανιστήριο και μάλιστα με μεγαλύτερη ένταση. Θυμάμαι πιο έντονα αυτή ακριβώς τη δεύτερη περίπτωση που έγινε στις αρχές Ιουλίου, δεν θυμάμαι αν ήταν δύο ή τρεις του μηνός. Εεε ο ανακριτής ο αξιωματικός των Ες-Ες που με ανέκρινε αφού πάλι με ρώτησε με τρόπο απλό αν έχω να πω τίποτα και αν θέλω να τους αποκαλύψω μιας και αυτοί τα ξέρουνε αλλά απλώς θα θέλανε εγώ να τους τα επιβεβαιώσω και γω φυσικά αρνήθηκα, τότε μου λέει σε μια στιγμή εκεί πέρα που γινότανε αυτή η συζήτηση μου λέει “έχεις πετάξει με αεροπλάνο ποτέ;” εγώ φυσικά δεν είχα πετάξει ποτέ με αεροπλάνο και του απάντησα με μια εντελώς φυσιολογική απάντηση όχι! Μου λέει “καλά θα πετάξεις τώρα”. Και πραγματικά με περνάνε μέσα σ' ένα μεγάλο δωμάτιο όπως ήταν αυτά τα ψηλοτάβανα δωμάτια αυτού του παλιού αρχοντικού που ήταν στεγασμένα

τα Ες-Ες στην οδό Μέρλιν, τελείως γυμνό που μόνο σε μια γωνιά του βρισκότανε ένα μικρό γραφείο που καθόταν ένα Γερμανός στρατιώτης και έγραφε σαν να μη συμβαίνει τίποτα ακούγοντας μάλιστα και κάποιο μικρό ραδιόφωνο. Ταυτόχρονα εκείνοι μου πιάσανε τα χέρια, τα στρίψαν ανάποδα μου τα γύρισαν σε αυτή τη κατεύθυνση μου πέρασαν τις χειροπέδες στα δυο χέρια και εν συνεχεία τραβώντας το σκοινί της τροχαλίας ανέβηκε και το κορμό ολόκληρο έπαψε να πατάει κάτω στο έδαφος, απογειώθηκε κατά κάποιο τρόπο από το έδαφος και κρεμάστηκε από το τη τροχαλία που ήταν στο κέντρο του δωματίου. Κρεμασμένος όπως ήμουν εκεί πέρα, άρχισαν αν με δέρνουν και να με δέρνουν κατά τρόπο εξαντλητικό. Το κορμί άρχισε να με πονάει φοβερά ενώ ταυτόχρονα μια αγωνία σε καταλάμβανε και έτρεχε ο ιδρώτας ποτάμι. Στο διάστημα αυτό εγώ απ' ότι υπολόγισα δεν ξέρω πως θυμάμαι αυτό το νούμερο μου έχει κολλήσει λιποθύμηση 17 φορές. Όμως σε μια από τις εεε τα ενδιάμεσα αυτών των βασανιστηρίων, των λιποθυμιών, της επαναφοράς των αισθήσεων και της... ξανά του ξύλου και τα λοιπά... το κορμί μου είχε γίνει... μια μαύρη πληγή από τα σκισίματα από το συρματόσκοινο τους βούρδουλες και από τα κλομπς που βαράγανε... εεε ένας Γερμανός άρχισε το εξής βασανιστήριο, είναι γνωστό αυτό το πράγμα και το ξέρουνε, άρχισε μ' ένα χάρακα μεταλλικό να χτυπάει το... γεννητικό μου όργανο και μόλις έτσι διηγέρθη το όργανο με το συρματόσχοινο του δίνουνε δύο τρεις δυνατές καταξεσχίζεται κομμάτια και άρχισε να τρέχει αίμα. Εν συνεχεία παίρνουνε μία εφημερίδα και άρχισαν λοιπόν να καίνε τα σημεία αυτά. Αφού σιγά-σιγά κάηκε ολόκληρη η εφημερίδα, δεύτερη εφημερίδα και την ανάβανε κι αυτήνε και συνεχίσανε να καίνε. Ύστερα από αυτό και με τους πόνους που ένιωθα ούτε να λιποθυμήσω δεν μπορούσα γιατί ο πόνος ήτανε τόσοσ που δεν μ' άφηνε να λιποθυμήσω. Αφού είδανε κι απόδανε ότι ούτε και με αυτόν το τρόπο δεν μπόρεσαν να αποσπάσουνε τη παραμικρότερη ομολογία από μένανε, γιατί η σταθερή και μόνιμη απάντηση ήτανε δεν ξέρω, δεν έχω υπ' όψη μου εεε τελικά κι αφού όπως προείπα είχα περάσει περίπου μία ώρα από την ώρα που είχε αρχίσει το βασανιστήριο, με κατέβασαν και μόλις με κατέβασαν εγώ σωριάστηκα κάτω διότι και τα χέρια μου και τα πόδια μου και όλο το κορμί μου δεν ήταν σε θέση ούτε για να σταθώ όρθιος παρά το γεγονός ότι ήμουν μόνο 18 χρονών την εποχή εκείνη».

(Γιώργος Βασιλάτος, Αρχείο ΕΡΤ, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης)

3. «Ένα από τα βασανιστήρια της Μέρλιν ήταν το στεφάνι, το σιδερένιο στεφάνι στο κεφάλι το σφίγγανε, το σφίγγανε, και πολλοί πέθαναν απ' αυτό το σφίξιμο κι έπαθαν εσωτερικές αιμορραγίες. Άλλο βασανιστήριο ήταν το κάψιμο με το τσιγάρο στο στήθος στη κοιλιά που το καναν σε άντρες και γυναίκες. Άλλο βασανιστήριο ήταν να βάζουν τους κρατούμενους να κάθονται πάνω σε αναμμένα σίδερα ή σε πυρακτωμένα ηλεκτρικά καλώδια, και το ηλεκτροσόκ. Μέσα στο κολαστήριο αυτό της Μέρλιν πέθαναν από τα βασανιστήρια 300 αγωνιστές».

(Γιώργος Μπελαβίλας, Αρχείο EPT, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης)

4. «Όταν με πήρανε για ανάκριση. Μετά από ένα διάστημα στο Χαϊδάρι με παίρναν, μας φωνάζανε για ανάκριση στη Μέρλιν. Λοιπόν, όταν έμπαινες μες στην κλούβα να σε πάνε. Ήταν δυο στρατιώτες εκατέρωθεν της πόρτας κι έπρεπε με το βούρδουλα. Για να σου σπάσουν το ηθικό, χτυπάγανε. Έπρεπε να προλάβεις να βάλεις το χέρι σου απάνω από το κεφάλι, γιατί ήταν συρμάτινοι οι βούρδουλοι. Να σε πάρει ή στην πλάτη, ή στα χέρια, τουλάχιστον. Τακ, που σαλτάριζες μέσα. Έφτανες στη Μέρλιν, στην Αθήνα. Πάλι, άλλο κοπάνημα, να πούμε. Και τροχάδην έμπαινες, μες στη Μέρλιν, στο κτίριο. Στακ, σε βάζανε στον τοίχο, να κοιτάξεις τον τοίχο. Ήμασταν καμιά δεκαριά άτομα. Έπρεπε εκείνη την ώρα, είχανε κανονίσει να βασανίζουν έναν στο υπόγειο της Μέρλιν, για να να τα έχεις ακούσει, να πούμε. Βασανίζουν τους κρατούμενους εκεί και βασανίζουν έναν κάτω κι εμείς στον τοίχο ακούγαμε τα βογγητά του κάτω, του τι γινότανε. Στο τέλος, τον ανεβάζανε σε μια κουβέρτα και τον περνάγανε από μπροστά μας. Μετά, μας ανεβάζαν απάνω για ανάκριση. Ένας ένας που έμπαινε μέσα, έτρωγε ξύλο, μέσα κει ήτανε. Έβγαине ξεκεφαλισμένος έξω. Έρχεται η σειρά μου, μπαίνω μέσα. Όταν έμπαινες, τα έχανες. Στρατοδίκες απάνω, λες κι ήτανε η δίκη της Νυρεμβέργης, να πούμε, να γίνει. Για, ένα σκοινί κρεμασμένο, δυο στρατιώτες από δω, δύο από κει. “Εσύ”, μου λέει ο στρατοδίκης, ο Γερμανός, γιατί ήμουνα στο 542 εγώ τώρα, “είσαι εθνικιστής”. “Μαρτύρα μας κομμουνιστάς, επειδή σας κυνηγάνε οι κουμμουνισταί”. Γινόταν, όπως είπαν οι άλλοι, μάχες εδώ. Λέω: “Δε γνωρίζω κανέναν κομμουνιστή”. “Πώς δε γνωρίζεις”, λέει, “εσύ; Εσύ, δω”, λέει, “κοτζάμ παιδί, πώς δε γνωρίζεις κομμουνιστάς, να πούμε;”. “Δε γνωρίζω γω”, λέω, “ κοιτάζω τα μαθήματά μου, πάω σχολείο. Δεν ανακατεύομαι γω”, λέω, “με τέτοια, να πούμε”. Μια γειτόνισσα ήταν ανταρτίνα του ΕΑΜ, την ήξερα γω. Την είχαμε πιάσει, εν τω μεταξύ κι αυτήν. “Αυτή”, λέει, “τι είναι η Κακάνα;” Λέω “είναι μια

μοδίστρα. Περνάω και τη βλέπω σε ένα παράθυρο». “Ψέματα”, λέει, “λες”. “Πέσε μας κομμουνιστάς”. “Δε ξέρω”. Αφού έπιασα το δε, δε, γιατί ήτανε να πιάσεις το δε. Μας είχαν ενημερώσει οι παλιότεροι, “Άμα, θα φας ξύλο”, λέει, “θα φας αρκετό ξύλο”. “Θα φας αρκετό ξύλο”, λέει, “αλλά, θα σταματήσουνε”. Πέφτουν κει τέσσερις στρατιώτες απάνω μου, με κοπανάγανε, πέφτω καταή, λιποθύμησα, με τραβήξαν όξω, με πετάξαν σε μια γωνία, μάτωσε το κεφάλι μου. Μπήκε άλλος μέσα, εν τω μεταξύ, μετά από καμιά ώρα, με ματαμπάζουν μέσα πάλι. “Πέσε μας για το Σπανόπουλο”, λέει. Αυτός, τον ήξερα τώρα δω, ήτανε στο ΕΑΜ. Λέω: “Αυτός είναι ένας γυρολόγος, γυρίζει με κάτι, με ένα καρότσι και πουλάει κουβαρίστρες και φορέματα”. “Πιάσαμε”, λέει, “χαρτί, που έχει φάρμακα στον 1^ο λόχο του ΕΑΜ, τόσα, τόσα”. “Α”, λέω, “δεν ξέρω”. “Πώς”, λέει, “δεν ξέρεις; Είναι γείτονάς σου και δεν ξέρεις; Δεν τον έχεις δει;” “Τονε βλέπω”, λέω, “με το καρότσι”. Πέφτουν, μου ματαδίνουν ένα ματσούκι, με τραβήξαν όξω, μετά συνήλθα, μας πήρανε το απόγεμα και μας φέραν στο Χαϊδάρι. Άλλες δύο φορές με πήρανε, αλλά δε με πειράζανε τις άλλες τις φορές. Αυτό, μας παίρνανε, για να τα μπερδέψουμε, τις άλλες φορές. Αλλά, ήτανε μια τακτική να ακολουθήσεις. Δεν ξέρω. Παράλληλα, ήτανε έγκλημα να πεις το τόσο δα, να προδώσεις τον άλλονα, τον εσκοτώνες. Ήταν σαν να σε ξέρω γω σένα και να πω στο Γερμανό. Σε καθάρισανε την άλλη ώρα, να πούμε. Κι είχαμε βγάλει όλοι μια απόφαση κει μέσα, ότι μοιραίως, δε θα βγούμε ζωντανοί, θα πεθάνουμε. Λοιπόν, έπρεπε, ανά πάση θυσία, να κρατήσουμε το στόμα κλειστό, να μην προδώσουμε, να πούμε».

(Λουκάς Κόκκινος, Αρχείο EPT, Ρεπορτάζ χωρίς Σύνορα)

5. «Τι έκανα; Οι Γερμανοί ληστεύανε τα καταστήματα των Εβραίων, των Ελλήνων και όλα αυτά τα κλεμμένα, ρούχα, γυαλικά κλπ, τα βάζανε σε κιβώτια ξύλινα και τα στέλνανε σπίτια τους. Εμένα μου δίνανε τη διεύθυνσή τους στα λατινικά γραμμένη. Και εγώ τη ζωγράφιζα, επειδή ήμουν καλλιγράφος, τη ζωγράφιζα στο κιβώτιο. Το ξέρανε η οικογένειά μου. Πίσω από την Μέρλιν είναι η Σέκερη η οδός. Στη Σέκερη ήταν στρατιωτική υπηρεσία, όχι των Ες Ες και εκεί δούλευαν Ελληνίδες καθαρίστριες κλπ. Εμάς μας πηγαίνανε το μεσημέρι και τρώγαμε εκεί. Ερχόταν η θεία της νύφης μου, η Ελένη, εκεί. Οι γυναίκες της δίνανε μια ποδιά, φορούσαν οι γυναίκες μια ποδιά και μια σκούπα, όπως σκούπιζαν όλοι. Και ερχόταν, σκούπιζε και έλεγε, με ενημέρωνε σε όλα και χωρίς να κοιτάζει εμένα, κοιτούσε αλλού και κουβέντιαζε και γινόταν επικοινωνία.

Αυτή την προσφορά την κάνανε οι άλλες γυναίκες, οι οποίες δουλεύανε για το ψωμί τους εκεί, για να ζήσουν. Είναι ένα δείγμα της αλληλεγγύης των ανθρώπων, που και αυτές είχαν έναν κίνδυνο, αν κάποιος τις πρόδιδε. Αυτά τα απλά πράγματα καμιά φορά σε εντυπωσιάζουν».

(Σταύρος Αβδούλος, Αρχείο EPT, Ρεπορτάζ χωρίς Σύνορα)

Αφήγηση: Δωσιλογισμός

Στις οδούς Μέρλιν, Κανάρη και Σέκερη επίσης στεγάζονται τα γραφεία των Ελλήνων συνεργατών που υπηρετούν υπό τις διαταγές των Γερμανών (Ες Ες).

Η ραγδαία ανάπτυξη και ευρεία αποδοχή του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ ανησυχούν την δωσίλογη κυβέρνηση και τους Γερμανούς που θέτουν κοινό σκοπό τη δίωξη των κομμουνιστών. Η κυβέρνηση Ράλλη συγκροτεί τα διαβόητα πλέον Τάγματα Ασφαλείας, που μαζί με άλλες ελληνικές (ιδιαίτερα την Ειδική Ασφάλεια και το Μηχανοκίνητο Τμήμα Αστυνομίας Πόλεων γνωστό στην εποχή ως «Μπουραντάδες») και γερμανικές υπηρεσίες εξαπολύουν κύμα τρομοκρατίας και ωμής βίας στον πληθυσμό. Στη μνήμη όλων θα μείνουν χαραγμένα τα περίφημα μπλόκα και οι εκτελέσεις ομήρων για αντίποινα. Τα Τάγματα Ασφαλείας πρωταγωνιστούν σε συλλήψεις Ελλήνων αντιστασιακών. Οι μαρτυρίες του Σταύρου Αβδούλου, κρατούμενου των Γερμανών, που περιγράφει τη στάση ορισμένων Ελλήνων αξιωματικών και της Μυρτώς Αντωνοπούλου που επισκέπτεται τον αδελφό της που βασανίζεται στην οδό Μέρλιν, φωτίζουν τη σκοτεινή πλευρά της συνεργασίας με τους Ναζί.

1. «Έμεινε ιστορικό το ανακοινωθέν του Γερακίνη, Ταγματάρχης, έγινε μετά και Υπουργός. Σε σύγκρουση με ΕΛΑΣίτες σκοτώθηκε ένας Γερμανός και έλεγε το ανακοινωθέν, Εκ των ημετέρων απώλειες, εις Γερμανός. Εκ των ημετέρων έλεγε ο Έλληνας Ταγματάρχης. Θυμάμαι άλλο ένα χαρακτηριστικό. Ήμουνα στη Μέρλιν και με είχαν και σκούπιζα την αυλή. Μπαίνει μέσα τον Αύγουστο, ένας Ταγματάρχης ντυμένος με μία στολή εκστρατείας, άψογος. Κατεβαίνει εκείνη την ώρα από τα γραφεία, ένας Δή... δεκανέας Γερμανός ασκεπής. Και μόλις κατεβαίνει τα σκαλιά, κάθεται προσοχή αυτός ο Έλληνας Ταγματάρχης, στον Δεκανέα τον Γερμανό ο οποίος δεν του έδωσε σημασία, ούτε που τον

είδε. Εκείνη την ώρα ντράπηκα σαν Έλληνας. Σε αυτή την κατάσταση που ήμουν ντράπηκα για την κατάντια του Έλληνα».

(Σταύρος Αβδούλος, Αρχείο EPT, Ρεπορτάζ χωρίς Σύνορα)

2. «... ήτανε Άνοιξη σου λέω, ήτανε αρχές Ιουνίου, και φορούσα ένα καλοκαιρινό φουστανάκι και είχα πάρει μαζί μου όμως ένα ζακετάκι, ε... μήπως... δεν ξέραμε τι θα συμβεί. Ξέχασα το ζακετάκι εκεί και φύγαμε. Βγαίνοντας από την πόρτα, οπ, λέω εγώ, το ζακετάκι μου. Ξαναμπαίνω μέσα όπου είδα τους ταγματασφαλίτες να κουβαλάνε δυο ανθρώπους πού χανε βασανίσει... και ήτανε πτώματα, και μάλιστα με κρατήσανε έξω από μια πόρτα για να περάσουνε. Πηγαίνοντας στο γραφείο όπου θυμάμαι ότι είχα ξεχάσει το ζακετάκι μου, είδα μια ανοιχτή πόρτα, εμείς τότε φορούσαμε πέδιλα που τα έφτιαχνε ο τσαγκάρης από σαμπρέλες γιατί δεν μπορούσαμε να... δεν υπήρχανε παπούτσια και φτιάχνανε από σαμπρέλες τον πάτο, τη σόλα, κι από πάνω κομμάτια το δέρμα λουρίδες. Κι είδα τα πόδια του αδελφού μου, μ' αυτά τα πέδιλα, από μια ανοιχτή πόρτα. Δεν είδα τίποτ' άλλο. Τέλος πάντων πήρα το ζακετάκι μου, έφυγα. Την άλλη μέρα μπορούσα να πάω φαΐ, εγώ. Κατσαρολάκι. Πήγα το φαΐ. Το πήρανε. Τη δεύτερη μέρα το πήρανε; Την τρίτη μέρα μου λένε, δεν υπάρχει Αντωνόπουλος εδώ. Γυρίζω πίσω εγώ με το κατσαρολάκι, λέω στη μαμά μου δεν είναι εκεί. Τι έγινε; Εγώ ξέχασα. Δεν είχα να κάνω κάτι άλλο. Βρήκαν, βρήκαν, βρήκανε και θυμάμαι το καναπεδάκι κι ήταν εκεί, (δείχνει) κι εγώ ήμουνα ξαπλωμένη, μισοκοιμόμουνα και ήρθε ο μπαμπάς μου και μου λέει: τον αδελφό σου τον σκοτώσανε. Θυμάμαι ότι δεν μου έκανε καμιά εντύπωση. Γύρισα από την άλλη μεριά και ξανακοιμήθηκα. Δεν θυμάμαι δηλαδή κανένα, ... έτσι να' παθα κάτι. Τα θυμάμαι όλα, ξέρεις, τα θυμάμαι πάρα πολύ καλά».

(Μυρτώ Αντωνοπούλου, Αρχείο ΟΠΙΑ)

Τραγούδι: Μάρκος Βαμβακάρης – Χαϊδάρι

Τρέξε μανούλα όσο μπορείς
τρέξε για να με σώσεις
κι απ' το Χαϊδάρι μάννα μου
να μ' απελευθερώσεις

Γιατί είμαι μελλοθάνατος
και καταδικασμένος
δεκαεφτά χρονών παιδί
στα σίδερα κλεισμένος

Απ' την οδό του Σέκερη
με πάνε στο Χαϊδάρι
κι ώρα την ώρα καρτερώ
ο Χάρος να με πάρει

ΣΤΑΣΗ 9. Σύνταγμα

Η Απελευθέρωση

Αφήγηση:

[Ήχοι από διαδηλώσεις, καμπάνες, φωνές και συνθήματα]

Με την προέλαση του σοβιετικού στρατού οι Ναζί αναγκάζονται να εκκενώσουν τη χώρα για να μη βρεθούν αποκομμένοι στην Ελλάδα. Στις 12 Οκτωβρίου 1944 οι Γερμανοί καταθέτουν στεφάνι στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, κατεβάζουν τη Σβάστικα από την Ακρόπολη και παραδίδουν τα κλειδιά της πόλης. Αποχωρούν από την Αθήνα γράφοντας τον επίλογο 3,5 χρόνων σκληρής ναζιστικής κατοχής. Η μέρα της Απελευθέρωσης έφτασε!

Ο πληθυσμός της Αθήνας ξεχύνεται ενθουσιασμένος στους κεντρικούς δρόμους της πόλης και γιορτάζει την απελευθέρωση με χορούς, τραγούδια, εναγκαλισμούς, σημαίες, παρελάσεις στην πλατεία Συντάγματος που, όπως σε όλη την ιστορία της Ελλάδας βρέθηκε και πάλι στο κέντρο των πολιτικών εξελίξεων. Με την απελευθέρωση οι Αθηναίοι έσπευσαν να ανακαταλάβουν την καρδιά της πόλης.

Θα ακούσουμε τις αναμνήσεις των πολιτών Δημήτρη Αγαπητού, Κώστα Παράσχου, Αλέκου Αγγελίδη, Σάσας Τσακίρη, Ευστάθιου Φινόπουλου και Νταβίντ Ασσέρ, Εβραίου που κρυβόταν στην οδό Ασκληπιού, για την ημέρα της Απελευθέρωσης.

Μαρτυρίες:

1. «Εκείνη τη μέρα ο κόσμος ήτανε μεθυσμένος. Περπάταγε μες στην Αθήνα και δεν, άλλοι φιλιόνταν, άλλοι αγκαλιαζόντανε, διότι δεν περιμέναν ποτέ ότι οι Γερμανοί θα εγκαταλείπανε την Αθήνα σε αυτό το σημείο. Χωρίς να βάλουνε φωτιές, χωρίς να κάψουνε, χωρίς να σκοτώσουνε. Ήτανε η 12η Οκτωβρίου 1944, ήτανε για τον ελληνικό λαό, Ανάστασις».

(Δημήτρης Αγαπητός, Αρχείο EPT, Ρεπορτάζ χωρίς Σύνορα)

2. «Εκεί, εκείνο το βράδυ μετά από τόσα χρόνια ανάψαν τα φώτα της Αθήνας. Και κάτι άλλο, όταν κουρασμένος πήγαινα σπίτι μου, μετά τα μεσάνυχτα πρέπει να ‘ταν, άκουσα καντάδες... τα παιδιά οι νέοι τραγουδούσαν όπως πρώτα (με μια συγκίνηση στη φωνή)... Ναι καντάδες, το τραγούδι ξανάρθε στην Αθήνα!».

(Κώστας Παράσχος, Αρχείο EPT, Απελευθέρωση της Αθήνας)

3. «Με την απελευθέρωση ο κόσμος δεν το πίστευε. Κατεβαίναμε τότε, γυρνάγαμε όλη την Αθήνα. Υπήρχε ενθουσιασμός. Θυμάμαι τον κουρέα της γειτονιάς, ο Γαλανός, που βρήκε ένα ντουφέκι και πανηγύριζε».

(Αλέκος Αγγελίδης, Αρχείο ΟΠΙΚΟ)

4. «Εκείνη την ημέρα είχα κατεβεί στην Αθήνα στο κέντρο της Αθήνας και σε κάποια στιγμή! Κοιτάχτε, κοιτάχτε δεν υπάρχει σημαία και ξαφνικά στη Σταδίου κατέβηκε εκεί που ήταν η εφημερίδα Ελευθερία κατέβηκε μια μεγάλη γερμανική σημαία. Θυμάμαι την ταραχή που αισθανθήκαμε όλοι την ημέρα εκείνη ήδη είχανε φύγει οι Γερμανοί».

(Σάσα Τσακίρη, Αρχείο ΟΠΙΑ)

5. «Ένα πράγμα που με εντυπωσίασε στην απελευθέρωση ήταν τα λίγα φώτα που ανάψανε στους δρόμους, γιατί σ' όλη την Κατοχή είμαστε μέσα στο σκοτάδι».

(Ευστάθιος Φινόπουλος, Αρχείο ΟΠΙΚΟ)

6. «Ήμουν πάλι εκεί πέρα που έμενα στην Ασκληπιού και μάθαμε πριν τελειώσει ο πόλεμος, μια ή δύο μέρες αρχίσαμε και κυκλοφορούσαμε, διότι οι Γερμανοί είχανε τις φυλακές, τις φυλακές Αβέρωφ και φύγανε, αφήσαν τους κρατουμένους ελεύθερους. Ε και τότε

καταλάβαμε ότι φεύγουν οι Γερμανοί εεε και κυκλοφόρησε ο κόσμος, κατεβαίνανε σε διαδηλώσεις το ένα και το άλλο, Γερμανούς δεν έβλεπες. Η Αθήνα ελευθερώθηκε 12 Οκτωβρίου, εμείς κατά τις δέκα - εννέα του μηνός αρχίσαμε να κυκλοφορούμε. [...] Κάτι το απίστευτο, κάτι το απίθανο. Δεν πιστεύαμε ότι αντέξαμε να βγούμε όλη η οικογένεια, να ξανενωθούμε όλη η οικογένεια. Διότι δυστυχώς σε πάρα πολλές οικογένειες ένα ή δυο άτομα πάντοτε λείπανε...[...] Κοίταξε να δεις, ότι μείναμε 13-14 μήνες σχεδόν, διότι δεν είχαμε σπίτι και μας φιλοξενούσαν και μετά την Απελευθέρωση.[...] Ξαναβρήκατε το σπίτι σας; Πήγαμε. Πήγαμε. Το είχανε καταλάβει ένας της χωροφυλακής, ένα κάθαρμα της Χωροφυλακής που ήταν συνεργασθείς με τους Γερμανούς και ένα άλλο είχε τον επάνω όροφο, ένας άλλος. Αυτός αμέσως μόλις μας είδε σηκώθηκε και έφυγε μετά από δύο μέρες. Λέει δώστε μου να φύγω. Και πήγαμε. Οι γονείς μου, μετά εμείς, εφόσον ήμασταν ζωντανοί και γεροί τελείωσε».

(Νταβίντ Ασσέρ, USC Shoah Foundation Visual History Archive)

Αφήγηση:

Πίσω από τους πανηγυρισμούς ωστόσο, δεν μπορεί να κρυφτεί η πόλωση της ελληνικής κοινωνίας και η αγωνία για την επόμενη ημέρα.

Η εξόριστη κυβέρνηση, ο αστικός κόσμος και οι Βρετανοί φοβούνται τη δυναμική του εαμικού κινήματος και μια ενδεχόμενη βίαιη κατάληψη της εξουσίας, ενώ οι οπαδοί του ΕΑΜ διατείνονται πως δεν πάλεψαν για την παλινόρθωση του βασιλιά και τη διατήρηση του προπολεμικού καθεστώτος, και ζητούν την τιμωρία των δωσίλογων.

Τα μέλη των μη εαμικών – εθνικών οργανώσεων από καθαρά αντιστασιακές οργανώσεις έως συνεργαζόμενες με τα Σώματα Ασφαλείας, όπως η «Χ»,- παίζοντας το ρόλο του αντι-εαμικού αντίβαρου, έχουν εξοπλιστεί και στρατοπεδεύουν σε κεντρικά ξενοδοχεία της Αθήνας. Η Αθήνα μοιάζει έτοιμη να εκραγεί.

Την επομένη και τη μεθεπόμενη ημέρα (13 και 14/10/44) το ΕΑΜ διοργανώνει ογκώδεις διαδηλώσεις, με κυρίαρχο αίτημα τη τιμωρία των προδοτών και συνθήματα υπέρ των Συμμάχων, της κυβέρνησης της Εθνικής Ενότητας και της Λαοκρατίας. Στις 15/10/44 απαντάνε με δική τους μεγάλη διαδήλωση ο αστικός κόσμος και οι «εθνικές» οργανώσεις με συνθήματα υπέρ της Μεγάλης Ελλάδας και την τιμωρία των Βουλγάρων για τα εγκλήματά τους στη Βόρεια Ελλάδα.

Στα συλλαλητήρια αποκαλύπτεται το ταξικό χάσμα των δύο πλευρών και η αντιπαλότητα για τη δομή της μεταπολεμικής εξουσίας. Το κλίμα εορτασμού διαλύεται, όταν η διαδήλωση των εθνικών οργανώσεων προπηλακίζεται από οπαδούς του ΕΑΜ στην Ομόνοια, ενώ λίγο αργότερα ένοπλοι από τα ξενοδοχεία της Ομόνοιας πυροβολούν εναντίον των διαδηλωτών του ΕΑΜ σκορπώντας νεκρούς και τραυματίες.

Στη συνέχεια οι μαρτυρίες των Ευστάθιου Στρίμπερ, κατοίκου του Κολωνακίου, μαθητή κατά την απελευθέρωση, Σπύρου Στανωτά, κατοίκου Κυψέλης (μέλους της ΠΕΑΝ) και Γιάννη Κουβά, κατοίκου της Καισαριανής (μέλους του ΕΑΜ) σκιαγραφούν πόσο διαφορετικά θυμούνται τις ημέρες της απελευθέρωσης οι άνθρωποι ανάλογα με την πολιτική τους θέση.

1. «Εγώ θυμάμαι συγκεκριμένα περιστατικά δικά μου που είχα κατέβει, μόλις μάθαμε ότι φεύγουν οι Γερμανοί είχα κατέβει στην πλατεία Κοραή που γινόταν ένα μεγάλο συλλαλητήριο με σημαίες και με παρελάσεις και με τον έναν πάνω στις πλάτες του αλλουνού και μεγάλες διαδηλώσεις και μεγάλες... ε χειροκροτήματα, ζητωκραυγές και κυρίως μπορώ να πω υπέρ και των Άγγλων, πολύ περισσότερο και υπέρ και των Ελλήνων και υπέρ των ενόπλων δυνάμεων, υπέρ των ανταρτών, υπέρ όλου του κόσμου. Δεν υπήρχε, τις πρώτες μέρες της απελευθέρωσης, εγώ τουλάχιστον, δεν είχα νιώσει να υπάρχει καμία διαφοροποίησης μεταξύ των δεξιών ή αριστερών ή δεν ξέρω τι, πως ονομάστηκαν εκ των υστέρων, τότε εμείς σαν παιδί λέγαμε, ά φεύγουν οι Γερμανοί, χαρά αυτό».

(Ευστάθιος Στρίμπερ, Αρχείο ΟΠΗΚΟ)

2. «Ο στρατός του ΕΛΑΣ είχε περικυκλώσει την Αθήνα και στα προάστια κοντά δηλαδή, και όσο πλησίαζε, γιατί φαινόντουσαν οι Γερμανοί ότι ετοιμάζονται να φύγουνε, τόσο ερχόντουσαν προς το να σφίξουν τον κλοιό προς την Αθήνα. Με απώτερο σκοπό να καταλάβουν την αρχή. Βέβαια και οι μπλε οργανώσεις άρχισαν να οργανώνονται για άμυνα πια της Αθήνας. Η ΠΕΑΝ πήγε στο ξενοδοχείο ΚΕΝΤΡΙΚΟΝ, η Ιερά Ταξιαρχία πήγε κάπου αλλού [...] Μας μοίρασαν όπλα, μακρύκανα δηλαδή, και είμαστε εν αναμονή της επιθέσεως του ΕΛΑΣ [...] Λοιπόν, δεν την χαρήκαμε δηλαδή την απελευθέρωση. Η απελευθέρωση, η αποχώρηση των Γερμανών, γιατί εδώ έχουμε αποχώρηση των Γερμανών δεν έχουμε απελευθέρωση, με την πίεση στρατού, ας πούμε, μαχών και λοιπά.

Οι Γερμανοί φύγανε. Δεν την ευχαριστηθήκαμε λοιπόν για το λόγο αυτό. Διότι οι μαχόμενοι, ας το πούμε, πήγανε στα ξενοδοχεία, άλλοι πήγανε στο Σύνταγμα, άλλοι πήγανε σε διάφορα σημεία...»

(Σπύρος Στανωτάς, Αρχείο EPT, Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα)

3. «Βέβαια. Βέβαια. Τότε, είχα το χωνί. Κατέβαινε κάτω η Καισαριανή, πώς κατεβαίνει ένας ποταμός και τα παραποτάμια χύνονται σε αυτόν; Έβλεπες, από κάθε τετράγωνο και γέμιζε η λεωφόρο κόσμο. Γέμιζε η λεωφόρο κόσμο. Είχα το χωνί κι έδινα τα συνθήματα [...] Συνθήματα πατριωτικά, συνθήματα της λευτεριάς. Από Ομόνοια, Αθηνάς, Πανεπιστημίου, Σταδίου, μερμηγκιές. Μερμηγκιές. Εκεί είναι που σε μια διαδήλωση, πιάστηκα. Μας ρίξαν από τη, από το Μέγαρο που είναι του Σίνγκερ στην Ομόνοια και σκοτώθηκε ένας ελασίτης ένστολος...»

(Γιάννης Κουβάς, Αρχείο EPT, Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα)

Το πρωί της 18/10/44 φθάνει η Ελληνική κυβέρνηση υπό τον Γ. Παπανδρέου συνοδεύει του ελληνικού στρατού «Ιερού Λόχου» της Μέσης Ανατολής και των βρετανικών στρατευμάτων υπό αντιστράτηγο R. Scobie, αρχηγό των Συμμαχικών Δυνάμεων στην Ελλάδα. Μετά από την έπαρση της ελληνικής σημαίας στο βράχο της Ακρόπολης, ακολουθεί η δοξολογία στη Μητρόπολη και τέλος ο ιστορικός λόγος του πρωθυπουργού στην ασφυκτικά γεμάτη Πλατεία Συντάγματος που συνταράζεται με συνθήματα υπέρ της Λαοκρατίας!

4. «Επίσης θυμάμαι την πρώτη ομιλία που είχε κάνει ο Γεώργιος Παπανδρέου από το μπαλκόνι, τότε νομίζω, του Υπουργείου Συγκοινωνιών, δηλαδή στην κάτω μεριά της πλατείας Συντάγματος. Εγώ τα έβλεπα αυτά τα πράγματα ο ίδιος από το... τα παλαιά ανάκτορα μπροστά, δηλαδή στον Άγνωστο Στρατιώτη και βλέπαμε τότε που είχε πει εκείνο το... που φωνάζανε από κάτω, λαοκρατία και είπε και ο Γεώργιος Παπανδρέου εκείνο το «Πιστεύομεν και εις την λαοκρατίαν», που έχει μείνει ιστορικό τότε. Ε και όλα τα μετέπειτα γεγονότα, όταν ξεκίνησε...»

(Ευστάθιος Στρίμπερ, Αρχείο ΟΠΗΚΟ)

Εδώ στο Σύνταγμα κλείνει και επίσημα ο κύκλος της Κατοχής. Εδώ θα ανοίξει και ο επόμενος.

Η Ελλάδα κατεστραμμένη μετά από 3,5 χρόνια Κατοχής έπρεπε να επουλώσει τις πληγές της. Αντί αυτού μπήκε σε ένα νέο τραύμα, αυτό του Εμφυλίου, με προοίμιο τα Δεκεμβριανά – που ξεκίνησαν από εδώ που είμαστε-, από το οποίο άργησε πολύ να βγει και του οποίου οι ουλές παραμένουν εν πολλοίς ακόμα ανοικτές. Αλλά αυτή είναι μια άλλη ιστορία, ένας άλλος περίπατος...

Στο τέλος του περιπάτου ο Κώστας Καζολέας, κάνει τον απολογισμό του:

«...κουβεντιάζαμε για το μέλλον της χώρας μας, στη νέα ζωή και στον καινούριο κόσμο που θα χτιζόταν όπως μας υπόσχονταν οι Σύμμαχοι μετά τη συντριβή του Άξονα. Δυστυχώς βέβαια, ο νέος κόσμος δεν ήρθε έτσι όπως μας τον υπόσχονταν και εεε η απογοήτευση ήταν μεγάλη. Και πολλές φορές αναρωτιόμαστε οι αντιστασιακοί φίλοι αν θα επανήρχετο η εποχή εκείνη με τη γνώση αυτού που επακολούθησε, με τη γνώση αυτού που δεν έγινε όπως μας το είχαν υποσχεθεί οι μεγάλοι τι θα κάναμε. Η αλήθεια είναι ότι την απάντηση αδίστακτα τη δίνουμε όλοι, ότι τον ίδιο δρόμο θα ακολουθούσαμε. Άλλη εναλλακτική λύση δεν υπήρχε για εμάς!»

(Κώστας Καζολέας, Αρχείο ΕΡΤ, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης)

**Τραγούδι: Λαέ σκλαβωμένε από την ταινία του Θ. Αγγελόπουλου «Ο Θίασος»
(1975)**

Και τώρα πια ευτυχισμένοι
λευτερωμένοι απ' τον φασισμό
στα σπίτια μας θα πάμε μαζί, όλοι μαζί
αφού δεν έχουμε πλέον κατακτητή

Λαέ σκλαβωμένε, λαέ βασανισμένε,
της λευτεριάς τ' αγέρι φυσάει,
εμπρός εμπρός
κι όλοι μαζί ας πούμε
εμπρός εμπρός

Αντάρτες Ελασίτες
τα δεσμά της σκλαβιάς

της λευτεριάς καμπάνα χτυπάει να σηκωθούν
όλοι οι σκλαβωμένοι να αναστηθούν.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο ηχητικός περίπατος «Αναμνήσεις μιας κατεχόμενης πόλης» φιλοδοξεί να φέρει σε επαφή με έναν πρωτότυπο τρόπο τους κατοίκους με το παρελθόν της πόλης της Αθήνας κατά την περίοδο της Κατοχής. Παρόλο που το εγχείρημα δεν έχει ακόμα υλοποιηθεί, και συνεπώς δεν μπορεί να αξιολογηθεί η επιτυχία του, θα επιχειρηθεί να διερευνηθεί κατά πόσο δύναται να εκπληρώσει τις στοχεύσεις που τέθηκαν στην εισαγωγή.

Στη διάρκεια δύο ωρών ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα, περπατώντας στα χνάρια των αφηγητών, να αποκτήσει μια εικόνα τόσο κορυφαίων στιγμών της περιόδου όσο και της καθημερινότητας των ανθρώπων και να αναδημιουργήσει την εικόνα της Αθήνας της εποχής, προσδένοντας τις αναμνήσεις σε συγκεκριμένους τόπους.

Θεωρούμε πως το αποτέλεσμα είναι μια ζωντανή εμπειρία, στην οποία επιτυγχάνεται να αποδοθεί ένα ανθρώπινο πρόσωπο στην ιστορία και ο επισκέπτης να εμπλακεί βιωματικά και συναισθηματικά μέσα από την αμεσότητα των αφηγήσεων, τις λεπτές αποχρώσεις της καθημερινότητας και της εμπειρίας που μοιράζονται οι αφηγητές, και που φωτίζουν τις πράξεις και τα συναισθήματά τους. Ας παραθέσουμε μερικά παραδείγματα. Η αναφορά του αριθμού των νεκρών από αστία μπορεί να είναι συγκλονιστική, ωστόσο η μαρτυρία για την εξοικείωση των Αθηναίων με τον θάνατο, πιθανόν να μεταφέρει ουσιαστικότερα την εμπειρία και το μέγεθος της καταστροφής, ενώ η αναλυτική περιγραφή των πρακτικών που επινοήθηκαν για την επιβίωση προσφέρει μια οπτική, που είναι αδύνατον να φανταστούμε σήμερα στην εποχή μας. Συνολικά, μέσα από την ακρόαση ανθρώπων που μοιράζονται τα κίνητρα, τους φόβους, τις αγωνίες και τις ελπίδες τους, επιτυγχάνεται η μυθοποίηση δια της απομυθοποίησης, δηλαδή η ταύτιση με ανθρώπους που επιβίωσαν και πάλεψαν, χωρίς να αποκρύπτεται ωστόσο η αντι-ηρωική και ανθρώπινη πλευρά τους, όπως αναδεικνύεται για παράδειγμα στις «μικρές» πράξης αντίστασης: οι πληροφορίες που μετέφεραν οι καθαρίστριες κάτω από τη μύτη των Γερμανών στην οδό Σέκερη ή το κρέμασμα ενός πανό στα Εξάρχεια.

Επιπλέον, η ακρόαση *in situ* και το περπάτημα μέσα στην πόλη κινητοποιεί όλες τις αισθήσεις και δημιουργεί μια πολύ δυνατή εμπειρία που βασίζεται στην αίσθηση του εκ

νέου βιώματος, ενώ μέσω του λόγου και των ηχητικών εφέ διεγείρεται η φαντασία. Πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα οι αφηγήσεις για τις διαδηλώσεις, όπου ο επισκέπτης ακούει ήχους διαδηλώσεων καθώς βαδίζει στους ίδιους δρόμους όπου έλαβαν χώρα, δημιουργώντας μια πολυαισθητηριακή εμπειρία εμπύθισης.

Θεωρούμε πως επιτυγχάνεται η πολυφωνικότητα, η ανατροπή στερεοτύπων και μύθων και η ανάδειξη αποσιωπημένων πτυχών στην ιστορική αφήγηση με την εισαγωγή ποικίλων αφηγητών, 46 σε αριθμό, και αντιθετικών μαρτυριών. Σε κάθε θεματική ενότητα και στάση συμπεριλήφθηκαν κατά το δυνατόν αφηγήσεις που φωτίζουν την ίδια εμπειρία από διαφορετική σκοπιά, και η κάθε μαρτυρία προσθέτει ή αναθεωρεί (σ)την προηγούμενη εμπειρία. Έτσι μικρές αφηγήσεις συνθέτουν ένα παλίμψηστο από μνήμες, που διεκδικούν το δικό τους μερίδιο στην επιμνημόνευση.

Ήδη από την αρχή του περιπάτου υπονομεύεται ο μύθος της σύσσωμης αντίστασης του ελληνικού λαού, με τη μαρτυρία, στην οποία υπάρχει αναφορά, για τη μειοψηφική μεν, υπαρκτή δε, θετική υποδοχή τμήματος του πληθυσμού. Για τους ίδιους λόγους, έχουν ενσωματωθεί μαρτυρίες για τη συνεργασία με τους κατακτητές, τον μαυραγοριτισμό, τον δωσιλογισμό, τη συμμετοχή Ελλήνων συνεργατών στις διώξεις του εβραϊκού πληθυσμού με οικονομικά ανταλλάγματα – αν και οφείλουμε να παραδεχτούμε όχι με την επιθυμητή πληρότητα. Οι διαμάχες των αντίπαλων οργανώσεων και η παρουσία Γερμανών αντιφασιστών είναι μερικές ακόμα από τις αποσιωπημένες ή έστω περιθωριοποιημένες πλευρές, οι οποίες επιχειρήθηκαν να προβληθούν.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της ανάδειξης ενός γεγονότος από πολλαπλές οπτικές γωνίες, είναι οι αφηγήσεις για τις πρώτες ημέρες της Απελευθέρωσης. Το ιστορικό γεγονός ανακαλείται πολύ διαφορετικά από τους αφηγητές, ανάλογα με τη θέση τους την ημέρα εκείνη, αλλά και υπό το πρίσμα των κατοπινών εμπειριών τους. Έτσι, ένας αφηγητής περιγράφει την ημέρα ως μια γιορτή που ήταν όλοι οι Έλληνες ενωμένοι, ενώ άλλοι θυμούνται πως βρίσκονταν σε επιφυλακή, οπλισμένοι, έτοιμοι για την επικείμενη σύγκρουση ή αφηγούνται τις συγκρούσεις που έλαβαν χώρα στις διαδηλώσεις. Μέσα από αυτό το παράδειγμα είναι δυνατό να επισημανθεί η λειτουργία της μνήμης, αναδεικνύεται δηλαδή, αφενός η συλλογική μνήμη, στην οποία μετέχουν άτομα μιας ομάδας (έθνος, Αριστερά, Δεξιά) και αφετέρου η αναστοχαστικότητα και η αναδρομικότητα της μνήμης.

Οι προφορικές μαρτυρίες αποδεικνύουν την ύπαρξη τόπων μνήμης, οι οποίοι έχουν διατηρηθεί στις συλλογικές μνήμες των ομάδων, παρά τις αλλαγές του περιβάλλοντα χώρου, συγκροτώντας εναλλακτικές αντι-μνήμες που βρίσκονται σε ανταγωνιστική σχέση με την κυρίαρχη μνήμη. Τα σημεία δολοφονίας ορισμένων αγωνιστών, όπως του Επονίτη Μήτσου Κωσταντινίδη στη διαδήλωση της 22ας Δεκεμβρίου 1942 και των Επονιτιστών Παναγιώτας Σταθοπούλου και Κούλας Λιλή στη διαδήλωση ενάντια στη βουλγαρική επέκταση της ζώνης κατοχής (22/7/1943), τα οποία επανέρχονται διαρκώς στις αφηγήσεις των πληροφορητών, αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα. Δεν είναι εξάλλου τυχαία η πρακτική της «ακτιβιστικής» αλλαγής ονοματοθεσίας των δρόμων με τα ονόματα των πεσόντων τις επόμενες ημέρες της δολοφονίας, με στόχο τη μνημόνευση, αλλά και τον έλεγχο και την οικειοποίηση της πόλης. Σήμερα ωστόσο, δεν υπάρχουν παρά ελάχιστες αναφορές (στη γωνία Ομήρου και Πανεπιστημίου είναι τοποθετημένη μια πλάκα με μερικά ονόματα νεκρών από τη διαδήλωση της 22/7/1943) και οι δρόμοι στη γύρω περιοχή αναφέρονται είτε στην αρχαιότητα, είτε στην Επανάσταση του 1821 ή σε εθνικούς ευεργέτες. Η «άβολη» δεκαετία του 1940, και ακόμα περισσότερο οι νεκροί από τον εαμικό χώρο, δεν «χωράνε» στο κυρίαρχο ιστορικό αφήγημα της πόλης, που αναπαράγει και διασφαλίζει την εθνική και κοινωνική συνοχή.

Η αντίθεση ανάμεσα στη ζώσα συλλογική μνήμη και την απουσία υλικών ιχνών είναι ακόμα πιο έντονη στην περίπτωση του κτηρίου που στέγαζε την έδρα των γερμανικών υπηρεσιών ασφαλείας στην οδό Μέρλιν, το οποίο και κατεδαφίστηκε. Σε αντίθεση με παραδείγματα άλλων χωρών, όπου οι τόποι βασανισμού, φορτισμένοι με πολιτικά νοήματα, αναδεικνύονται συνήθως στα πλαίσια μιας θεσμικής πολιτικής της μνήμης με διδακτική λειτουργία (Δρουμπούκη, 2014: 145), στη χώρα μας φαίνεται πως τόποι μαρτυριών είτε εξαφανίζονται από το χάρτη, είτε υποβαθμίζεται πλήρως η ιστορική τους μνήμη.

Σε αυτό το πλαίσιο η παράλληλη ακρόαση των μαρτυριών με τη διαδρομή σε μια πόλη που έχει «κρύψει» το παρελθόν της, θεωρούμε πως θα εστιάσει την προσοχή του επισκέπτη σε αυτή την απουσία. Θα λειτουργήσει, επομένως, σαν ένα σχόλιο πάνω στην πολιτική διαχείρισης της μνήμης και ως αφετηρία προβληματισμού για τους λόγους αυτής της (απουσίας) πολιτικής. Απουσία υλικών θραυσμάτων, ο ίδιος ο ηχητικός περίπατος μπορεί έτσι να λάβει το χαρακτήρα ενός τόπου μνήμης, όχι όμως με τη

σημασία που απέδωσε ο Nora, αποκομμένου από την κοινωνική πρακτική και τη βιωμένη εμπειρία.

Αν τα παραδοσιακά υλικά μνημεία παύουν να επιτελούν τη λειτουργία τους, αποκομμένα από τη ζωτικότητα της καθημερινότητας, παγιώνοντας σε μία ηγεμονική εκδοχή το παρελθόν και αποκρύπτοντας την ιστορικότητα και τη χρονικότητα, αντίθετα ο περίπατος μέσα στη ζωντανή πόλη που ενσωματώνει ποικίλα νοήματα και αντιθετικές ερμηνείες, και που κινείται ανάμεσα στις διαφορετικές χρονικότητες, δύναται να επιτελέσει τη μνημόνευση αποτελεσματικότερα και επομένως μπορεί να επιτελέσει το ρόλο του αντι-μνημείου.

Αντίστοιχα το μνημοτοπίο δεν θεάται, όπως τα υλικά μνημεία, αλλά είναι μια δυναμική ενσώματη εμπειρία, που βιώνεται μέσα από τον διάλογο με το σύγχρονο μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Επομένως, κατά τη διάρκεια της διαδρομής, ο επισκέπτης καλείται να αναλάβει ενεργητικό ρόλο, να γίνει συμμετέχων στη διαδικασία της επιμνημόνευσης, να παράξει το δικό του κάθε φορά μοναδικό νόημα, συσχετίζοντας το παρελθόν με το παρόν, τις αναμνήσεις των αφηγητών με τον τόπο και τις αναμνήσεις τις δικές του σε αυτόν.

Για παράδειγμα, καθώς περιδιαβαίνει την πόλη ακούγοντας τις μαρτυρίες για την πείνα, μπορεί ο περιπατητής να ανακαλέσει αφηγήσεις από ηλικιωμένα πλέον άτομα που βίωσαν την «πείνα», να παρατηρήσει την αντίθεση μεταξύ της «πείνας» και της σύγχρονης αφθονίας ή να συσχετίσει τις εικόνες «περιθωριακών» ατόμων που εδρεύουν στο κέντρο της Αθήνας, με τις αφηγήσεις για τους νεκρούς του λιμού. Διαφορετικές εικόνες της πόλης, σε διαφορετικές εποχές από διαφορετικούς ανθρώπους θα δημιουργήσουν διαφορετικά νοήματα.

Μέσα από τον περίπατο και τη χωροθέτηση των αναμνήσεων, επίσης, στον ζωντανό αστικό ιστό της πόλης ο επισκέπτης δύναται να δημιουργήσει αναμνήσεις με τόπους, οι οποίοι θα ανακαλούνται σε μελλοντικές επισκέψεις. Η επένδυση του χώρου με συμβολικά νοήματα και η πιθανή οικειοποίησή του από τους επισκέπτες θα επανοηματοδοτεί και θα μεταμορφώνει τον τόπο και θα επενεργεί σε αυτόν μεταμορφώνοντας τελικά την ίδια την πόλη. Κατά αυτόν τον τρόπο, μέσω του ηχοτοπίου, πιθανόν να πραγματοποιείται η δημόσια αναγνώριση των αποκλεισμένων ιστορικών αφηγημάτων.

Εάν τελικά ο περίπατος όπως περιγράφηκε, ως βιωμένη προσωπική εμπειρία διαμεσολαβημένων αναπαραστάσεων και αναμνήσεων, είναι επιτυχημένος ή όχι, θα κριθεί από το κατά πόσο θα μπορέσει να μεταβιβάσει την ιστορική εμπειρία ως «προσθετική μνήμη», έστω και σε μικρής κλίμακας μνημονικές κοινότητες, και όχι στα πλαίσια της μαζικής κουλτούρας που εννοεί η Landsberg.

Η σημασία των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και του Διαδικτύου ως τόποι συλλογικής ενθύμησης και διαμόρφωσης στην κατασκευή των αφηγήσεων για το παρελθόν, η αλλαγή παραδείγματος στην παραγωγή της γνώσης στα πλαίσια της συμμετοχικής κουλτούρας και οι μεταβολές στην έννοια του αρχείου, επιβάλλουν την ανάληψη δράσης για τη διάχυση και συνδημιουργία της (ιστορικής) γνώσης. Ακολουθώντας αυτό το σκεπτικό επιλέχθηκε η δημιουργία της ιστοσελίδας και η δυνατότητα προσθήκης περιεχομένου από τους χρήστες ως η μικρότερη δυνατή συμβολή με τα διαθέσιμα μέσα. Παρόλο που πρόκειται για ένα μικρό εγχείρημα με περιορισμένες δυνατότητες, στόχος είναι να υπογραμμιστεί η ανάγκη για πειραματισμό με τις δυνατότητες των νέων τεχνολογιών και του Διαδικτύου.

Το νέο περιβάλλον της ανοιχτότητας, της προσβασιμότητας και της συνεργασίας δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως απειλή από τους επαγγελματίες της μνήμης, αλλά ως μια ευκαιρία να εκπληρωθεί ο κοινωνικός ρόλος τους (Dunn & Hedges, 2012: 240). Εξάλλου, με ή χωρίς την παρουσία των ειδικών, καθημερινά παράγονται ογκώδεις ποσότητες μνημονικών ιχνών και αφηγήσεων και απομένει στους επιστήμονες να επιλέξουν εάν θα απομονωθούν από τον δημόσιο διάλογο ή εάν θα αξιοποιήσουν τις δυνατότητες της τεχνολογίας και θα συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης.

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

1) Αρχείο ΕΡΤ:

Α. Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης – Ντοκιμαντέρ:

Τίτλος	ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ
Χρονολογία Παραγωγής	1987-1995
Περίληψη	Σειρά ντοκιμαντέρ για την Εθνική Αντίσταση στην Ελλάδα την περίοδο 1941-1944.
Δημιουργός	ΕΡΤ ΑΕ
Συντελεστές	Σκηνοθεσία: ΣΩΤΗΡΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ Διεύθυνση Παραγωγής: ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΟΒΟΤΣΟΣ Παραγωγός: ΒΑΣΩ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ Επιμέλεια: ΑΝΤΩΝΗΣ ΒΟΓΙΑΖΟΣ Σενάριο: ΠΙΕΤΡΟΣ ΑΝΤΑΙΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ ΒΟΓΙΑΖΟΣ Ιστορικός σύμβουλος: ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ιστορική έρευνα: ΧΑΓΚΕΝ ΦΛΑΙΣΕΡ, ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ, ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ κ.ά.
Δικαιώματα	ΕΡΤ ΑΕ

Αφηγητές

1. Βασιλάτος, Γιώργος.
2. Βήχος, Γιώργος.
3. Γλέζος, Μανώλης.
4. Δασκαλάκης, Κυριάκος.
5. Καζολέας, Κώστας.

6. Καλοδίκη, Βιργινία.
7. Καρρά, Μαρία.
8. Λάζος, Χρήστος.
9. Λιναρδάτος, Κώστας.
10. Λουκόπουλος, Γιάννης.
11. Μπελαβίλας, Γιώργος.
12. Παπαγιαννάκης, Κώστας.
13. Παπαντωνίου, Νίκος.
14. Παναγιωτόπουλος, Τάσος.
15. Σταβέρης, Ηλίας.
16. Σταμόπουλος, Γιώργος.
17. Σταυρίδης, Μίνως.
18. Στεφανίδης, Γιάννης.
19. Σωτηρίου, Διδώ.
20. Φίλης, Κώστας.

Β. Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα - Ντοκιμαντέρ:

1. Η Ελλάδα του Χίτλερ (Μέρος Β): Τρόμος και Αντίσταση στο Γ' Ράιχ

Τίτλος	Η Ελλάδα του Χίτλερ (Μέρος Β): Τρόμος και Αντίσταση στο Γ' Ράιχ
Χρονολογία Παραγωγής	2007
Περίληψη	Το δεύτερο μέρος σειράς ντοκιμαντέρ για την Εθνική Αντίσταση και τα αντίποινα των Γερμανών
Δημιουργός	Lynx Productions AE
Συντελεστές	Σκηνοθεσία: Ανδρέας Αποστολίδης, Επιμέλεια σεναρίου: Μαρία Δεμερτζιάν, Υπεύθυνη έρευνας: Μαρία Ψαρρά
Δικαιώματα	EPT AE

2. Η Ελλάδα του Χίτλερ (Μέρος Γ): Η πικρή απελευθέρωση

Τίτλος	Η Ελλάδα του Χίτλερ (Μέρος Γ): Η πικρή απελευθέρωση
Χρονολογία Παραγωγής	2007
Περίληψη	Το τρίτο μέρος σειράς ντοκιμαντέρ για την απελευθέρωση
Δημιουργός	Lynx Productions AE
Συντελεστές	Σκηνοθεσία: Ανδρέας Αποστολίδης, Επιμέλεια σεναρίου: Στέλιος Κούλογλου, Υπεύθυνη έρευνας: Μαρία Ψαρρά
Δικαιώματα	EPT AE

Αφηγητές

1. Αβδούλος, Σταύρος.
2. Αγαπητός, Δημήτρης.
3. Κόκκινος, Λουκάς.
4. Κουβάς, Γιάννης.
5. Κουλουφάκος, Πέτρος.
6. Ματόπουλος, Λάμπρος.
7. Στανωτάς, Σπύρος.
8. Στεφάνου, Αγγελική.

Γ. ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ – Ντοκιμαντέρ:

Τίτλος	Απελευθέρωση της Αθήνας
Χρονολογία Παραγωγής	2007
Περίληψη	Αναδρομή στα γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής και την ημέρα της απελευθέρωσης των Αθηνών, μέσα από κινηματογραφικό υλικό και μαρτυρίες ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα.
Δημιουργός	EPT ΑΕ
Συντελεστές	Παραγωγή-Σκηνοθεσία: ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΣΕΡΝΤΑΡΗΣ Ιστορική και δημοσιογραφική επιμέλεια: ΦΟΙΒΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ
Δικαιώματα	EPT ΑΕ
Κωδικός	0000007688

Αφηγητές

1. Παράσχος, Κώστας.

2) Αρχείο Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Αθήνας:

Αφηγητές

1. Αντωνοπούλου, Μυρτώ.
2. Λαλοπούλου, Βιολέτα*.
3. Μενδράκου, Καλλιόπη*
4. Μπουσίου, Λέλα.
5. Ξηρομάμμος, Δημήτρης.
6. Τσακίρη, Σάσα*.
7. Τσέκερης, Φοίβος.

*Οι συνεντεύξεις 2,3,6 είναι δωρεά της ιστορικού Τασούλας Βερβενιώτη.

3) Αρχείο Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Κολωνακίου:

Αφηγητές

1. Αγγελίδης, Αλέκος.
2. Κοπανίτσας, Δημήτρης.
3. Μανουηλίδου-Χιτζανίδου, Αννέττα.
4. Νάσκαρη – Παπαδημητρίου, Γεσθημανή.
5. Στρίμπερ, Ευστάθιος.
6. Φινόπουλος, Ευστάθιος.

4) USC Shoah Foundation's Visual History Archive

Αφηγητές

1. Ασσέρ, Νταβίντ (Asser Dayid) – (44632) - 21 Μαΐου 1998, συνέντευξη στη Νέλλη Λεών
2. Ερρέρα , Ζαφειρίνη (Ererra Zafeirini) – (41823) - 29 Απριλίου 1998, συνέντευξη στην Άβρα Ασκουλάϊ
3. Μόλχο – Καπουάνο, Υβόννη – (41963) – 17 Μαρτίου 1998, συνέντευξη στην Εσθήρ Περέζ
4. Μποττόν, Ανρύ (Mpotton Anry) – (42858) - 1 Απριλίου 1998, συνέντευξη στην Παυλίνα Ματαθία

Σε παρένθεση παρατίθενται οι κωδικοί συνέντευξης (interview code), για χρήση στο <http://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=45303&returnIndex=0#>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Abrams, L. (2014). *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

Αλβανός, Ρ. (2003). Οι κατοχικές κυβερνήσεις. Οι διαχειριστές μιας ανέφικτης νομιμότητας. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασαλάκης & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (Τόμος 8, σσ. 63-74). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Άντερσον, Μ. (1997). *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.

Βαν Μπούσχοτεν, Ρ. (2015). Η πόλη θυμάται. Το νέο Μουσείο της Πόλης του Βόλου και η συμβολή της προφορικής μαρτυρίας στη συγκρότησή του. Στο Α. Γκαζή & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και την εκπαίδευση* (σσ. 93-102). Αθήνα: νήσος.

Βαν Μπούσχοτεν, Ρ., Βερβενιώτη, Τ., Βουτυρά, Ε., Δαλκαβούκης Β. & Μπάδα, Κ. (2008). Εισαγωγή στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης & Κ. Μπάδα (Επιμ.), *Μνήμες και Αλήθεια του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, (σσ. 9-41). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Bartow-Melia, A. & Mieri, M. (2015). Ζωντανεύοντας την ιστορία μέσα από προσωπικές μαρτυρίες. Δράσεις του Εθνικού Μουσείου Αμερικάνικης Ιστορίας. Στο Α. Γκαζή & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και την εκπαίδευση* (σσ. 103-110). Αθήνα: νήσος.

Βαρών - Βασάρ, Ο. (2003). Από την ΕΟΝ στην ΕΠΟΝ, 1936-1946 - Μνήμες και βιώματα από δύο νεανικές οργανώσεις. Στο Χ. Φλάισερ (Επιμ.) *Η Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες* (σσ. 150-165). Αθήνα: Καστανιώτης.

Βαρών - Βασάρ, Ο. (2009). *Η ενηλικίωση μιας γενιάς*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Βαρών - Βασάρ, Ο. (2012). *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Βερβενιώτη, Τ. (2000). Η Πόλη σε καθεστώς νομιμοποιημένης παρανομίας. Αθήνα 1941-1949. Στο *Μεσογειακές και Βαλκανικές Όψεις 19ος-20ός αι.: Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου*, 27-30 Νοεμβρίου 1997, (σσ. 521-542). Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού. Ανακτήθηκε (20/4/2017) από:
https://www.academia.edu/3736848/H_πόλη_σε_καθεστώς_νομιμοποιημένης_παρανομίας

Βερβενιώτη, Τ. (2013). *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΟΥΚΚΙΔΑ.

Βερβενιώτη, Τ. (2016). Οι ομάδες της προφορικής ιστορίας στην Αθήνα, εν μέσω Κρίσης και Ιστορίας. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Δ. Λαμπροπούλου, Μ. Μούλιου & Π. Χαντζαρούλα (Επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου* (σσ. 327-345). Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, Ένωση Προφορικής Ιστορίας.

Berstein, S. & Milza, P. (1997). *Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης 1919 έως Σήμερα*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Βλαχάκη, Μ. (2013). Συνδημιουργώντας μια μουσειακή έκθεση για τη μετανάστευση: μαθητές και γονείς διερευνούν τρόπους έκθεσης ιστοριών ζωής μεταναστών στο μουσειακό περιβάλλον. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής & Π. Χαντζαρούλα (Επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα* *Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, 25-27 Μαΐου 2012 (σσ. 27 -42). Βόλος:

Ένωση Προφορικής Ιστορίας. Ανακτήθηκε (2/10/2016) από:

http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf

Βλάχος, Α. (2003) Η εξόριστη εξουσία. Ελληνικές κυβερνήσεις στη Μέση Ανατολή 1941-1944. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (Τόμος 8, σσ. 159-168). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Βόγλης, Π. (2008). Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης & Κ. Μπάδα (Επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου* (σσ. 61-87). Αθήνα: Επίκεντρο.

Βόγλης, Π. (2010). *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή, 1941-1944*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Bowman, S. (2012). *Η Αντίσταση των Εβραίων στην Κατοχική Ελλάδα*. Αθήνα: Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος.

Γιαλούρη, Ε. (2010). Η δυναμική των μνημείων: Αναζητήσεις στο πεδίο της μνήμης και της λήθης. Στο Γ. Γιαννιτσιώτης & Κ. Γιαννακόπουλος (Επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού* (σσ. 349-380). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια & Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Γιαννακόπουλος, Κ. & Γιαννιτσιώτης, Γ. (2010). Εισαγωγή: Εξουσία, αντίσταση και χωρικές υλικότητες. Στο Γ. Γιαννιτσιώτης & Κ. Γιαννακόπουλος (Επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού* (σσ. 11-57). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια & Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Γιαννιτσιώτης, Γ. (2010). Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία. Στο Γ. Γιαννιτσιώτης & Κ. Γιαννακόπουλος (Επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού* (σσ. 267-314). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια & Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Γκαζή, Α. (2010). Διαδράσεις της μνήμης στο μουσείο. Στο Ν. Μερούσης, Ε. Στεφανή

και Μ. Νικολαΐδου (Επιμ.), *Ιρις: Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη - Παπαστερίου από τους μαθητές της στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης* (σσ. 345-361). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κορνηλία Σφακιανάκη.

Γκαζή, Α. (2013). Μουσεία και επισκέπτες στην εποχή της «βιομηχανίας» της μνήμης. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής & Π. Χαντζαρούλα (Επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, 25-27 Μαΐου 2012 (σσ. 27-42). Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας. Ανακτήθηκε (2/10/2016) από: http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf

Γκαζή, Α. (2015). Η αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας σε εκθέσεις μουσείων. Μια επισκόπηση. Στο Α. Γκαζή & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και την εκπαίδευση* (σσ. 45-62). Αθήνα: νήσος.

Γκαζή, Α. & Νάκου, Ε. (2015). Εισαγωγή. Στο Α. Γκαζή & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και την εκπαίδευση* (σσ. 11-21). Αθήνα: νήσος.

Γκαζή, Α. & Νικηφορίδου, Α. (2004). Κείμενα για μουσεία και εκθέσεις: Προβληματισμός, μεθοδολογία, μελέτη περίπτωσης. *Museology-International Scientific Electronic Journal*, (No 2). 2-50. Ανακτήθηκε 20 Απριλίου, 2017 από: <http://museology.ct.aegean.gr/articles/2007112175832.pdf>

Γιοχάλας, Θ. & Καφετζάκη, Τ. (2013). *Αθήνα – Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».

Danforth, L. (2008). Η συλλογική μνήμη και η κατασκευή ταυτοτήτων στα έργα του Nicholas Cage. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης & Κ. Μπάδα (Επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, (σσ. 257-268). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Δημητρούλια, Τ. (υπό έκδοση). Μετάφραση και μνήμη. Η μετάφραση ως μνήμη και η μνήμη στη μετάφραση. Αθήνα: Μικρή Άρκτος.

Δρουμπούκη, Α. Μ. (2014). Μνημεία της Λήθης. Τχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Αθήνα: εκδόσεις ΠΟΛΙΣ.

Ελεφάντης, Α. (2003). Το αντιστασιακό φαινόμενο. Στην Ευρώπη του Χίτλερ. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασιλάκης & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (Τόμος 8, σσ. 77-94). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Halbwachs. (2013a). Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.

Halbwachs, M. (2013b). *Η συλλογική μνήμη*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Henning, M. (2012). Νέα Μέσα. Στο S. Macdonald (Επιμ.), *Μουσείο και Μουσειακές Σπουδές. Ένας πλήρης οδηγός* (σσ. 421- 443). Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

Ηλιοπούλου, Ε. (2016). Ο κοινωνικός χώρος της σύγκρουσης. Ορατά και αόρατα τείχη στο παράδειγμα της παλιάς πόλης της Λευκωσίας. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Δ. Λαμπροπούλου, Μ. Μούλιου & Π. Χαντζαρούλα (Επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου* (σσ. 89-106). Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, Ένωση Προφορικής Ιστορίας.

Hobsbawm, E. (2010). *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Hooper-Greenhill, E. (2012). Μελετώντας τους επισκέπτες. Στο S. Macdonald (Επιμ.) *Μουσείο και Μουσειακές Σπουδές. Ένας πλήρης οδηγός* (σσ. 501- 521). Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

Θωμαδάκης, Σ. Β. (2006). Μαύρη Αγορά, Πληθωρισμός και Βία στην Οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας. Στο Γ. Ο. Ιατρίδης (Επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950: Ένα Έθνος σε Κρίση, 9-12 Νοεμβρίου 1978* (σσ. 117-144). Αθήνα: Θεμέλιο.

Υγκερς, Γ. (2006). *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.

Καβάλα, Μ. (2003). Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασαλάκης & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (Τόμος 8, σσ. 49- 62). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Κουσουρής, Δ. (2013). *Δίκες των δοσιλόγων, 1944-1949. Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Κωστόπουλος, Τ. (2005). *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα τάγματα ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη*. Αθήνα: Φιλίστωρ

Λάζου, Β. (2003). Εδαφικός κατακερματισμός. Η Κατοχή της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασαλάκης & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (Τόμος 8, σσ. 33- 48). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Λαμπροπούλου, Δ. (2016). Πόλη, μνήμη και προφορική ιστορία. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Δ. Λαμπροπούλου, Μ. Μούλιου & Π. Χαντζαρούλα (Επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου* (σσ. 9-26). Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον & Ένωση Προφορικής Ιστορίας.

Λε Γκοφ, Ζ. (1998). *Ιστορία και Μνήμη*. Αθήνα: Νεφέλη.

Λιάκος, Α. (2007). *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα: Πόλις.

Λιάκος, Α. (2015). Γιατί η προφορική ιστορία; Στο Α. Γκαζή & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και την εκπαίδευση* (σσ. 35-42). Αθήνα: νήσος.

Λιναρδάτος, Σ. (1962). Οι Φοιτητές στην Αντίσταση. *Επιθεώρηση Τέχνης, Vol 15* (No 87-88) 463-471.

Λούκος, Χ. (2007). Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και Κοινωνικές Διαστάσεις. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ & Πρ. Παπαστράτη (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. 1940-1945. Κατοχή και Αντίσταση* (Τόμος Γ2, σσ. 219-261). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Λυγούρα, Α. (2010). *Πανεπιστημιακά ιδρύματα και φοιτητική δράση κατά τα έτη 1940-1944* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα. Ανακτήθηκε (12/3/2017) από:
<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/26852>

Λυμπεράτος, Μ. Π. (2007). Οι οργανώσεις της Αντίστασης. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ & Πρ. Παπαστράτης (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. 1940-1945. Κατοχή και Αντίσταση* (Τόμος Γ2, σσ. 9-67). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Makito, Υ. (2015). Ιστορική γνώση και ιστορική εκπαίδευση. Διδάσκοντας ιστορία μέσω μουσειακών εκθεμάτων. Στο Α. Γκαζή & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και την εκπαίδευση* (σσ. 155-166). Αθήνα: νήσος.

Μαντόγλου Α. (2012) *Μνήμες. Ατομικές – Κοινωνικές – Ιστορικές*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Μαργαρίτης, (2003α). Τα πρώτα βήματα. Αντιστασιακές δραστηριότητες, 1941-1942. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασιλάκης & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (Τόμος 8, σσ. 95-106). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μαργαρίτης, (2003b). Η ένοπλη Αντίσταση. Κατακτήσεις και συγκρούσεις 1942-1944. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασιλάκης & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (Τόμος 8, σσ. 111-158). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μασούρα, Ε. & Καργόπουλος, Φ. (2008). Οι μνήμες του πολέμου και οι πόλεμοι της μνήμης. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης & Κ. Μπάδα (Επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, (σσ. 45-58). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Mazower, M. (1994). *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Mazower, M. (2006). Συνεργασία: το ευρωπαϊκό πλαίσιο. Στο Ι. Μιχαηλίδης, Η. Νικολακόπουλος & Χ. Φλάισερ, «*Εχθρός*» εντός των *Τειχών*. Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής (σσ. 23-31). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Mazower, M. (2013). *Σκοτεινή Ηπειρος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

McDonald, S. (2012). Διευρύνοντας τις μουσειακές σπουδές: Μια εισαγωγή. Στο S. McDonald (Επιμ.), *Μουσείο και Μουσειακές σπουδές. Ένας πλήρης οδηγός* (σσ. 27-43). Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Πειραιώς.

Μούλιου, Μ. (2016). Η δική μου/μας πόλη... Συμμετοχικές πρακτικές για τη συλλογή της μνήμης του αστικού χώρου και η συμβολή των μουσείων πόλεων. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Δ. Λαμπροπούλου, Μ. Μούλιου & Π. Χαντζαρούλα (Επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου* (σσ. 51-70). Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, Ένωση Προφορικής Ιστορίας.

Μούλιου, Μ. & Μπούνια, Α. (1999). Μουσειακές εκθέσεις. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στη μουσειακή θεωρία και πρακτική, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 70, 53-58. Ανακτήθηκε (1/2/2017) από: <http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/70-12.pdf>

Μπάδα, Κ. & Βαν Μπούσχοτεν, Ρ. (2008). Εισαγωγή. Στο Ρ. Thompson, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, (σσ. 17-28). Αθήνα: Πλέθρον.

Μπάδα, Κ. & Ματσούκη Ε. (2010). Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους. Στο Κ. Κορρέ & Γ. Κούζας (Επιμ.), *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια*. Πρακτικά Δημερίδας (Αθήνα 7-8 Μαΐου 2007) (σσ. 375-399). Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ανακτήθηκε (6/1/2017) από: <http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/bada/Π9mpada-matsouka.pdf>

Μπενβενίστε, Ρ. (1999). Μνήμη και ιστοριογραφία. Στο Ρ. Μπενβενίστε & Θ. Παραδέλλης (Επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις* (σσ. 11-26). Αθήνα: εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Μπενβενίστε, Ρ. (2013). Ο Maurice Halbwachs και το ζήτημα της μνήμης. Στο Halbwachs, Μ. *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης* (σσ. 9-23). Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.

Μπιλάλης, Μ. (2015). *Το παρελθόν στο Δίκτυο. Εικόνα, Τεχνολογία και Ιστορική Κουλτούρα στη σύγχρονη Ελλάδα (1994-2005)*. Αθήνα: ΙΣΤΟΡΕΙΝ / HISTOREIN, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ανακτήθηκε (4/1/2017) από: https://www.academia.edu/22715196/Το_Παρελθόν_στο_Δίκτυο_Εικόνα_τεχνολογία_και_ιστορική_κουλτούρα_στη_σύγχρονη_Ελλάδα_1994-2005

Μπόλαρης, Λ. (2002). *Αντίσταση – η επανάσταση που χάθηκε*. Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.

Μπούνια, Α. (2015). Έρευνα επισκεπτών και αξιολόγηση: Η «φωνή» του κοινού. Στο Ν. Νικονάνου, Α. Μπούνια, Α. Φιλιππουπολίτη, Α. Χουρμουζιάδη & Ν. Γιαννούτσου. *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα*. (σσ. 149-169) [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα. Ανακτήθηκε (13/4/2017) από: <http://hdl.handle.net/11419/718>

Μπουτζουβή, Α. & Θανοπούλου, Μ. (2002). Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα. Οι

εμπειρίες μιας δύσκολης πορείας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 107: 3-21.
Ανακτήθηκε (20/11/2016) από: <http://dx.doi.org/10.12681/grsr.8870>

Παπαδημητρίου, Δ. Ι. (2006). *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.

Παπαδόπουλος, Δ. Χ. (2008). Η «άλλη» κληρονομιά: μνήμη, υλικότητα και η τοπογραφία του εμφυλίου στη Πρέσπα. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης & Κ. Μπάδα (Επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, (σσ. 171-195). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Παπαναστασίου, Ν. & Φλάισερ, Χ. (2007). Το «οργανωμένο χάος». Στο Χρ. Χατζιωσήφ & Πρ. Παπαστράτης (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. 1940-1945. Κατοχή και Αντίσταση* (Τόμος Γ2, σσ. 101-143). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Παπαστράτης, Π. (1982). Οι Βρετανοί και οι αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ. Στο Μ. Σαράφη (Επιμ.), *Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο Πόλεμο* (σσ. 55-73). Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνης – «Νέα Σύνορα».

Παραδέλλης, Θ. (1999). Ανθρωπολογία της μνήμης. Στο Ρ. Μπενβενίστε & Θ. Παραδέλλης (Επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις* (σσ. 27-58). Αθήνα: εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Πασσερίνι, Λ. (1998). *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.

Πεντάζου, Ι. & Μπούσχοτεν, Ρ Β. (2016). Σχεδιάζοντας το Μουσείο της Πόλης του Βόλου. Η υπόσχεση και οι προκλήσεις των προφορικών μαρτυριών. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Δ. Λαμπροπούλου, Μ. Μούλιου & Π. Χαντζαρούλα

(Επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου* (σσ. 35-49). Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, Ένωση Προφορικής Ιστορίας.

Saumarez Smith, C. (2012). Το μέλλον του μουσείου. Στο S. Macdonald (Επιμ.), *Μουσείο και Μουσειακές Σπουδές. Ένας πλήρης οδηγός* (σσ. 745- 758). Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

Smith, S. (2015). Παρουσιάζοντας την ποικιλομορφία μέσω της προφορικής ιστορίας στο Μουσείο του Croydon. Στο Α. Γκαζή & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και την εκπαίδευση* (σσ. 78-91). Αθήνα: νήσος.

Σολομών, Ε. (2013). Μουσεία και προφορικές μαρτυρίες: ενδυναμώνοντας μνήμες και σχέσεις. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής & Π. Χαντζαρούλα (Επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, 25-27 Μαΐου 2012 (σσ. 59-74). Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας. Ανακτήθηκε (2/10/2016) από: http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf

Σολομών, Ε. (2015). «Από την πλευρά των επιζώντων». Μουσεία Ολοκαυτώματος και προφορική ιστορία. Στο Α. Γκαζή & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και την εκπαίδευση* (σσ. 131-154). Αθήνα: νήσος.

Στογιαννίδης, Γ. (2015). Βιομηχανικά μουσεία και δημόσια μνήμη. Το Βιομηχανικό Μουσείο Φωταερίου «αφηγείται». Στο Α. Γκαζή & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και την εκπαίδευση* (σσ. 111-120). Αθήνα: νήσος.

Σωτήρης, Π. (2007). *Ξαναγυρνώντας στην Ελλάδα της Αντίστασης (Μανώλης Γλέζος, Εθνική Αντίσταση 1940-45, 2 τ., σσ. 1256 (805+451), Αθήνα: Στοχαστής. Θέσεις, (No 99), 91-107.*

Τζούκας, Β. (2016). Η ναζιστική βία στην κατεχόμενη Ευρώπη και η Αντίσταση, 1939-1945. Στο Σ.Ν. Δορδάνας, Β. Τζούκας & Λ.Α. Φλιτούρης (Επιμ.), *Κατοχική βία 1939-1945. Η ελληνική και ευρωπαϊκή εμπειρία* (σσ. 11-37). Αθήνα: ΑΣΙΝΗ.

Thompson, P (2008). *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*. Αθήνα: Πλέθρον.

Τσιώλης, Γ. (2012). Για την προφορική ιστορία και τη βιογραφική έρευνα στην Ελλάδα: με αφορμή ένα συνέδριο. *Ενθέματα*. Ανακτήθηκε (20/11/2016) από: <https://enthemata.wordpress.com/2012/05/20/tsiolis/>

Φλάισερ, Χ. (1988/1995). *Στέμμα και σβάστικα, η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944, Τόμος Α'.* Αθήνα: Παπαζήσης.

Φλάισερ, Χ. (2009). *Στέμμα και σβάστικα, η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944, Τόμος Β'.* Αθήνα: Παπαζήσης για την εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ.

Χαμηλάκης, Γ. (2012). *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα.* Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Χανδρινός, Ι. (2012). *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944.* Αθήνα: Θεμέλιο.

Χαραλαμπίδης, Μ. (2012). *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα.* Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Χατζηβασιλείου, Ε. (2005). *ΠΕΑΝ (1941-1945) ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΣ ΕΝΩΣΙΣ ΑΓΩΝΙΖΟΜΕΝΩΝ ΝΕΩΝ.* Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων.

Χατζηιωσήφ, Χ. (2007). Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ & Πρ. Παπαστράτης (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. 1940-1945. Κατοχή και Αντίσταση* (Τόμος Γ2, σσ. 181-210). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Χατζηπατέρας, Κ. & Φαφαλιού - Δραγώνα Μ. (2002). *Μαρτυρίες 41-44: Η Αθήνα της Κατοχής, Τόμος Α΄*. Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.

Χατζηπατέρας, Κ. & Φαφαλιού - Δραγώνα Μ. (2002). *Μαρτυρίες 41-44: Η Αθήνα της Κατοχής, Τόμος Β΄*. Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.

Χατζηνικολάου, Τ. (2015). Μνήμη και ανάμνηση. Μια νέα προσέγγιση των μουσειακών συλλογών. Στο Α. Γκαζή & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και την εκπαίδευση* (σσ. 63-75). Αθήνα: νήσος.

Zarmati, L. (2015). Αντίλαλοι από το παρελθόν. Προφορική ιστορία στο Εθνικό Μουσείο της Αυστραλίας. Στο Α. Γκαζή & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και την εκπαίδευση* (σσ. 121-129). Αθήνα: νήσος.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Arvanitis, K. (2005). Museums Outside Walls: mobile phones and the museum in the everyday. Στο P. Isaías, C. Borg, P. Kommers & P. Bonanno (Επιμ.), *Proceedings of the IADIS International Conference on Mobile Learning*, 28-30 June 2005 (σσ. 251-255). Qwara, Malta: International Association for Development of the Information Society. Ανακτήθηκε (18/2/2017) από:
http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/4915160/200506c016.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1489176316&Signature=6loM0I7%2B6PCdUnslmYvVHE7UzIg%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DMuseums_Outside_Walls_Mobile_Phones_and.pdf

Ashuri, T. (2011). Joint Memory: ICT and the Rise of Moral Mnemonic Agents. Στο M. Neiger, O. Meyers & E. Zandberg (Επιμ.), *On Media Memory Collective Memory in a New Media Age* (σσ. 104-116). New York: Palgrave Macmillan.

Assmann J. (2008). Communicative and Cultural Memory. Στο A. Erll, A. Nünning & S. B. Young (Επιμ.), *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook* (σσ. 109-118). Berlin: Walter de Gruyter.

Assmann J. & Czaplicka, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*, (65), 125-133. Ανακτήθηκε (23/10/2016) από: <http://www.jstor.org/stable/488538>

Barrett, J. (2011). *Museums and the public sphere*. Malden USA, Oxford UK: Wiley-Blackwell.

Bird, E. S. (2011). Reclaiming Asaba: Old Media, New Media, and the Construction of Memory. Στο M. Neiger, O. Meyers & E. Zandberg (Επιμ.), *On Media Memory Collective Memory in a New Media Age* (σσ. 88-103). New York: Palgrave Macmillan.

Bladi, J. (1990). Public History and Oral History. *The Journal of American History*, Vol 77 (No2), 615-625. Ανακτήθηκε (8/12/2016) από: <http://www.jstor.org/stable/2079195>

Boyd, D. (2014). “I Just Want to Click on It to Listen”: Oral History Archives, Orality, and Usability. Στο D. Boyd & M. Larson (Επιμ.), *Oral history and digital humanities: voice, access, and engagement* (σσ. 77-96). New York, US: Palgrave Macmillan.

Boyd, D. A. & Larson, M. A. (2014). Introduction. Στο D. Boyd & M. Larson (Επιμ.), *Oral history and digital humanities: voice, access, and engagement* (σσ. 1-16). New York, US: Palgrave Macmillan.

Bradley, S. (2012). History to go: oral history, audiowalks and mobile media. *Oral History*, Vol 40 (No1), 99-110. Ανακτήθηκε (15/10/2016) από: <http://www.jstor.org/stable/41806585>

Bridge, G. & Watson, S. (2003), City Imaginaries. Στο G. Bridge & S. Watson (Επιμ.), *A Companion to the City* (σσ. 1-17). Malden USA, Oxford UK: Wiley-Blackwell.

Bruns, A. (2007). Prousage: Towards a Broader Framework for User-Led Content Creation. In *Proceedings Creativity & Cognition 6*, Washington, DC. Ανακτήθηκε (3/10/2016) από:
[http://produsage.org/files/Produsage%20\(Creativity%20and%20Cognition%202007\).pdf](http://produsage.org/files/Produsage%20(Creativity%20and%20Cognition%202007).pdf)

Butler, T. (2006a). A Walk of Art: The Potential of the Sound Walk as Practice in Cultural Geography. *Social and Cultural Geography, Vol 7* (No6), 889–908. Ανακτήθηκε (15/10/2016) από:
<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14649360601055821>

Butler, T. (2006b). Doing Heritage Differently Memoryscape: using new technology to integrate art, landscape and oral history. *Rising East Online, 5*. Ανακτήθηκε (15/10/2016) από:
https://www.researchgate.net/publication/253043111_Doing_Heritage_Differently_Memoryscape_using_new_technology_to_integrate_art_landscapes_and_oral_history

Butler, T. (2007). Memoryscape: How Audio Walks Can Deepen Our Sense of Place by Integrating Art, Oral History and Cultural Geography. *Geography Compass Vol 1* (No3), 360–64. Ανακτήθηκε (15/10/2016) από:
<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1749-8198.2007.00017.x/abstract>

Butler, T. (2011). The Historical Hearing Aid: Located Oral History from the Listener's Perspective. Στο S. Trower (Επιμ.), *Place, writing, and voice in oral history* (σσ. 193–215). New York, US: Palgrave Macmillan.

Butler, T. (2013). Memoryscapes: experiments in deepening our sense of place. Στο P. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής & Π. Χαντζαρούλα (Επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, 25-27 Μαΐου 2012 (σσ. 83-95). Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας.

Ανακτήθηκε (2/10/2016) από: http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf

Butler, T. & Miller, G. (2005). Linked: a landmark in sound, a public walk of art. *Cultural Geographies*, Vol 12 (No1): 77–88. Ανακτήθηκε (13/10/2016) από: <https://pdfs.semanticscholar.org/c1d4/b3c90eeaab820bb5b667b304df2ce212889e.pdf>

Cameron, F. (2007). Beyond the Cult of the Replicant: Museums and Historical Digital Objects Traditional Concerns, New Discourse. Στο F. Cameron & S. Kenderdine (Επιμ.), *Theorizing digital cultural heritage: A critical discourse* (σσ. 49-75). Cambridge, Massachusetts, London, England: The MIT Press.

Cameron, F. (2008). The politics of heritage authorship: The case of digital heritage collections. Στο Y. Kalay, T. Kvan & J. Affleck (Επιμ.), *New heritage: New media and cultural heritage* (σσ. 170-184). London: Routledge.

Chew, R. (2002). Collected stories. The rise of oral history in museum exhibitions, *Museum News* (November/December), 30-37. Ανακτήθηκε (20/1/2017) από: <http://dwohp.tumblr.com/post/31270439217/collected-stories-the-rise-of-oral-history-in>

Cohen, D. J. & Rosenzweig, R. (2005). Digital history: a guide to gathering, preserving, and presenting the past on the web. Ανακτήθηκε (15/11/2016) από: <http://chnm.gmu.edu/digitalhistory/>

Cohen, S. (2013). Shifting questions: New paradigms for oral history in a digital world. *Oral History Review*, Vol 40 (No1), 154-167. Ανακτήθηκε (4/11/2016) από: <https://doi.org/10.1093/ohr/oht036>

Connerton, P. (1989). *How societies remember*. Cambridge England: Cambridge University Press.

Connerton, P. (2008). Seven types of forgetting. *Memory studies*, Vol 1 (No1), 59-71.
Ανακτήθηκε (25/10/2016) από:

<http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1750698007083889>

Dave, B. (2008). Virtual heritage: Mediating space, time and perspectives. Στο Y. Kalay, T. Kvan & J. Affleck (Επιμ.), *New heritage: New media and cultural heritage* (σσ. 40-52). London: Routledge.

Day, A. (1999). Listening Galleries: putting oral history on display. *Oral History*, Vol 27 (No1), 91-96. Ανακτήθηκε (1/2/2017) από: <http://www.jstor.org/stable/40179598>

Day, A. (2009). ‘They listened to my voice’: The refugee communities’ history project and belongings: Voices of London’s refugees. *Oral History*, Vol 37 (No1), 95-106.
Ανακτήθηκε (1/2/2017) από: <http://www.jstor.org/stable/40650222>

De Kreek, M. & Van Zoonen, L. (2013). New directions in research on local memory websites. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, Vol 22 (No2), 113–130.
Ανακτήθηκε (6/1/2017) από: <https://www.journalsi.org/articles/abstract/10.18352/jsi.358/>

Dekel, I. (2011). Mediated Space, Mediated Memory: New Archives at the Holocaust Memorial in Berlin. Στο M. Neiger, O. Meyers & E. Zandberg (Επιμ.), *On Media Memory Collective Memory in a New Media Age* (σσ. 265-277). New York: Palgrave Macmillan.

Dickinson, G., Blair, C. & Ott, B. L. (2010). Introduction: Rhetoric/Memory/Place. Στο G. Dickinson, C. Blair & B. L. Ott (Επιμ.), *Places of Public Memory. The Rhetoric of Museums and Memorials* (σσ. 1-54). Tuscaloosa: University of Alabama Press.

Dougherty, J. & Simpson, C. (2012). Who owns oral history? a creative commons solution. Στο D. Boyd, S. Cohen, B. Rakerd & D. Rehberger (Επιμ.), *Oral history in the*

digital age. Institute of Library and Museum Services. Ανακτήθηκε (4/11/2016) από:
<http://ohda.matrix.msu.edu/2012/06/a-creative-commons-solution/>

Duclos-Orsello, E. (2013). Shared Authority: The Key to Museum Education as Social Change. *Journal of Museum Education*, Vol 38 (No2), 121–128. Ανακτήθηκε (4/11/2016) από: <http://museumeducation.info/wp-content/uploads/2013/07/s2.pdf>

Dwyer, O. W. & Alderman, D. H. (2008). Memorial landscapes: analytic questions and metaphors, *GeoJournal*, Vol 73 (No3), 165-178. Ανακτήθηκε (10/1/2017) από:
<http://www.jstor.org/stable/41148292> .

Erll, A. (2008). Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory. Στο A. Erll, A. Nünning & S. B. Young (Επιμ.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (σσ. 389-398). Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Erll, A. & Rigney, A. (2009). Cultural Memory and its Dynamics. Στο A. Erll & A. Rigney (Επιμ.), *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory* (σσ. 1–14). Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Farinosi, M. & Micalizzi, A. (2016). Geolocating the Past: Online Memories after the L'Aquila Earthquake. Στο A. Hajek, C. Lohmeier & C. Pentzold (Επιμ.), *Memory in a Mediated World: Remembrance and Reconstruction* (σσ. 90-112). Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.

Ferron, M. & Massa, P. (2014). Beyond the encyclopedia: Collective memories in Wikipedia. *Memory Studies*, Vol 7 (No1), 22-45. Ανακτήθηκε (20/12/2016) από:
<http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1750698013490590>

Flick, K. & Goodall, H. (2003). Angledool stories. Aboriginal history in hypermedia. Στο R. Perks & A. Thomson (Επιμ.), *The oral history reader* (σσ. 421-431). London: Routledge.

Foote, K. & Azaryahu, M. (2007). Toward a Geography of memory: Geographical dimensions of public memory and commemoration. *Journal of Political and Military Sociology*, Vol 35 (No1), 125–144. Ανακτήθηκε (10/1/2017) από: https://www.researchgate.net/publication/289736964_Toward_a_geography_of_memory_Geographical_dimensions_of_public_memory_and_commemoration

Frisch, M. (2003). Oral History and Hard Times: a review essay. Στο R. Perks & A. Thomson (Επιμ.), *The oral history reader* (σσ. 29-37). London: Routledge.

Frisch, M. (2004). Oral History and the Digital Revolution: Toward a Post-Documentary Sensibility. Ανακοίνωση στο XIIIth International Oral History Association Conference, Roma, June 2004. Ανακτήθηκε (3/9/2016) από: <http://randforce.azurewebsites.net/media/frisch--ioha%20revised%20and%20edited%20for%20oral%20history%20reader.pdf>

Geismar, H. (2005). Building Sites of Memory: The Ground Zero Sonic Memorial Sound Walk, *Fabrications: The Journal of the Society of Architectural Historians, Australia and New Zealand*, Vol 15 (No2), 1-13. Ανακτήθηκε (18/2/2017) από: 10.1080/10331867.2005.10525208

Gibson, P. L. & Jones, S. (2012). Remediation and Remembrance: 'Dancing Auschwitz' Collective Memory and New Media. *ESSACHESS. Journal for Communication Studies*, Vol 5 (No2), 107-131. Ανακτήθηκε (12/2/2017) από: <http://www.essachess.com/index.php/jcs/article/view/171>

Glassberg, D. (1996). Public History and the Study of Memory. *The Public Historian*, Vol 18 (No2), 7-23. Ανακτήθηκε (7/2/2016) από: <http://www.jstor.org/stable/3377910>

Gluck, S. B. (2014), Why Do We Call It Oral History? Refocusing on Orality/Aurality in the Digital Age. Στο D. Boyd & M. Larson (Επιμ.), *Oral history and digital humanities: voice, access, and engagement* (σσ. 35-52). New York, US: Palgrave Macmillan.

Gluck, S. B., Ritchie, D. A., & Eynon, B. (1999). Reflections on oral history in the new millennium: Roundtable comments. *The Oral History Review*, Vol 26 (No2), 1-27.

Green, A. (2003). The Exhibition that Speaks for Itself. Oral History and museum. Στο R. Perks & A. Thomson (Επιμ.), *The oral history reader* (σσ. 63-75). London: Routledge.

Grele, R. J. (2003). Movement without aim: methodological and theoretical problems in oral history. Στο R. Perks & A. Thomson (Επιμ.), *The oral history reader* (σσ. 38-52). London: Routledge.

Griffiths, G. (1989). Museums and the practice of oral history, *Oral history*, Vol 17 (No2), 49-52. Ανακτήθηκε (1/2/2017) από: <http://www.jstor.org/stable/40179060>

Hardy III, C. (2014). Adventures in Sound: Aural History, the Digital Revolution, and the Making of “I Can Almost See the Lights of Home”: A Field Trip to Harlan County, Kentucky”. Στο D. Boyd & M. Larson (Επιμ.), *Oral history and digital humanities: voice, access, and engagement* (σσ. 53-75). New York, US: Palgrave Macmillan.

High, S. (2010). Telling Stories: Oral History and New Media, *Oral History*, Vol 38 (No1), 101–12. Ανακτήθηκε (15/10/2016) από: http://spectrum.library.concordia.ca/976907/1/Telling_Stories_pdf.pdf

High, S. (2011). Mapping Memories of Displacement: Oral History, Memoryscapes, and Mobile Methodologies. Στο S. Trower (Επιμ.). *Place, writing, and voice in oral history* (σσ. 217-231). New York, US: Palgrave Macmillan.

Hirsch, M. (2008). The Generation of Postmemory, *Poetics Today*, Vol 29 (No1), 103–28. Ανακτήθηκε (15/12/2016) από: <http://poeticstoday.dukejournals.org/content/29/1/103.abstract>

Hobsbawm, E. J. (1983). Introduction: Inventing Traditions. Στο E. J. Hobsbawm & T. O. Ranger (Επιμ.), *The Invention of tradition* (σσ.1-14). Cambridge: Cambridge University Press.

Hoelscher, S. & Alderman, D. H. (2004). Memory and place: geographies of a critical relationship, *Social & Cultural Geography*, Vol 5 (No3), 347-355. Ανακτήθηκε (10/1/2017) από: <http://dx.doi.org/10.1080/1464936042000252769>

Hoskins, A. (2009). Digital Network Memory. Στο A. Erll & A. Rigney (Επιμ.), *Mediation, Remediation, and the Dynamics Cultural Memory* (σσ. 91- 108). Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Hoskins, A. (2011). Anachronisms of Media, Anachronisms of Memory: From Collective Memory to a New Memory Ecology. Στο M. Neiger, O. Meyers & E. Zandberg (Επιμ.), *On Media Memory Collective Memory in a New Media Age* (σσ. 278 - 288). New York: Palgrave Macmillan.

Huvila, I. (2008). Participatory Archive: towards decentralised curation, radical user orientation, and broader contextualisation of records management. *Archival Science* 8 (2008): 15-36. Ανακτήθηκε (3/9/2016) από: <http://www.istohuvila.fi/files/IstoHuvilaParticipatoryArchivePrePrint.pdf> Ή <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:287959/FULLTEXT01.pdf>

Huyssen, A. (2003). *Present pasts: Urban palimpsests and the politics of memory*. Stanford University Press.

Kansteiner W. (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, Vol 41 (No2), 179-197. Ανακτήθηκε (23/10/2016) από: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/0018-2656.00198/full>

Kean, H. & Ashton, P. (2008). Introduction: People and their Pasts and Public History Today. Στο P. Ashton & H. Kean, (Επιμ.), *People and their pasts: Public history today* (σσ. 1-20). Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.

Kelley, R. (1978). Public History: Its Origins, Nature, and Prospects. *The Public Historian*, Vol 1 (No1), 16-28. Ανακτήθηκε (7/2/2016) από: 10.2307/3377666

Klein, K. L. (2000). On the emergence of memory in historical discourse. *Representations*, No. 69, Special Issue: Grounds for Remembering (Winter, 2000), 127-150. Ανακτήθηκε (4/10/2016) από:
<http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/00KleinMemoryHistDiscourseRep.pdf>

Kos, J. R. (2008). Experiencing the city through a historical digital system. Στο Y. Kalay, T. Kvan & J. Affleck (Επιμ.), *New heritage: New media and cultural heritage* (σσ. 132-152). Oxon UK, New York US: Routledge.

Landsberg, A. (2004). *Prosthetic memory: The transformation of American remembrance in the age of mass culture*. New York: Columbia University Press.

Larson, M. A. (2001). Potential, Potential, Potential: The Marriage of Oral History and the World Wide Web. *The Journal of American History*, Vol 88 (No2), 596-603. Ανακτήθηκε (3/11/2016) από: <http://www.jstor.org/stable/2675108>

Larson, M. A. (2014). “We All Begin with a Story”: Discovery and Discourse in the Digital Realm. Στο D. Boyd & M. Larson (Επιμ.), *Oral history and digital humanities: voice, access, and engagement* (σσ. 157-170). New York, US: Palgrave Macmillan.

Liddington, J. (2002). What is public history? Publics and their pasts, meanings and practices. *Oral History*, Vol 30 (No1), 83-93. Ανακτήθηκε (8/12/2016) από:
<http://www.jstor.org/stable/40179644>

Liddington, J. & Smith, G. (2005). Crossing cultures: Oral history and public history. *Oral History*, Vol 33 (No1), 28-31. Ανακτήθηκε (8/12/2016) από:

<http://www.jstor.org/stable/40179816>

Lipsitz, G. (1990). *Time passages: Collective memory and American popular culture*. University of Minnesota Press.

Mackay, N. (2007). *Curating Oral Histories. From Interview to Archive*. Walnut Creek, California: Left Coast Press.

Malpas, J. (2008). Cultural heritage in the age of new media. Στο Y. Kalay, T. Kvan & J. Affleck (Επιμ.), *New heritage: New media and cultural heritage* (σσ. 13-26). London: Routledge.

Mazé, E. (2014). Deconstruction Without Destruction: Creating Metadata for Oral History in a Digital World. Στο D. Boyd & M. Larson (Επιμ.), *Oral history and digital humanities: voice, access, and engagement* (σσ. 145-155). New York, US: Palgrave Macmillan.

McMurray, C. (1986). Oral history and museums: An overview and a critique, *Oral history*, Vol 14 (No2), 26-30. Ανακτήθηκε (1/2/2017) από:
<http://www.jstor.org/stable/40178906>

Misztal, B. A. (2003). *Theories of social remembering*. Maidenhead, Berkshire, England: Open University Press.

Misztal, B. A. (2010). Collective memory in a global age learning how and what to remember. *Current Sociology*, Vol 58 (No1), 24-44. Ανακτήθηκε (20/12/2016) από:
<http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0011392109348544>

Neiger, M., Meyer, O. & Zandberg, E. (2011). On Media Memory: Editors' Introduction. Στο M. Neiger, O. Meyer & E. Zandberg. *On Media Memory Collective Memory in a New Media Age* (σσ.1-24). New York: Palgrave Macmillan.

Neuenschwander, J. (2014). Major legal challenges facing oral history in the digital age. Στο D. Boyd, S. Cohen, B. Rakerd, & D. Rehberger (Επιμ.), *Oral history in the digital age*. Institute of Library and Museum Services. Ανακτήθηκε (13/9/2016) από: <http://ohda.matrix.msu.edu/2012/06/major-legal-challenges/>.

Noiret, S. (2015). Digital Public History: bringing the public back in. *Public History Weekly*, Vol 3 (No13). Ανακτήθηκε (8/12/2016) από: <https://public-history-weekly.degruyter.com/3-2015-13/digital-public-history-bringing-the-public-back-in/>

Nora P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, Vol 26, Spring, 1989, 7-24. Ανακτήθηκε (23/10/2016) από: <http://www.jstor.org/stable/2928520>

O'Reilly, T. (2005). What Is Web 2.0. Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software. Ανακτήθηκε (18/1/2017) από: <http://www.oreilly.com/pub/a/web2/archive/what-is-web-20.html?page=1>

Olick, J. K. (1999). Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory*, Vol 7 (No3), 333-348. Ανακτήθηκε (23/10/2016) από: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/0735-2751.00083/full>

Olick, J. K. & Robbins, J. (1998). Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, Vol 24 (No1), 105-140. Ανακτήθηκε (23/10/2016) από: <http://annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev.soc.24.1.105>

Olick, J. K. (2008). From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products. Στο A. Erll & A. Nünning (Επιμ.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (σσ. 151–61). Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, V. & Levy, D. (2011). Introduction. Στο J. Olick., V. Vinitzky-Seroussi. & D. Levy (Επιμ.), *The collective memory reader* (σσ. 3-62). New York: Oxford University Press.

Oomen, J., & Aroyo, L. (2011). Crowdsourcing in the cultural heritage domain: opportunities and challenges. Στο *Proceedings of the 5th International Conference on Communities and Technologies* (pp. 138-149). ACM. Ανακτήθηκε (20/11/2016): <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.464.6933&rep=rep1&type=pdf>

Oomen, J., Gligorov, R. & Hildebrand, M. (2014). *Waisda?*: Making Videos Findable through Crowdsourced Annotations. Στο M. Ridge (Επιμ.), *Crowdsourcing our Cultural Heritage* (σσ. 161- 184). London: Ashgate.

Passerini, L. (2003). Work ideology and consensus under Italian fascism. Στο R. Perks & A. Thomson (Επιμ.), *The oral history reader* (σσ. 53-62). London: Routledge.

Pentzold, C. (2009). Fixing the floating gap: The online encyclopaedia Wikipedia as a global memory place. *Memory Studies*, Vol 2 (No2), 255-272. Ανακτήθηκε (20/12/2016) από: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1750698008102055>

Pentzold, C. (2011). Digital networked media and social memory. Theoretical foundations and implications. *Aurora. Revista de Arte, Mídia e Política*. ISSN 1982-6672, (10), 72-85. Ανακτήθηκε (18/12/2016) από: http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/30847032/3476.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1489544690&Signature=%2BG0B%2BJk3f8CeBntmS%2BJFS1sd1Vc%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DDigital_networked_media_and_social_memory.pdf

Perks, R. (2006). The Challenges of Web Access to Archival Oral History in Britain. Ανακοίνωση στο *14th International Oral History Conference, Sydney, Australia*,

International Oral History Association and Oral History Association of Australia.

Ανακτήθηκε (15/12/2016) από: http://www.iasa-web.org/sites/default/files/IASA_journal32_part11.pdf

Perks, R. & Robinson, J. (2005). The Way We Speak': Web-Based Representations of Changing Communities in England, *Oral History*, Vol 33 (No2), 79-90. Ανακτήθηκε (17/11/2017) από: <http://www.jstor.org/stable/40179872>

Phillips L. B. (2014). The Role of Open Authority in a Collaborative Web. Στο M. Ridge (Επιμ.), *Crowdsourcing our Cultural Heritage* (σσ. 247- 267). London: Ashgate.

Pickering, M. & Keightley, E. (2016). Memory, Media and Methodological Footings. Στο A. Hajek, C. Lohmeier & C. Pentzold (Επιμ.), *Memory in a Mediated World: Remembrance and Reconstruction* (σσ. 36-52). Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.

Pinchevski, A. (2011). Archive, Media, Trauma. Στο M. Neiger, O. Meyers & E. Zandberg (Επιμ.), *On Media Memory Collective Memory in a New Media Age* (σσ. 253-264). New York: Palgrave Macmillan.

Pinder, D. (2001). Ghostly footsteps: voices, memories and walks in the city. *Ecumene*, Vol 8 (No1), 1-19. Ανακτήθηκε (15/2/2017) από: https://www.academia.edu/5573533/Ghostly_Footsteps_Voices_Memories_and_Walks_in_the_City

Pinder, D. (2005). Arts of urban exploration. *cultural geographies*, Vol 12 (No4), 383-411. Ανακτήθηκε (15/2/2017) από: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1191/1474474005eu347oa>

Popular memory group (2003). Popular memory. Theory, politics, method. Στο R. Perks & A. Thomson (Επιμ.), *The oral history reader* (σσ. 75-86). London: Routledge.

Portelli, A. (2003). What makes oral history different. Στο R. Perks & A. Thomson (Επιμ.), *The oral history reader* (σσ. 63-75). London: Routledge.

Reading, A. (2011). Memory and Digital Media: Six Dynamics of the Global Memory field. Στο M. Neiger, O. Meyers & E. Zandberg (Επιμ.), *On Media Memory Collective Memory in a New Media Age* (σσ. 241-252). New York: Palgrave Macmillan.

Reeves, T. (2012). What do you think you own, or legal/ethical concerns. Στο D. Boyd, S. Cohen, B. Rakerd & D. Rehberger (Επιμ.), *Oral history in the digital age*. Institute of Library and Museum Services. Ανακτήθηκε (4/11/2016) από: <http://ohda.matrix.msu.edu/2012/06/what-do-you-think-you-own/>

Ridge M. (Επιμ.). (2014). *Crowdsourcing our Cultural Heritage*, London: Ashgate.

Rose-Redwood, R., Alderman, D. & Azaryahu, M. (2008). Collective memory and the politics of urban space: an introduction, *GeoJournal*, Vol 73 (No3), 161-164.

Ανακτήθηκε (10/1/2017) από: <http://www.jstor.org/stable/41148291>

Ritzer, G. & Jurgenson, N. (2010). Production, Consumption, Prosumption. The nature of capitalism in the age of the digital 'prosumer. *Journal of Consumer Culture* March 2010 vol. 10 no. 1:13-36. Ανακτήθηκε από: <http://joc.sagepub.com/content/10/1/13>

Rosenzweig, R. (2003). Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era. *American Historical Review* 108, 3: 735-762. Ανακτήθηκε (24/10/2016) από: <http://www.jstor.org/stable/10.1086/529596>.

Said, E. W. (2000). Invention, Memory, and Place, *Critical Inquiry*, Vol 26 (No2), 175-192. Ανακτήθηκε (7/1/2017) από: <http://www.jstor.org/stable/1344120> .

Sangster, J. (2003). Telling our stories: feminist debates and the use of oral history. Στο R. Perks & A. Thomson (Επιμ.), *The oral history reader* (σσ. 87-99). London: Routledge.

Schneider, W. (2014). Oral History in the Age of Digital Possibilities. Στο D. Boyd & M. Larson (Επιμ.), *Oral history and digital humanities: voice, access, and engagement* (σσ. 19-33). New York, US: Palgrave Macmillan.

Shopes, L. (2003). Sharing Authority. *The Oral History Review*, Vol 30 (No1), 103–110. Ανακτήθηκε (27/10/2016) από: <http://ohr.oxfordjournals.org/>

Simon, N. (2010). *The participatory museum*. Museum 2.0. Ανακτήθηκε (12/3/2016) από: <http://www.participatorymuseum.org>

Sitzia, L. (2003). A Shared Authority: An Impossible Goal? *The Oral History Review*, Vol 30 (No1), 87–101. Ανακτήθηκε (27/10/2016) από: <http://ohr.oxfordjournals.org/>

Sloan, S. M. (2014). Swimming in the Exaflood: Oral History as Information in the Digital Age. Στο D. Boyd & M. Larson (Επιμ.), *Oral history and digital humanities: voice, access, and engagement* (σσ. 175-185). New York, US: Palgrave Macmillan.

Su, C. & Gibson, P., L. (2016). Digitizing the Memorial: Institutional and Vernacular Remembrances of the Taiwanese 921 Earthquake and Typhoon Morakot. Στο A. Hajek, C. Lohmeier & C. Pentzold (Επιμ.), *Memory in a Mediated World: Remembrance and Reconstruction* (σσ. 90-112). Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.

Thomas, S. (2008). Private memory in a public space: Oral history and museums. Στο P. Hamilton & L. Shopes (Επιμ.), *Oral History and Public Memories* (σσ. 87-100). Φιλαδέλφεια: Temple University Press.

Thompson, J. B. (2011). Tradition and Self in a Mediated World. Στο J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi & D. Levy (Επιμ.), *The collective memory reader* (σσ. 348-351). New York: Oxford University Press.

Thomson, A. (2007). Four Paradigm Transformations in Oral History. *The Oral History Review*, Vol 34 (No1), 49-70. Ανακτήθηκε (2/1/2017)

από: <http://www.jstor.org/stable/4495417>

Topousis, D. E. (2008). After the Interview is Over: Managing Digital Oral History Collections. Ανακτήθηκε (15/1/2017)

από: https://fril.files.wordpress.com/2013/03/topousis_preservingdigitaloralhistory.pdf

Tosh, J. (2008). *Why History Matters*. New York: Palgrave Macmillan.

Tragaki, D. & Papakonstantinou, G. (2013). Trails / narrative and the trails of narrative. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής & Π. Χαντζαρούλα (Επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, 25-27 Μαΐου 2012 (σσ. 111-122). Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας. Ανακτήθηκε (2/10/2016) από: http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf

Tredinnick, L. (2008). *Digital information culture: the individual and society in the digital age*. Oxford: Chandos Publishing.

Trower, S. (2011). Introduction. Στο S. Trower (Επιμ.). *Place, writing, and voice in oral history* (σσ. 1-19). New York, US: Palgrave Macmillan.

Truc, G. (2011). Memory of places and places of memory: For a Halbwachsian socio-ethnography of collective memory. *International social science*, Vol 62 (No203-204), 147-159. Ανακτήθηκε (8/1/2017) από:

<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-2451.2011.01800.x/abstract>

Valatsou, D. (2014). Crowdsourcing digital history online. *Historein*, Vol 14 (No2). 30-42. Ανακτήθηκε (10/2/2017) από:

<http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/historein/article/view/2286/2106>

Winter, J. (2007). The Generation of Memory: Reflections on the “Memory Boom” in Contemporary Historical Studies. *Archives & Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research, Vol 1* (No0), 363-397. Ανακτήθηκε (18/12/2016) από: http://archivo.cartagena.es/files/36-174-DOC_FICHERO1/16-winter_generation.pdf

Young, J. E. (2008). The Texture of Memory: Holocaust Memorials in History. Στο A. Erll & A. Nünning (Επιμ.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (σσ. 357-366). Berlin, New York: Walter de Gruyter.

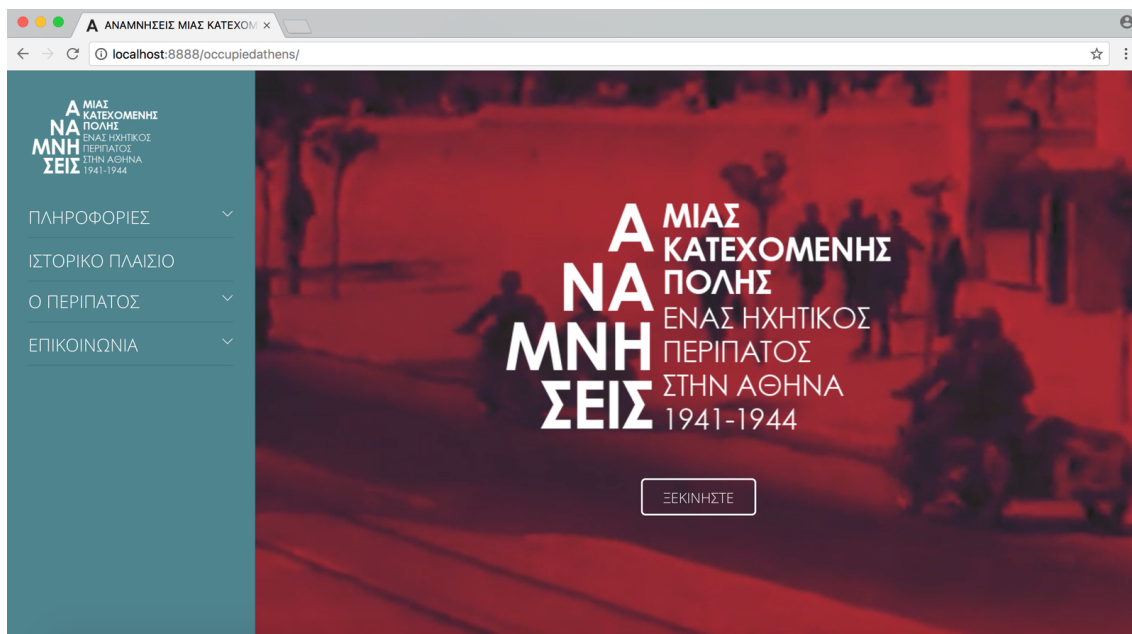
Yow, V. R. (2005). *Recording oral history: A practical guide for social scientists*. Rowman: Altamira press.

Zaagsma, G. (2013). On digital history. *BMGN-Low Countries Historical Review, Vol 128* (No4), 3-29. Ανακτήθηκε (12/12/2016) από: <http://bmgn-lchr.nl/articles/abstract/10.18352/bmgn-lchr.9344/>

Zahavi, G. (2014). Notes from the Field: Digital History and Oral History. Στο D. Boyd & M. Larson (Επιμ.), *Oral history and digital humanities: voice, access, and engagement* (σσ. 119-131). New York, US: Palgrave Macmillan.

Zierold, M. (2008). Memory and Media Cultures. Στο A. Erll, A. Nünning & S. B. Young (Επιμ.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (σσ. 399-407). Berlin, New York: Walter de Gruyter.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εικόνα 1 Αρχική σελίδα του ιστοτόπου

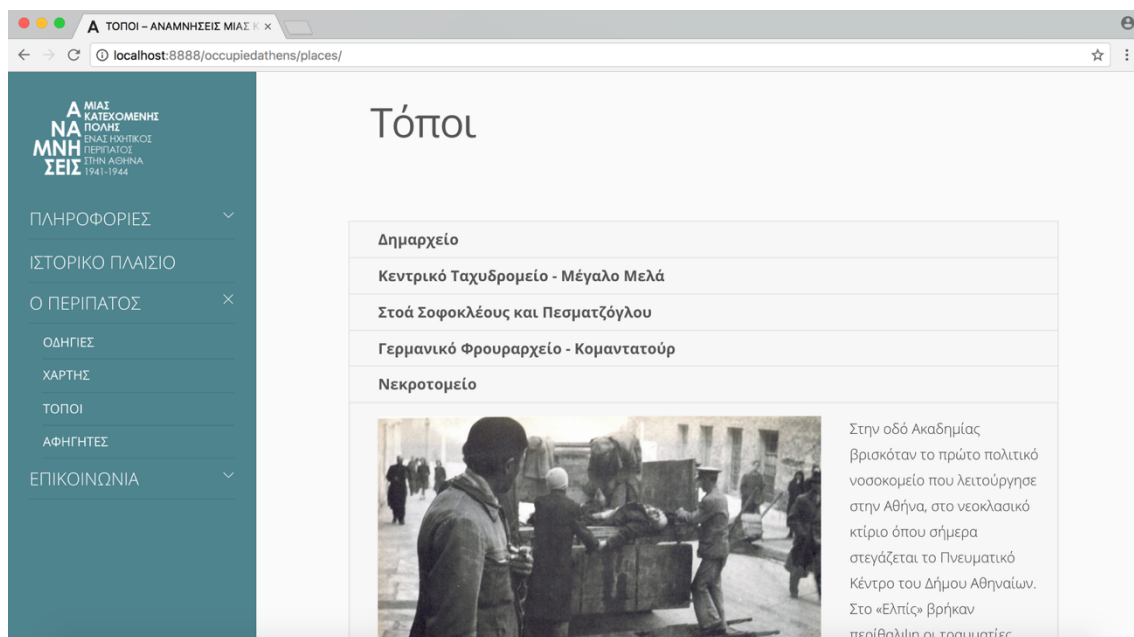
Εικόνα 2 Συνοδευτικό φυλλάδιο προς εκτύπωση (όψη 1)

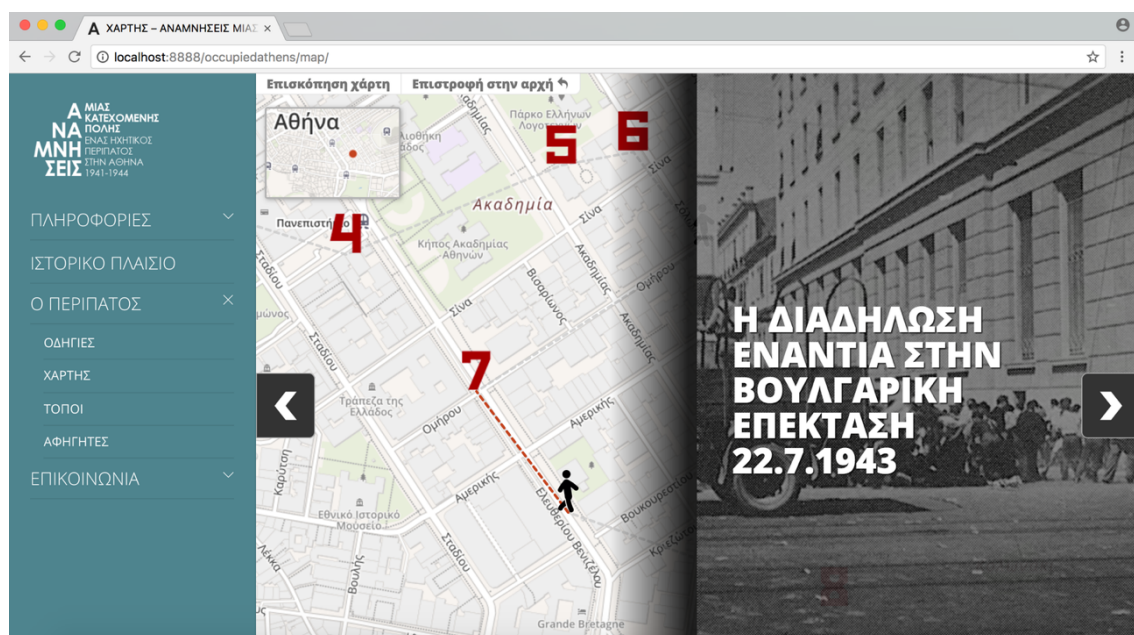
Εικόνα 3 Συνοδευτικό φυλλάδιο προς εκτύπωση (όψη 2)

Εικόνα 4 Ιστορικό πλαίσιο

Εικόνα 5 Τόποι

Εικόνα 6 Διαδραστικός χάρτης

A screenshot of a web browser showing the 'Comments' page of a website titled 'ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΜΙΑΣ' (Memories of a). The browser's address bar shows 'localhost:8888/occupiedathens/comments/'. The website has a dark teal sidebar on the left with a logo at the top that reads 'Α ΜΙΑΣ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗΣ ΠΟΛΗΣ ΕΝΑΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΠΕΡΙΠΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ 1941-1944'. Below the logo, the sidebar contains links: ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ, ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ, Ο ΠΕΡΙΠΑΤΟΣ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΣΧΟΛΙΑ, and ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ. The main content area has a large heading 'Πείτε μας την γνώμη σας' (Tell us your opinion). Below this is a text area labeled 'Σχόλια και παρατηρήσεις'. Underneath the text area are two input fields: 'Ονοματεπώνυμο (υποχρεωτικό)' and 'Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (υποχρεωτικό)'. A dark button is partially visible at the bottom of the form.

Εικόνα 7 Κριτική

A screenshot of a web browser showing the 'Share' page of the same website. The browser's address bar shows 'localhost:8888/occupiedathens/share/'. The sidebar is identical to the previous screenshot. The main content area has a large heading 'Μοιραστείτε την ιστορία σας' (Share your story). Below this is a text area labeled 'Η ιστορία σας'. Underneath the text area is a file upload section with the label 'Αρχειακό υλικό' and a button 'Choose file' next to the text 'No file chosen'. Below the file upload section are two input fields: 'Ονοματεπώνυμο (υποχρεωτικό)' and 'Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (υποχρεωτικό)'. A dark button is partially visible at the bottom of the form.

Εικόνα 8 Συμμετοχή